CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(*Continued from page 712 No. 12 of 1879.*)

॥ श्लोकवार्त्तिकम् ॥

पदार्थपदसम्बन्धनित्यत्वे साधिते ऽपि वः ।
नैव वेदप्रमाणत्वं वाक्यार्थम्प्रति सिध्यति ॥ १ ॥
पदानि गमयेयुस्तं प्रत्येकं सह तानि वा ।
व्यतिरिक्तो ऽथ वा शब्दः पदार्थो वापि पूर्ववत् ॥ २ ॥
तत्प्रमाणः स्मृतीनां च तथा सम्बन्धतद्धियाम् ।
प्रत्येकं संहतत्वेन तद्वदेव विकल्पनम् ॥ ३ ॥
अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषामनिमित्तता ।
अन्यः प्रतीतो न ह्यन्यं गमयिष्यत्यसङ्गतम् ॥ ४ ।
अप्रतीतश्च सम्बन्धो नाप्यसत्त्वाद्विशिष्यते ।
न चाविज्ञायमाने ऽस्य सद्भावो ऽपि प्रमाणवान् ॥ ५ ।
वाक्यवाक्यार्थयोर्नापि वस्तुत्त्वमुपपद्यते ।
स्पष्टं पदतदर्थाभ्यामन्यानन्यानिरूपणात् ॥ ६ ॥
न तावदवगम्येते केश्चित्तद्व्यतिरेकतः ।
यौगपद्यागृहीतेश्च समुदायो न सिध्यतः ॥ ७ ॥
न सत्ता यौगपद्यस्य व्यवहारेण नेष्यते* ।
सर्वनित्यतया मा भूद्विशेषानवधारणम् ॥ ८ ॥
ज्ञानानां क्रमवर्तित्वाद्यौगपद्ये ऽप्यसम्भवः ।
तेन तत्समुदायो ऽपि न वाक्यार्थः प्रतीयते ॥ ९ ॥
सम्बन्धपूर्वकत्वं च वाक्यवाक्यार्थयोः स्थितम् ।
स्वतन्त्रेषु हि वाक्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते ॥ १० ॥

* व्यवहाराङ्गतेष्यते इति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्बन्धश्चानपेक्षत्वात्कस्य चिन्नावकल्पते ।
पदानि तावद्वर्णा वा स्वरूपैर्न कदा चन ॥ ११ ॥
अनर्थकेष्वदृष्टत्वादपेक्षन्ते परस्परम् ।
न चानुच्चरितश्शब्दः शक्तोत्यन्यमपेक्षितुम् ॥ १२ ॥
यौगपद्यन्तु नास्त्येव न चोच्चार्य तिरोहितः ।
अपेक्षणे ऽपि सम्बन्धो नैव कश्चित्प्रतीयते ॥ १३ ॥
कार्यकारणसंयोगसमवायादिलक्षणः ।
एकार्थसमवाये ऽपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्यता ॥ १४ ॥
तत्रोक्तानुक्तयोग्यादेर्न विशेष्येण सङ्गतिः ।
एककार्यनियोगो ऽपि व्यङ्ग्ये जन्ये ऽथ वा भवेत् ॥ १५ ॥
व्यङ्ग्यास्तावत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतः ।
तथा तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकापि जायते ॥ १६ ॥
या तु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्दमसावपि ।
न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्तिभिः ॥ १७ ॥
न वावयवशो बोधादैक्यं वाक्यतदर्थयोः ।
न चावयवबुद्धीनां भ्रान्तित्वं बाधकादृते ॥ १८ ॥
एकनिर्भागता बुद्धे रसत्यात्सत्यता कथम् ।
अनुरागव्यवच्छेदो बुद्धीनां न च सिध्यतः ॥ १९ ॥
क्षणिकत्वादृते ऽर्थित्वं नेष्टं संसर्गभेदयोः ।
यदि ध्रियेत गोबुद्धिः शुक्लबुद्धिजनिक्षणे ॥ २० ॥
ततो ऽन्याभ्यो निवर्तेत संसृज्येत तथानया ।
संसर्गो न च बुद्धीनां संयोगादेरसम्भवात् ॥ २१ ॥
एकात्मवृत्तिता तुल्या घटहस्त्यादिधीष्वपि ।
तथा निरन्तरोत्पत्तिर्नोकाङ्क्षा वाच शब्दवत् ॥ २२ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणिकायुगपद्भावे का बुद्धिः क्रमपेक्षते ।
अत एव विशिष्टा धीस्ताभिर्नैकोपजन्यते ॥ २३ ॥
यतः कल्प्येत सर्वासां संसर्गस्तदपेक्षया ।
न च संसर्गविच्छेदनिर्भासो ऽन्तः प्रकल्पितः ॥ २४ ॥
बाह्याभासो ऽर्थरूपेण प्रमाणं स्वप्नवद्भवेत् ।
न च कालत्रयापेतबाह्यार्थासम्भवे सति ॥ २५ ॥
प्रवर्तेतापि विज्ञानं न चास्मिन्बाह्यसम्भवः ।
अनुत्पन्ने ऽपि तेनास्मिन् उत्पन्नपरिकल्पना ॥ २६ ॥
अर्थसंसर्गदृष्ट्या वा संसर्गो ऽत्र प्रकल्प्यते ।
बुद्ध्योर्न तावदेवं स्याद्विशेषणविशेष्यता ॥ २७ ॥
तथैव शब्दतद्बुद्ध्योर्विशेषोत्पत्त्यसम्भवात् ।
तावानेव हि गोशब्दः शुक्लशब्दे ऽपि कीर्तिते ॥ २८ ॥
पूर्वशब्दे ऽपि तावत्ता तस्यैव तद्धियोरपि ।
विशेषणविशेष्यत्वं न च स्याच्छुक्लगोत्वयोः ॥ २९ ॥
न तयोरनुरागो हि नावच्छेदः परस्परम् ।
गोत्वेन न हि शुक्लत्वं गोत्वं वा तेन रज्यते ॥ ३० ॥
अन्योन्यात्मन्यसद्भावाद्व्यक्त्यङ्गत्वाद्द्वयोरपि ।
व्यक्तिश्चेदनुरज्येत ताभ्यां तत्रापि शब्दयोः ॥ ३१ ॥
न परस्परसंबन्धः स्यादतद्गोचरौ हि तौ ।
शब्दैरनुच्यमाने हि सत्यप्येकाश्रये ऽर्थतः ॥ ३२ ॥
शब्दानां नैव सम्बन्धः पृथवीस्थगवाश्ववत् ।
एकार्थसमवाये ऽपि रूपादेर्नैव सङ्गतिः ॥ ३३ ॥
न चैकव्यक्तिवृत्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोः ।
सम्बन्धादेतयोस्तत्र स्यादेव व्यक्तिकल्पना ॥ ३४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेकत्वाच्च सम्बन्ध एवमन्योन्यसंश्रयम् ।
न चात्र पदमस्त्यन्यद्येनैकव्यक्तिधीर्भवेत् ॥ ३५ ॥
न चास्याः पदवाच्यत्वं वाच्यत्वे ऽपि न चैकता ।
गम्यमानस्य चैकत्वात्सम्बन्धो यदि कल्प्यते ॥ ३६ ॥
पार्थिवत्वाद्यभेदेन किं नस्याद्घटवृत्तयोः ।
शुक्लश्रुत्या न गोत्वादिः कृष्णादिभ्यो निवर्त्यते ॥ ३७ ॥
स्वभावतो ऽवबोधश्च तद्वशान्नापसर्पति ।
कृष्णाद्यपोहनं वाच्यं शुक्लशब्दस्य यद्यपि ॥ ३८ ॥
तथापि गोगतत्वे ऽस्य प्रमाणं नैव सन्निधिः ।
एतद्विषय एवेति यावच्छब्देन नोच्यते ॥ ३९ ॥
तावत्स एव शब्दार्थः स्वातन्त्र्येणाध्यवस्यतः ।
सन्निधेरनुमीयेत तादृशं वचनं यदि ॥ ४० ॥
पुनस्सन्निध्यधीनैव तस्यैतद्विषयार्थता ।
तत्रापि शक्तिक्लृप्तिश्चेदनवस्था भवेदियम् ॥ ४१ ॥
षट्प्रमाणातिरिक्तत्वात्तस्मात्सन्निध्यनाश्रयः ।
सम्बन्धकारणं नापि षष्ठी गव्युपलभ्यते ॥ ४२ ॥
सत्यामपि तु सम्बन्धः श्रोतस्तावन्निराकृतः ।
गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ॥ ४३ ॥
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमो ऽयं ज्वलतीतिवत् ।
संसर्गे चापि भेदे वा वाक्यार्थे परिकल्पिते ॥ ४४ ॥
तस्य यावत्पदार्थत्वान्नैकवाक्यार्थसम्भवः ।
पदार्थव्यतिरेकश्च नास्ति संसर्गभेदयोः ॥ ४५ ॥
न च वस्त्वन्तरारम्भः पदार्थैस्तदनुग्रहात् ।
न हि जातिगुणैः किं चित्कार्यमारभ्यते बहिः ॥ ४६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदभावे च बोधश्च जातो ऽपि स्वप्नवन्मृषा ।
सतामेव विशेषाणां सन्निधेयो ऽपि मन्यते ॥ ४७ ॥
वाक्यार्थत्वमभिव्यक्तौ तस्यापि तदनेकता ।
प्राक्सत्वे च कुतस्तेषां प्रमाणं प्रत्ययैर्विना ॥ ४८ ॥
न चेषां वस्तुसत्वं यत्तत्पदे ऽस्तित्वकारणम् ।
एवमाद्यान्त्यसर्वेषां पृथक् सङ्घातकल्पने ॥ ४९ ॥
अन्योन्यानुग्रहाभावात्पदानां नास्ति वाक्यता ।
आद्यं यदि पदं सर्वैः संस्क्रियेत विशेषतः ॥ ५० ॥
ततस्तदेव वाक्यं स्यादन्यश्च द्योतको गणः ।
एवमन्त्येषु सर्वेषु पृथग्भूतेष्ववस्थितम् ॥ ५१ ॥
स्वतन्त्रेषु हि वाक्यत्वं कथञ्चिन्नोपलक्षितम् ।
स्फोटजातिनिषेधश्च स्यात्पदस्फोटजातिवत् ॥ ५२ ॥
वार्यः पदक्रमो वाक्यं यथा वर्णक्रमः पदम् ।
बुद्ध्या न चोपसंहर्तुं क्रमो निष्कृष्य शक्यते ॥ ५३ ॥
पदान्येव हि तद्वन्ति वर्तन्ते श्रोत्रबुद्धिवत् ।
तावत्स्वेव पदेष्वन्यः क्रमो ऽन्यश्च प्रतीयते ॥ ५४ ॥
तत्र यावत् क्रमं भेदो वाक्यार्थस्य प्रसज्यते ।
पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यातं यो ऽपि मन्यते ॥ ५५ ॥
वाक्यं प्राधान्ययोगेन वाक्यार्थञ्चापि भावनाम् ।
तत्रापि न बहिर्वस्तुक्रियाकारकसङ्गतिः ॥ ५६ ॥
न कारकाणामन्योन्यं न क्रियायां प्रतीयते ।
उखायामोदनं काष्ठैर्देवदत्तः पचेदिति ॥ ५७ ॥
द्रव्याणां तावदेतस्मिन्नसम्बन्धः परस्परम् ।
अत्यन्तभेदनिष्पन्नषष्ठ्यभावानपेक्षणे ॥ ५८ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृतीयाद्यपहारेण सन्निधेरपि बाधनात्।
काष्ठादीनां च सम्बन्धः क्रियया न स्वरूपतः ॥ ५९ ॥
आर्द्रादिधर्मकैः पाकस्तैः कृतो न हि दृश्यते।
शक्तिः कारणमिष्टा चेदमूर्ता सापि निष्क्रिया ॥ ६० ॥
शक्तेरपि च तैः पाकस्तिष्ठद्भिर्नैव साधकः* ।
ज्वलनादिमुखेनाथ तेषां पाकेन सङ्गतिः ॥ ६१ ॥
तथापि कर्मणा कर्म न साध्यमिति दुर्लभम्।
भिन्नार्थसमवेतत्वान्न च सम्बन्धसम्भवः ॥ ६२ ॥
न चान्यकारकोत्पाद्ये कारकं कारकान्तरम्।
ज्वलनादीनि कुर्वन्ति न च स्युः पाकसाधनम् ॥ ६३ ॥
अपाकसाधनानां च कुतस्तेनैकवाक्यता।
ज्वलनादिगता पाके शक्तिश्चेदुपचर्यते ॥ ६४ ॥
कर्तृत्वात्तच काष्ठादेः करणत्वादि दुर्लभम्।
मुख्यं कारकवैचित्र्यमलब्धं ज्वलनादिषु ॥ ६५ ॥
कथं नु पाकवेलायामुपचारेण लभ्यते।
स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसम्भवः ॥ ६६ ॥
विक्लिद्यन्ति ज्वलन्तीति बिभर्तीति च दर्शनात्।
न चैषां पाकवेलायां व्यापारान्तरमिष्यते ॥ ६७ ॥
एकप्रयोगवत्तेन कर्तृतैव प्रसज्यते।
पचिना वानुपात्तेषु ज्वलनादिष्वसङ्गतिः ॥ ६८ ॥
न हि सद्भावमात्रेण तानि सम्बन्धकारणम्।
न च शब्दान्तरैरेषामुपादानमतः पचिः ॥ ६९ ॥

* माध्यते इति पाठान्तरम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवदत्तक्रियावाची न स्यात्काष्ठादिसङ्गतः ।
सर्वव्यापारवाची चेत्पचिरिष्टस्तथा सति ॥ ७० ॥
कर्तृत्वमेव काष्ठादेरापन्नं देवदत्तवत् ।
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥ ७१ ॥
सर्वेषां भावनासाम्ये न ह्यन्यत्कर्तृलक्षणम् ।
काष्ठादीनि पचन्तीति विवक्षा या च दृश्यते ॥ ७२ ॥
सापि नैवोपपद्येत यद्यन्यत्कर्तृलक्षणम् ।
एकधातुगृहीतानां न चास्त्यङ्गप्रधानता ॥ ७३ ॥
न कारकं ततः कर्ता प्राधान्याहितसत्क्रियम् ।
अतःसमप्रधानानामभिधासदसत्वयोः ॥ ७४ ॥
क्व चित्कारकवैचित्र्यं क्वचिदैक्यं न युज्यते ।
प्रत्ययेनापि नैवात्र ज्वलनादिपरिग्रहः ॥ ७५ ॥
कर्तृमात्रं त्वसौ ब्रूयादथ वा तद्गतां क्रियाम् ।
तस्मान्न पचतीत्यत्र काष्ठादेरस्ति सङ्गतिः ॥ ७६ ॥
सर्वत्र न च धात्वर्थः प्रत्ययार्थेन युज्यते ।
भावना प्रत्ययार्थो हि धात्वर्थानां च तां प्रति ॥ ७७ ॥
साध्यसाधनयोगानामुपादानं न धातुभिः ।
साध्यत्वं पाकमित्येवं पाकेनैव च साधनम् ॥ ७८ ॥
पचित्येतेन रूपेण नैकोप्यंशः प्रतीयते ।
विधिभावनयोश्चैकप्रत्ययग्राह्यताकृतः ॥ ७९ ॥
धात्वर्थात्प्रथमं तावत्संबन्धो ऽध्यवसीयते ।
विधाववसिते तत्र केवले भावनात्मनि ॥ ८० ॥
पश्चात्सम्बध्यमानो ऽपि न धात्वर्थो विधीयते ।
विध्यधीनप्रवृत्तेश्च न स कार्यः श्रुते ऽपि सन् ॥ ८१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं कारकविध्यन्तविधानस्याप्यसम्भवः ।
विध्यन्तत्वं प्रयाजादेर्निषेद्धव्यमसङ्गतम् ॥ ८२ ॥
तत्सम्बद्धत्वमेतेषां वाच्यं शुक्लगवादिवत् ।
तत्रार्थलक्षणा का चित्सम्भवेदपि सङ्गतिः ॥ ८३ ॥
वाक्यैरेव त्वसम्बन्धः शब्दानां न प्रकल्पते ।
अतो ऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादेकमूलाप्रसिद्धितः ॥ ८४ ॥
एवमंशत्रयासत्वाज्जातो निर्विषयो विधिः ।
धात्वर्थकारकाणां तु साक्षान्नैवैष सिध्यति ॥ ८५ ॥
विधेर्भावनया रोधात्कर्तुस्तेष्वप्रवर्तनात् ।
क्रियाकारकसम्बन्धमूलत्वात्सर्वसङ्गतिः ॥ ८६ ॥
निषेध्या तन्निषेधेन स्वस्वामिपितृबन्धुषु ।
उपसर्गनिपातानां केन चिन्न च सङ्गतिः ॥ ८७ ॥
परस्य खल्वसिद्धैव स्वातन्त्र्येण च नामभिः ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च विना नैवोपसर्गता ॥ ८८ ॥
वाक्यार्थासत्वभूतत्वादेतैर्न च विशिष्यते ।
क्रियाद्वाराथ कल्प्येत सापि नाकारकात्मनः ॥ ८९ ॥
असत्वभूतमर्थं च नाध्यवस्यति कारकम् ।
विशेषणत्वमप्येषां नैवार्थाननुरञ्जनात् ॥ ९० ॥
आनर्थक्यान्यवाचित्वविपरीतप्रसाधनात् ।
प्रलम्बते यमप्यादौ तेषां कश्चिदनर्थकः ॥ ९१ ॥
प्रसादादिषु चान्यो ऽर्थो विपरीतः प्रतिष्ठितः ।
येन स्वार्थविरोधेन विशेष उपजन्यते ॥ ९२ ॥
विशेषणं तदेवेष्टं न तु यत्स्वार्थनाशकम् ।
आभिमुख्योर्ध्वगत्यादिविशेषो यो ऽवगम्यते ॥ ९३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्यापि कर्तृधर्मत्वान्न धात्वर्थाङ्गतेष्यते ।
कर्त्रा च सह सम्बन्धो नोपसर्गस्य विद्यते ॥ ९४ ॥
अंशत्रयातिरिक्तत्वान्नापि भावनया सह ।
प्रतिषेधविकल्पादेः सम्बन्धश्च विरुध्यते ॥ ९५ ॥
अन्यरूपपरिच्छेदाद्बाह्यवस्त्वर्थवादिनाम् ।
स्वश्रुतेः प्रथमं वस्तु सद्भावेन निरूपितम् ॥ ९६ ॥
कथं नञादिभिः पश्चादभावमुपनीयते ।
विरोधश्च तयोः श्रुत्योरस्ति नास्तीति शब्दवत् ॥ ९७ ॥
विकल्पे पुनरेकस्य शब्दस्यैषा विरोधिता ।
गवादिवच्च नैतेषां स्वतन्त्रार्थावधारणम् ॥ ९८ ॥
येन तत्पूर्वकं सन्तं वाक्यार्थं ययुरात्मना ।
समुदाये ऽप्यसिद्धत्वाद्येन वक्ष्यत्यहेतुताम् ॥ ९९ ॥
गम्यते चेत्यतो ऽवोचत्प्रत्येकाशक्तिसिद्धये ।
असम्बन्धात्पदार्थानामिति पूर्वोक्तया दिशा ॥ १०० ॥
सन्नप्यज्ञाप्यमानत्वादसन्नित्यभिधीयते ।
एकैकश्चेत्पदार्थानां वाक्यार्थे व्यभिचारिता ॥ १०१ ॥
प्रागसिद्धेः समस्तानामसाधारणदुष्टता ।
पदार्थानेव वाक्यार्थे यः सामस्त्येन मन्यते ॥ १०२ ॥
गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यत्राप्यस्य प्रसज्यते ।
व्यस्तस्य यो ऽर्थः शब्दस्य न सामस्त्ये जहाति तम् ॥ १०३ ॥
तच्चोत्क्रान्ति न विश्रम्भः पदार्थं प्रति लभ्यते ।
तत्र द्वित्वादिसामान्यविज्ञानं केवलम्भवेत् ॥ १०४ ॥
अनेकशब्दविज्ञानान्न विशेषावधारणम् ।
पदार्थासङ्गते ऽर्थे चेद् वाक्यं साक्षात्प्रवर्तते ॥ १०५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदार्थसंविदस्तित्वे वाक्यधीमूलसम्भवः ।
तच्च चोक्तं कथावत्तु सङ्घातात्पौरुषेयता ॥ १०६ ॥
न चाप्रपुरुषो ऽस्त्यस्ति तेन वेदाप्रमाणता ।
अत्राभिधीयते यद्यप्यस्ति मूलान्तरं न नः ॥ १०७ ॥
पदार्थानां तु मूलत्वं दृष्टं तद्भावभावतः ।
सत्यं न चार्थकं वाक्यं वाक्यार्थस्योपपद्यते ॥ १०८ ॥
अन्यथाप्युपपन्नत्वाच्छक्तिस्तत्राप्रमाणिका ।
पदएव हि वर्णानां शक्तिः क्लेशेन कल्पिता ॥ १०९ ॥
तिरोभावादि हि त्वेषां भवेत्क्लेशान्तरेण सा ।
बहवश्चानुसन्धेया वर्णाश्चिरतिरोहिताः ॥ ११० ॥
पदार्थेषूपयुक्तानां पुनर्व्यापारकल्पना ।
पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपन्हुतम् ॥ १११ ॥
आनन्तर्याद्धि वाक्यार्थस्तद्धेतुत्वं न मुञ्चति ।
एकयैव हि संस्कृत्या कथं कार्यद्वयं भवेत् ॥ ११२ ॥
न चैषां पूर्वसंस्कारादन्यो ऽस्तीति प्रतीयते ।
न चान्त्यवर्णवेलायां तेष्वालोचनसम्भवः ॥ ११३ ॥
पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाधनात् ।
प्रत्यक्षस्मृतिरूपातो न तेष्वेकास्ति वाक्यधीः ॥ ११४ ॥
तस्माच्च वाक्यनिर्भासा वाक्यं सा धीर्न कल्प्यते ।
वाक्यमित्यनया बुद्ध्या न चात्मांशः प्रतीयते ॥ ११५ ॥
न च वाक्यार्थबुद्ध्येदं शून्यवादे निरूपितम् ।
वाक्यवाक्यार्थयोरैक्ये बाह्याभ्यन्तरवादिनाम् ॥ ११६ ॥
विच्छिन्नभागबुद्धीनां मृषात्वं निष्प्रमाणकम् ।
कल्प्यमाने ऽपि नैवं च वस्तुबुद्धिर्निवर्तते ॥ ११७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेष्वेव च पदार्थेषु प्रक्रमस्तोकशक्तिषु ।
आवापोद्वापरचनाभेदाद्वाक्येष्वनन्तता ॥ ११८ ॥
स्तोकशक्त्युपपन्ने च बहुशक्त्यप्रमाणता ।
वाक्यतच्छक्त्यनन्तत्वे नार्थापत्तिस्ततो भवेत् ॥ ११९ ॥
न चावयवबुद्धीनां सादृश्याद्भ्रान्तिकल्पना ।
न प्रसिद्धाः पृथग्भूता मुख्या ह्यवयवाः क्वचित् ॥ १२० ॥
नावयव्यन्तरे यस्मात्सर्ववाक्येष्वभागता ।
सतामवयवानां हि स्याद्वा सदृशता न वा ॥ १२१ ॥
सादृश्यं नरसिंहादौ युक्तं जात्यन्तरे सति ।
तत्र ह्यवयवाः सिद्धाः प्राक्संयोगविभागिनः ॥ १२२ ॥
पाण्यादयो हि विच्छिन्ना दृश्यन्ते नृशरीरतः ।
देहेषु च पृथग्बुद्धिस्तेषु सर्वेषु जायते ॥ १२३ ॥
तत्र तत्सदृशत्वाद्वा तत्सामान्येन वैकता ।
हस्तादिषूपपन्नेति प्रत्यभिज्ञानसम्भवः ॥ १२४ ॥
तद्वदत्रापि सादृश्यं यदि नामावधार्यते ।
सिद्धे ऽवयवसत्यत्वे मृषा निर्भागकल्पना ॥ १२५ ॥
असता यत्तु सादृश्यमसतः परिकल्प्यते ॥
ध्रुवं शशविषाणेन खरशृङ्गस्य तद्भवेत् ॥ १२६ ॥
अथासत्त्वेन सादृश्यमत्राप्यस्तीति मन्यसे ।
सर्वं चैवं समानत्वात्कश्चिन्नासदृशो भवेत् ॥ १२७ ॥
भागश्चित्रेपि कृष्णादि दृष्ट एव सदूक्तया ।
एकदेशश्च मेघे ऽपि सम्यक्तित्ररसेषु च ॥ १२८ ॥
चित्रबुद्धेस्तु नैवास्ति प्रतीतिर्भागशो मम ।
आकाराभावतो ऽर्थोत्र चित्रः सावयवः स च ॥ १२९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मान्न पदवर्णानामसत्वात्सदृशी गतिः ।
वाक्यस्यापि न सादृश्यं तदावयववर्जनात् ॥ १३० ॥
स्याद्वर्णपदनिष्कृष्टिर्न च वाक्यसदृक्तया ।
तेन न स्यादपोद्धारस्तेषामालम्बनादृते ॥ १३१ ॥
न च व्यञ्जकभेदोऽपि पदवर्णादृतेऽस्ति ते ।
सूक्ष्मत्वादणुकल्पानां ध्वनीनां परिकल्पनात् ॥ १३२ ॥
न च कार्यान्तरारम्भस्तैस्तादृगुपपद्यते ।
तेनाणुमात्रशब्दानां गृहीतिः केवला भवेत् ॥ १३३ ॥
स्रुतेरपि च शब्दानां पृथक्क्रमवत्वयोः ।
व्यङ्ग्याभावेन नैवेषामभिव्यक्तिः प्रसिध्यति ॥ १३४ ॥
कृत्स्नस्य यौगपद्येन भवेद्वावगतिर्न वा ।
नैव प्राक्सकलाद्वाक्याद् ग्राह्यं किं चित्तवास्ति हि ॥ १३५ ॥
तदेव सकलं वाक्यं न्यूनमन्यदपेक्ष्य च ।
तद्विरुद्धं न चाभिन्ने न्यूनसाकल्यकल्पना ॥ १३६ ॥
पृथक् प्रसिद्धसद्भावं चिपदं च चतुष्पदे ।
नास्तीति यदि कल्पेत वृक्षो न स्यात्तदा वने ॥ १३७ ॥
पृथक्प्रसिद्धमिथ्यात्वात्स्याद्वाक्यान्तरता यदि ।
वाक्याच्छब्दान्तरत्वं स्यात्तथैव पदवर्णयोः ॥ १३८ ॥
तस्माद्यथा महावाक्ये लघूनामनिराक्रिया ।
तथैव पदवर्णानां नासत्वं वाक्यबुद्धिषु ॥ १३९ ॥
केवलस्याप्रयोगाच्चेन्महदर्थे लघोरपि ।
अल्पार्थे तत्प्रयुक्तश्चेत्स्वार्थे तद्वत्पदानि नः ॥ १४० ॥
यद्यपि व्यवहाराङ्गं न पूर्णपदवर्णयोः ।
तथाप्यस्त्येव सद्भावस्तन्मात्रे प्रयुयुक्षिते ॥ १४१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदार्थमात्रमेवेष्ट्वा विशेषे ऽवगते क्वचित् ॥
पदं प्रयुञ्जते केचिद्वर्णौ वार्थसमन्वितम् ॥ १४२ ॥
ग्रन्थाध्ययनवेलायां स्वरूपस्यावधारणम् ।
प्रधानं पदवर्णानां विच्छिन्नानामुपाश्रितम् ॥ १४३ ॥
तदा प्रसिद्धसत्वानां नोत्तरत्रास्ति साधनम् ।
न हि वाक्यार्थबुद्धावेषां रूपं किंचिदिहेष्यते ॥ १४४ ॥
यद्यप्येषां न सामर्थ्यं केवलानां तदुद्गमे ।
अविरुद्धस्तु सद्भावः कार्याशक्तेरथाङ्गवत् ॥ १४५ ॥
केवलस्याप्रयोगित्वं तेनानैकान्तिकीकृतम् ।
कार्यादृते ऽपि तद्दृष्टिः सा शब्दे ऽप्युपपादिता ॥ १४६ ॥
तद्भावे पदवर्णानां भेदो यः परमाणुवत् ।
सर्वाभावस्ततश्चेति सेयम्बालबिभीषिका ॥ १४७ ॥
यथा तन्त्वादयः सिद्धाः परमाणुषु सत्स्वपि ।
तथा सत्स्वपि भागेषु न वर्णादि विरोत्स्यते ॥ १४८ ॥
किंचित्सावयवं दृष्ट्वा न च सर्वं प्रसज्यते ।
घटसावयवत्वे ऽपि न भागः परमाणुषु ॥ १४९ ॥
तदत्र पदवर्णानां भेदं प्रत्यक्षसाधितम् ।
वर्णांशानुपपत्त्या कः शक्नुयादपबाधितुम् ॥ १५० ॥
असत्वे ये च दृष्टान्ताः प्रकृतिप्रत्ययादयः ।
असिद्धास्ते यतो लोके तद्भावः संप्रतीयते ॥ १५१ ॥
नैव हि प्रक्रियामात्रं शास्त्रतः परिकल्प्यते ।
प्रत्यक्षं ह्येवं तद्रूपं वाच्यमप्यन्यवाच्यवत् ॥ १५२ ॥
क्रमेण हि प्रतीयेते प्रकृतिप्रत्ययौ पदे ।
तदागमे तदर्थौ ऽपि स्वसंवेद्यः क्रमेण नः ॥ १५३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यर्थो गम्यते तयोः ॥
अमा ह्युपजनापाये वृक्षार्थो ह्यनुगम्यते ॥ १५४ ॥
वृक्षं वृक्षेण चेत्यत्र वृक्षत्वं तावदेव हि ॥
कर्मत्वं हीयते पूर्वं करणत्वं च जायते ॥ १५५ ॥
तथा वृक्षं घटं चेति कर्मत्वमनुगम्यते ।
वृक्षत्वं हीयते ऽन्या च घटधीरुपजायते ॥ १५६ ।
तत्र यो ऽन्वेत्ययं शब्दमर्थस्तस्य भवेदसौ ।
अन्यथानुपपत्त्या हि शक्तिस्तत्रावतिष्ठते ॥ १५७ ॥
यत्कूपयूपसूपादौ समाने ऽप्यूपबन्धने ।
नास्त्यर्थानुगमः कश्चित्तन्न शब्दो ऽपराध्यति ॥ १५८ ॥
नान्वयव्यतिरेकाभ्यामपूर्वार्थावधारणम् ।
संसृष्टे ऽवगते ऽर्थे हि ताभ्यां शक्तिर्नियम्यते ॥ १५९ ॥
तेनानेकात्मकाच्छब्दादनेकार्थावबोधने ।
सिद्धे यदागमे यो ऽर्थः स तस्यैवावधार्यते ॥ १६० ॥
एवं पिपीलिकापङ्क्तेरेणुचक्रान्वये सति ॥
गवाश्वोपजनापाये ऽप्यतादर्थ्यमशक्तितः ॥ १६१ ॥
अस्त्येव च गजाश्वेषु सामान्यं रेणुकारणम् ।
दृढप्राणिविशेषत्वं समस्तव्यक्तिलक्षितम् ॥ १६२ ॥
दृष्टा पिपीलिकापङ्क्तिः केवला रेणुवर्जिता ।
हस्त्याद्यन्वयिना तेन न हेतुत्वं प्रपद्यते ॥ १६३ ॥
प्रकृतिप्रत्ययादीनां केवलाविनियोगतः ।
यथैवार्था न दृश्यन्ते तथा चानर्थमप्यदः ॥ १६४ ॥
नामाख्यातादिसाकल्यं वैकल्यानुगमे सति ।
तदर्थासंभवो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रयः ॥ १६५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विप्राश्वः पचते यातं राज हस्तिन्यगादिति ।
तथान्यरूपमन्यादृक् राज्ञा दध्यन्नगामिति ॥ १६६ ॥
विप्रशब्दो क्व चिद्दृष्टा उपसर्गार्थवाचिनो ।
समुदायस्तथान्यच ब्राह्मणत्वावबोधकः ॥ १६७ ॥
अश्व इत्यपिनामेदमाख्यातं लुङि चेदृशम् ।
आख्यातं पचतेशब्दः पचते इति वा द्वयम् ॥ १६८ ॥
स्त्रीद्वित्वं पुंबहुत्वं वा ते षष्ठ्यथचतुर्थ्यथ ।
पचते इति सर्वं वा चतुर्थ्यन्तं शतुः पदं ॥ १६६ ॥
यातं लोण्मध्यमद्वित्वमयातं लङि वा भवेत् ।
कर्तृनिष्ठा द्वितीयात्वं प्रथमान्तं नपुंसकम् ॥ १७० ॥
राजहस्ती समासो वा राजलोण्मध्यमो ऽपि वा ।
हस्तिनीत्यथ सप्तम्यामथ स्त्रीप्रत्ययान्तरम् ॥ १७१ ॥
अगादिति लुङन्तं स्यादगो वा पञ्चमीपरः ।
तानत्तीत्यथ वाप्येवं क्विबन्तो ऽयं समासभाक् ॥ १७२ ॥
एवमर्थविकल्पेन भेदार्थो नावतिष्ठते ।
निर्भागे वाचके वाक्ये समस्तादस्ति निर्णयः ॥ १७३ ॥
तस्मान्न यो यमन्वेति सर्वदा तेन सो ऽर्थवान् ।
अनर्थकत्वविज्ञानात्तद्रूपे ऽपि पदान्तरे ॥ १७४ ॥
तथा राजार्थवान्दृष्टो राज्ञेत्यत्र च नास्त्यसौ ॥
दधि गौरिति नार्पामो विद्धो दध्यत्र गामिति ॥ १७५ ॥
अन्यस्मिञ्ज्ञातसंबन्धे निषिद्धो न्यश्च वाचकः ।
न च सर्वविकाराणामानन्त्यात्सङ्गतीक्षणम् ॥ १७६ ॥
तस्मादनर्थकैरेव विनाजातिगुणान्वयात् ।
प्रकृतिप्रत्ययाद्यन्तपदभागविवर्जितैः ॥ १७७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्यैरेव विशिष्टो ऽर्थः स्वतन्त्रैः प्रतिपाद्यते।
भागशः कथितोपायैरश्वकर्णाजकर्णवत् ॥ १७८ ॥
अत्र ब्रूमः पदात्मा न सर्वेष्वेतेषु भिद्यते।
केन चिद्धर्मभेदेन जरा राजेति च क्रमात् ॥ १७९ ॥
पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीः ॥ १८० ॥
शेषानर्थान्परिच्छिद्य स्वरूपैर्वाक्यगोचरान्।
तत्संबन्धानुरूपार्थेवाचित्त्वेनान्यनिर्णयः ॥ १८१ ॥
तत्रावधृतनामार्थैराख्यातापेक्षणेन तत्।
व्याख्याते सति नामत्वं भवेदुभयसंभवे ॥ १८२ ॥
यथा च पुरुषाकारे समाने ऽप्यवगम्यते।
स्मरणाद्ब्राह्मणत्वादि प्रकृतिप्रत्ययान्वयात् ॥ १८३ ॥
तथात्वाख्यानभेदेन प्रकृतिप्रत्ययादिभिः।
नामाख्यातव्यवस्थानं स्मरणेनोपलक्ष्यते ॥ १८४ ॥
अप्राप्तश्रुत्युपायानां विवेको ऽयं न जायते ॥
अज्ञाते पितृसंबन्धे तुल्यो ऽसौ ब्राह्मणादिषु ॥ १८५ ॥
तथा श्रुत्यैव संदिग्धं किं चिन्निर्णीयते पदम्।
सामानाधिकरण्येन प्रसिद्धाख्यातनामभिः ॥ १८६ ॥
नन्वयं न विभागः स्यात्पदजातिमनिच्छतः।
नामाख्यातमतिग्राह्याः कथं वर्णास्तएव ते ॥ १८७ ॥
केन वा नेष्यते जातिः पदजातचतुष्टये।
सुप्तिङ्कृत्तद्धितास्सन्ति तथा धात्वादिजातयः ॥ १८८ ॥
पदैक्येप्यविरुद्धेयमत्यन्ता नातिरेकिणी।
वर्णा एवेति च ग्रन्थे निषिद्धात्यन्तभिन्नता ॥ १८९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्रमणत्वादिवच्चासौ व्यज्यते क्रमवर्तिभिः ।
अन्त्यवर्णे ऽथ वा व्यक्तिः पूर्वसंस्कृत्यपेक्षिणि ॥ १६० ॥
यद्वा येनैव रूपेण व्यङ्क्तुं जात्यन्तरं क्षमाः ।
वर्णाः स्वरूपसाम्ये ऽपि तेनाख्यातादिबुद्धिषु ॥ १६१ ॥
वनपङ्क्त्यादिवच्चैषु समुदायेष्वसत्स्वपि ।
भिन्नाख्यातादिसामान्यव्यवहारो भविष्यति ॥ १६२ ॥
धातुप्रत्ययतद्वाच्यसामान्यानामियं गतिः ।
तद्धिताख्यातकृद्रूपं नित्यं हि स्मर्यते जनैः ॥ १६३ ॥
न चान्वाख्यानमात्रेण कल्पितं तच्छबादिवत् ।
प्रयुज्यते हि यद्रूपं तदुपायेन तिष्ठति ॥ १६४ ॥
अवध्यग्रहणं यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ।
अन्वाख्यानविसंवादादित्येतच्च न दुष्यति ॥ १६५ ॥
तत्र ह्याप्तनरोक्तीनां प्रामाण्यमुपपद्यते ।
यद्वा तुल्यबलत्वेन विकल्पेन मतान्तरम् ॥ १६६ ॥
प्रकृतिप्रत्ययांशो वा कश्चित्तत्रान्न भिद्यते ।
शिष्टे विकरणादौ तु यथेष्टाङ्गाङ्गिकल्पना ॥ १६७ ॥
धूमादावपि वन्ह्यंशे कश्चिदंशो ऽनुमापकः ।
अन्यः साधारणो यद्वत्तद्वदत्र भविष्यति ॥ १६८ ॥
यथा च नित्यरूपत्वान्न तत्रांशान्तरोद्भुतिः ।
तथात्रागमके ऽप्यंशो नित्यत्वे स व्यवस्थितः ॥ १६९ ॥
यत्र प्रत्ययलोपेन प्रकृतिः स्यात्क्विबन्तवत् ।
शुद्धः प्रकृतिलोपेन प्रत्ययो वा ऽधुनादिवत् ॥ २०० ॥
तन्मात्रस्य द्विशक्तित्वं तत्र शब्दस्वभावतः ।
वाक्यार्थे तद्धितान्तादिपदसामर्थ्यभेदवत् ॥ २०१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकदेशानुमानेन केचिदाहुर्द्वयर्थताम् ।
अपरे ऽर्थैकदेशेन ब्रुवते ऽन्यार्थलक्षणाम् ॥ २०२ ॥
तत्त्वयुक्तं यतो नास्ति लक्षणारूपता मतेः ।
मुख्यत्वेनैव बुद्धिर्न क्विबन्तादिषु जायते ॥ २०३ ॥
लक्षणादिप्रवृत्तिश्च न शास्त्रेणानुगम्यते ।
तत्संकरे च तेनैव वाच्यवाचकनिर्णयः ॥ २०४ ॥
न च तेन सहैतस्य विज्ञाता सहवाचिता ।
लोकप्रयुक्तशब्दार्थौ नोपायत्वाच्च मुच्यते ॥ २०५ ॥
आख्यातप्रत्ययेनापि सहासावुपलक्षितः ।
कामं तदीयमप्यर्थं गमयेदनुमानतः ॥ २०६ ॥
तावत्यंशेन कल्प्यौ च प्रकृतिप्रत्ययौ पुनः ।
स एवार्थद्विशक्तित्वे वरं क्लेशः समाश्रितः ॥ २०७ ॥
निर्ज्ञातपरिमाणस्य स्मरणानुगमाद्विना ।
नानात्वं कल्पयित्वास्य कः शक्तिं कल्पयिष्यति ॥ २०८ ॥
दध्यचेति यदन्यादृक्पदं पूर्वावधारितात् ।
केचिदाहुस्तदेवेदमनानन्त्यदूषितम् ॥ २०९ ॥
प्रत्यभिज्ञायते तद्धि स चार्थः संप्रतीयते ।
इकारे तु यविज्ञानमकारपरसंहिते ॥ २१० ॥
अथ वात्मीयसिद्धान्ताद्यकारत्वे ऽस्य सत्यपि ।
दधिवाक्यार्थसामर्थ्यं लक्षणादवगम्यते ॥ २११ ॥
तथा ह्यश्रुतदध्यचो लक्षणानुगमाद्विना ।
व्युत्पन्नदधिशब्दो ऽपि दध्यचेति न बुध्यते ॥ २१२ ॥
विकारानन्त्यतो यस्तु संबन्धज्ञप्त्यसंभवः ।
लक्षणात्तद्विदुक्तेर्वा नातिक्लेशो भविष्यति ॥ २१३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियत्पदमिति ज्ञानं यत्तु तत्र न जायते ।
स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं वा न चाज्ञातेऽर्थनिर्णयः ॥ २१४ ॥
तदुच्यते पदच्छेदे तदपभ्रंशतां व्रजेत् ।
संहिताविषये वास्य स्मर्यते साधुशब्दता ॥ २१५ ॥
एतस्मिन्स्तु प्रतीमोऽर्थमगृहीतावधावपि ।
तेनावच्छिद्यमानेऽपि पदे भेदोऽर्थभेदतः ॥ २१६ ॥
ज्ञायते वावधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यते ।
दधिशब्दाववोध्यत्वान्नित्यं नित्यसमासवत् ॥ २१७ ॥
एतेन राजराज्ञादिशब्दानां दत्तमुत्तरम् ।
किं चिदंशसमानं हि तदर्थे तत्पदान्तरम् ॥ २१८ ॥
यत्तु ब्राह्मणवस्त्रादौ ब्राह्मणार्थो न गम्यते ।
अवध्यन्तरतस्तत्र तत्पदान्तरजृम्भितम् ॥ २१९ ॥
उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तस्य न संमतः ।
तद् ब्राह्मपदमुत्सृष्टं बाध्यतेऽन्यावधौ पदे ॥ २२० ॥
तत्त्वेनावधिमुत्कृष्य यद्युच्येत पदान्तरम् ।
केन स्वार्थोऽस्य वार्येत देवदत्तादिशब्दवत् ॥ २२१ ॥
एवमेवाश्वकर्णादौ समुदायप्रसिद्धितः ।
वार्यतेऽवयवस्यार्थो वृक्षाद्यर्थावधारणात् ॥ २२२ ॥
अर्थप्रकरणाधीनबाधितस्वार्थयोरपि ।
समस्तव्यस्तयोर्भूयः स एवार्थः प्रतीयते ॥ २२३ ॥
गोशुक्लादिपदानां तु समस्तव्यस्तभाविनाम् ।
स्वार्थहानिर्न दृष्टेति क्वानर्थक्यं भविष्यति ॥ २२४ ॥
पदार्थानुगतश्चैष शब्दार्थो गम्यते सदा ।
न च शिष्टार्थतो तस्माद्वाक्यस्वातन्त्र्यसाधिनी ॥ २२५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न च मुञ्चन्ति सामर्थ्ये वाक्यार्थेषु पदानि नः ।
तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते ॥ २२६ ॥
अशाब्दे चापि शब्दार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता ।
वाक्यार्थस्येव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः ॥ २२७ ॥
संबद्धमेव चैते ऽर्थं गमयन्त्यविनाभुवम् ।
सामान्यं स्वविवेकेन विना न ह्युपपद्यते ॥ २२८ ॥
न चानुमानमेषा धीस्तन्मात्रेण प्रसज्यते ।
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वात्पदार्थानां ह्यलिङ्गता ॥ २२९ ॥
पदार्थैरनुरक्तो ऽसौ वाक्यार्थः संप्रतीयते ।
नात्मना गमयन्त्येनं विना धूमो ऽग्निमत्त्ववत् ॥ २३० ॥
पक्षधर्मत्वमेतेषां वाक्यार्थे न च गम्यते ।
न हि देशादिवत्पूर्वं निष्पन्नः स प्रतीयते ॥ २३१ ॥
असत्त्वभूतमेनं हि प्रतिपद्यामहे ततः ।
क्रियाकारकसंसर्गविशिष्टः प्रागसौ कुतः ॥ २३२ ॥
धर्मिण्यनवबुद्धे च न तद्धर्मावधारणम् ।
न च प्राग्बोधकं किं चिद्वाक्यार्थस्योपपद्यते ॥ २३३ ॥
अवबुद्धे तु वाक्यार्थे यदि तद्धर्मता भवेत् ।
विज्ञाते ऽर्थे ततः किं नु प्रमेयमवशिष्यते ॥ २३४ ॥
अन्वयश्च पदार्थानां न वाक्यार्थैरवेक्ष्यते ।
सर्वस्मिन्न च सुज्ञानो भूतभावितिरोहिते ॥ २३५ ॥
अन्यवाक्यार्थसंबन्धज्ञानाच्चान्यो न गम्यते ।
अन्यत्वाच्च पदार्थानां ते चेन्नान्यार्थधीर्भवेत् ॥ २३६ ॥
सामान्यदृष्टक्लृप्तौ वा लभ्यते न विशेषधीः ।
वाक्यार्थावगतिः सर्वा त्वसाधारणगोचरा ॥ २३७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असंबन्धप्रतीतेश्च प्रमाण्यमुपपादितम् ।
सर्वलोकप्रसिद्धा च प्रतिपत्तिरिह स्फुटा ॥ २३८ ॥
यत्र क्व च न विज्ञातान् पदार्थान्प्रतिपद्य हि ।
दूरदेशादिवार्त्तासु नाप्तोक्ते धीर्विहन्यते ॥ २३९ ॥
आप्तवादाविसंवादादच्च चेदनुमानता ।
निर्णयस्तावता सिध्येद्बुद्ध्युत्पत्तिर्न तत्कृता ॥ २४० ॥
अन्यदेव हि सत्यत्वमाप्तवादत्वहेतुकम् ।
वाक्यार्थश्चान्य एवेति ज्ञातः पूर्वतरं ततः ॥ २४१ ॥
तत्र वेदाप्तवादेन सत्यत्वमनुमीयते ।
वाक्यार्थप्रत्ययस्यात्र कथं स्यादनुमानता ॥ २४२ ॥
जन्म तुल्यं हि बुद्धीनामाप्तानाप्तगिरां श्रुतौ ।
जन्माधिकोपयोगौ च नानुमायास्त्रिलक्षणः ॥ २४३ ॥
शब्दप्रामाण्यनिर्णीत्यै पदार्थेभ्यो यथेष्यते ।
अत्यन्तादृष्टवाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तथोच्यते ॥ २४४ ॥
भावनावचनस्तावन्न स्मारयति लोकवत् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते ॥ २४५ ॥
केश्चिदन्यैस्तु धात्वर्थस्तत्सामीप्योपकारतः ।
अपरैः समुदायार्थस्तत एव हि गम्यते ॥ २४६ ॥
पाकादौ यन्न दृष्टासौ भवत्यादौ तथैव च ।
विवेकफलमन्दत्वात्पचत्यादौ यथेष्टता ॥ २४७ ॥
सा साध्यसाधनोपायसामान्यार्थावधारणात् ।
अन्यलभ्यं विशेषांशं यं कं चिदभिकाङ्क्षति ॥ २४८ ॥
कामावगतसाध्यत्वः स्वर्गः काङ्क्षति भावनाम् ।
तत्र संनिधियोग्यत्वात्संबन्धः कल्प्यते तयोः ॥ २४९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततः सा कृप्तसंबन्धा साधनांशमपेक्षते ।
धात्वर्थासाधनं किं चिन्नानुष्ठानं हि सिध्यति ॥ २५० ॥
धातुवाच्यश्च यागादिरतृतीयापरोऽपि सन् ।
स्वभावाद्भावनासक्तःसाध्यं किं चिदपेक्षते ॥ २५१ ॥
प्रत्यासत्तिनिमित्तोऽयं संबन्धः कल्प्यतेऽनयोः ।
तं च विस्पष्टमाख्यातुं यागेनेति प्रयुज्यते ॥ २५२ ॥
यथोपगवशब्दार्थे तस्यापत्यमितीदृशात् ।
कथयन्ति न चैतस्मिन्षष्ठ्यन्तोपगुसंभवः ॥ २५३ ॥
न केवलं तृतीयैव करणत्वं नियच्छति ।
प्रमाणान्तरगम्येऽपि न किं चिद्विरुणद्धि सा ॥ २५४ ॥
प्रज्ञातकरणत्वे वा धातौ सत्यपि नेष्यते ।
अप्रातिपदिकत्वेन तृतीया यागशब्दवत् ॥ २५५ ॥
अतो या शब्दसामर्थ्यलभ्या करणता यजेः ।
केवलस्याप्रयोगित्वात्सा यागेनेति कथ्यते ॥ २५६ ॥
यथोत्पन्नकथंभावा भावनोपायमाचके ।
उपायोऽपि च वक्तव्यमाचाकाङ्क्षी नियम्यते ॥ २५७ ॥
योग्यत्वसंनिधानाभ्यामन्यथानुपपत्तितः ।
स च स्ववाक्यलभ्यो वा वाक्यान्तरगतोऽपि वा ॥ २५८ ॥
प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वदपेक्षेते परस्परम् ।
पदं पदान्तरं यद्वद्वाक्यं वाक्यान्तरं तथा ॥ २५९ ॥
करणैः साध्यते किं चिन्नोपायरहितैः फलम् ।
प्रयाजादिविधानं च न च स्यान्निष्प्रयोजनम् ॥ २६० ॥
प्रयोजनान्तराच्च प्रत्यासत्तेरपेक्षितम् ।
फलवद्भावनांशश्च करणानुग्रहो वरम् ॥ २६१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकभावनयोपात्तास्त्रयो ऽप्यंशाः परस्परम् ।
उपकार्योपकारित्वं पश्चादनुभवन्ति ते ॥ २६२ ॥
भावनापेक्षमाणा हि साधनं किं फलस्य मे ।
साधनानुग्रहः को वेत्यनुस्यूतमपेक्षते ॥ २६३ ॥
आकाङ्क्षैवमवच्छेदसिद्धा शुक्लगवादिवत् ।
एकक्रियागृहीतेषु संबन्धश्च परस्परम् ॥ २६४ ॥
द्रव्यद्वारेण चैतेषां विशेषणविशेष्यता ।
इतरोपकृतद्रव्यवर्तित्वात्तच्च कर्मणि ॥ २६५ ॥
द्रव्यान्तरमनिच्छन्त्या क्रियया च परिग्रहात् ।
एकद्रव्याश्रयप्राप्तिरिति नान्योन्यसंश्रयम् ॥ २६६ ॥
परस्परानुरागश्च सुतरामुपकारकः ।
अर्थाच्चान्यव्यवच्छेदसंबन्धो ऽतो न दुष्यति ॥ २६७ ॥
तच्चानेकान्तिकानेकवाक्यार्थोपप्लवे सति ।
अन्योन्यात्मव्यवच्छेदादेकत्र स्थाप्यते मतिः ॥ २६८ ॥
अतो ऽन्वयातिरेकाभ्यामनुमा नेयमिष्यते ।
एकार्थैकान्तिकत्वं तदन्यथैवात्र लभ्यते ॥ २६९ ॥
एवं पदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पितम् ।
विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥ २७० ॥
यद्यप्यन्यैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥ २७१ ॥
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ।
अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥ २७२ ॥
तस्मात्प्रक्रान्तरूपो ऽसौ विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावनान्यानपेक्षिणी ॥ २७३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपसर्गनिपातानां प्रयोगनियमे सति ।
अर्थस्तदागमन्यायात्स्यात्समासपदेष्विव ॥ २७४ ॥
वाचकद्योतकत्वं तु नातीवात्रोपयुज्यते ।
तद्भावाद्वाचकत्वं वा परस्यानुग्रहो ऽस्तु वा ॥ २७५ ॥
ईषदर्थादयस्तावत्साक्षान्नाम्नैव संगताः ।
अप्रयुक्तक्रियाद्वारा विशेषाधानतो ऽपरे ॥ २७६ ॥
आपिङ्गः प्रपयाश्चेति द्वयस्यैतन्निदर्शनम् ।
क्व चित्प्रकृष्टतादीनां भावनोपनिपातिनाम् ॥ २७७ ॥
इतिकर्त्तव्यतात्वेन प्रतिपत्तिपरिग्रहो ।
एकार्थसमवायित्वात्कर्तृधर्मो ऽपि भावनाम् ॥ २७८ ॥
गमिष्यति न कर्तृणां स्वरूपे स हि कीर्त्यते ।
ये त्वन्यार्थविरुद्धार्थधातुशक्त्यपलापिनः ॥ २७९ ॥
तेषां तदङ्गतैवेष्टा धातुभागसमाहिते ।
प्रशब्देनोपसृष्टस्य तिष्ठतेर्गतिशक्तता ॥ २८० ॥
न हि प्रशब्दवेलायां गमने जायते मतिः ।
सामान्यतः क्रियाशक्तिः क्लृप्ता धातोः पुरैव तु ॥ २८१ ॥
विशेष एव तत्र स्यादितरस्य द्वये पुनः ।
या च शक्त्यन्तरोद्भूतिरियमेव विशिष्यता ॥ २८२ ॥
न सामान्यापरित्यागी केवलो ऽन्यैर्विशेष्यते ।
उक्तेर्विशेषणं किं चिदुच्यमानविशेषणम् ॥ २८३ ॥
तेन शक्त्यपवादो ऽयं भवेदर्थापवादवत् ।
यथैव ज्वलनादीनां पाकसंबन्धितेष्यते ॥ २८४ ॥
इतिकर्त्तव्यतांशित्वात्पाके वा तत्फले ऽपि वा ।
ओदने साध्यमाने हि पाकः करणमिष्यते ॥ २८५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अकृतः सो ऽपि नास्तीति पुनः करणवाञ्छनम् ।
करणं ज्वलनादीनि ते ऽस्य काष्ठादि वा तथा ॥ २८६ ॥
इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा यावत्करणसंश्रया ।
इतिकर्त्तव्यताप्यन्यदपेक्ष्य करणं भवेत् ॥ २८७ ॥
ज्वलनादिनिमित्तातः काष्ठादेः पाकसंगतिः ।
कर्मणः कर्मसाध्यत्वं नास्मत्पक्षे विरुध्यते ॥ २८८ ॥
अनात्मसमवेतस्य निमित्तं कर्म हीष्यते ।
ज्वलनादिस्वरूपं च न काष्ठादिभिरीप्सितम् । २८९ ॥
पाकप्रयोजितानां हि तद्वृत्तिर्नान्तरीयकी ।
कर्तृत्वे ऽपि च तत्रैषां पाके स्यात्करणादिता ॥ २९० ॥
आविर्भूतान्यशक्तित्वादेकत्वे चाप्यपेक्षया ।
ज्वलनादिष्वसर्वेषां स्वातन्त्र्यात्कर्तृतेष्यते ॥ २९१ ॥
तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव प्रयुङ्क्ते हि प्रयोजकः ।
नियुक्तानां तु तेनैषां करणत्वादिवाच्यता ॥ २९२ ॥
उद्भूतदेवदत्तादिव्यापाराभिभवाद्भवेत् ।
तच्च त्वभिभवस्तेषां नैकेनापि विवक्ष्यते ॥ २९३ ॥
काष्ठादीनि पचन्तीति प्रयोगस्तत्र जायते ।
एकशब्दगृहीते ऽपि गुणप्राधान्यमिष्यते ॥ २९४ ॥
आख्यातप्रत्ययोपात्तभावनाकर्तृसंख्यवत् ।
तस्माद्यस्य विवक्ष्येत प्रधानं धातुभिः क्रिया ॥ २९५ ॥
स कर्ता गुणभूतान्यव्यापारे करणादिता ।
अभावमेव नञ् प्राह वर्त्तमानादिकालकम् ॥ २९६ ॥
इति कर्त्तव्यतांशेन सर्वेषां तेन सङ्गतिः ।
अवान्तरक्रियायोगात्प्रधानक्रियया सह ॥ २९७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकल्पप्रतिषेधादेर्विरोधो न च वस्तुना ।
नामधात्वर्थयोगी च निषेधो ऽन्यार्थभाग्भवेत् ॥ २९८ ॥
तच वस्त्वन्तरोन्मुक्तं वस्त्वेवानुगुणं च तत् ।
आख्यातप्रत्ययैर्योगे निवृत्त्यर्थः प्रतीयते ॥ २९९ ॥
तच चाज्ञातसंबन्धविपरीतार्थवारणम् ।
अस्तिनास्तीति संदेहे पाक्षिकास्तित्वबोधनम् ॥ ३०० ॥
निवर्त्यते नञा यद्वा नास्तितैवोच्यते सती ।
अव्युत्पन्नस्य तत्रैव जायते नास्तितामतिः ॥ ३०१ ॥
अस्तित्वमानिनस्सैव वार्यते विपरीतधीः ।
अपूर्वाभावविज्ञानविरोधात्स्वयमेव तु ॥ ३०२ ॥
निवर्तते ऽस्तिताबुद्धिर्मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ।
तच्चैतदनिषेधे ऽपि स्यात्प्रवादावीदृगेव नः ॥ ३०३ ॥
तचाप्यज्ञातसंदिग्धविपरीतार्थबाधनात् ।
अभावस्य च वस्तुत्वे पुरस्तात्प्रतिपादिते ॥ ३०४ ॥
घटादितुल्यतैव स्यात्प्रतिषेधो न चाप्ययम् ।
विधायकैरसंयुक्तो न हि तत्प्रतिषेधकः ॥ ३०५ ॥
अभावकथनं ह्येतन्नावश्यं प्राप्तिपूर्वकम् ।
न च शब्देन सद्भावस्तस्य चार्थस्य बोधितः ॥ ३०६ ॥
अस्तित्वाद्यनपेक्षं हि सामान्यं तेन गम्यते ।
अस्तिशब्दप्रयोगो ऽपि तेनैवाचोपपद्यते ॥ ३०७ ॥
जातेरस्तित्वनास्तित्वे न च कश्चिद्विवक्षति ।
नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥ ३०८ ॥
तेनापि न विरोधित्वं श्रुत्या पूर्वोक्तया नञः ।
यचाप्यस्तीत्युपादाय प्रयुञ्ज्येरन्नञादयः ॥ ३०९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तच्च तस्यापवादत्वात्पूर्वज्ञानोपमर्दनम् ।
अस्तित्वं वासुदेवाच्च स्मर्यते पूर्वलक्षितम् ॥ ३१० ॥
अभावोत्तरकालं स्याद्विशेषे तद्विवक्षिते ।
विधिना युज्यते यच्च न हन्यान्न पिबेदिति ॥ ३११ ॥
तत्राभावार्थता नैव स्वयं पुंसो रुणद्धि हि ।
अन्यथैव प्रवर्तन्ते भावाभावधियो ऽपराः ॥ ३१२ ॥
व्यवस्थितबहिर्वस्तुपरिच्छेदफलात्मिकाः ।
अन्यथानागतोत्याद्या भावप्रेरणकारिका ॥ ३१३ ॥
अन्तः संकल्पमूलात्मा वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥
विकल्पो ऽप्यनयोरेव विषयेषु प्रवर्तते ॥ ३१४ ॥
प्राप्तेषु प्रतिषेधार्थमप्राप्तेषु विधित्सया ।
युगपच्च विरुद्धार्थप्रतिपत्तेरसंभवः ॥ ३१५ ॥
पर्यायेण कदा चित्तु का चिद्वृत्तिर्भविष्यति ।
प्राप्ताप्राप्तविकल्पस्तु नैवेष्टो लोकवेदयोः ॥ ३१६ ॥
न विकल्पार्थवाची तु वाशब्दो विषयान्तरे ।
स्थाणुर्वा पुरुषोवेति याति निष्ठुतिवेत्ययम् ॥ ३१७ ॥
संदेहकथनार्थः स्यान्न हि वस्तु विकल्पते ।
विषये बाह्य एवैवं प्रतिषेधादिसंभवः ॥ ३१८ ॥
न हि तत्संभवः कश्चित् ज्ञाने स्वरसभङ्गिनि ।
ज्ञानं यत्तावदुत्पन्नं नानुत्पन्नं तदिष्यते ॥ ३१९ ॥
विनाशे ऽपि समानत्वं सत्यमिथ्यावबोधयोः ।
बाह्यार्थवादिनस्त्वर्थे यज्ज्ञानं जायते ऽन्यथा ॥ ३२० ॥
तन्मिथ्यात्वोपसंख्यानात्पूर्वबाधादिसंभवः ।
तत्रापि तु न तद्रूपं बाध्यते न च बोध्यते ॥ ३२१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थहानादिरूपात्तु फलतो विप्रयुज्यते ।
प्रतिभानेकधा पुंसां यद्यप्यर्थेषु जायते ॥ ३२२ ॥
तथापि बाह्य एवार्थस्तस्य वाक्यस्य चेष्यते ।
वाक्यप्रयोजनत्वेन जन्मत्वेनाथ वा यदि ॥ ३२३ ॥
उच्यते प्रतिभाप्यर्थो न नः किं चिद्विरुध्यते ।
शब्दाद्युत्थापितेर्ज्ञानैरात्मांशग्रहणाच्चमेः ॥ ३२४ ॥
यद्ग्राह्यमाप्यते वस्तु स त्वर्थः पारमार्थिकः ।
प्रत्यक्षव्यतिरिक्तं तु विज्ञानमुपवर्णितम् ॥ ३२५ ॥
त्रिकालविषयं यस्मादसंनिधिरदूषणम् ।
अनेकाकारता या पि शूरभीरुधियं प्रति ॥ ३२६ ॥
वासनानुग्रहात्सोक्ता कुणपादिमतेरिव ।
भावनैव च वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ॥ ३२७ ॥
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ।
एकयैव तु बुद्ध्यासौ गृह्यते चित्ररूपया ॥ ३२८ ॥
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतया ।
पदार्थपदबुद्धीनां संसर्गस्तदपेक्षिणः ॥ ३२९ ॥
पदव्यवधिना चैषां नासंसर्गो भविष्यति ।
तुल्यकक्षो ह्यसंबन्धी व्यवधा नेति कीर्त्यते ॥ ३३० ॥
अङ्गत्वात्तु पदैर्न स्यादङ्गिव्यवधिकल्पना ।
एकस्मिंश्च गृहीते ऽर्थे सोपायो ऽन्यो ऽप्यपेक्ष्यते ॥ ३३१ ॥
अपेक्षया च सर्वो ऽसौ संबन्धं प्रतिपद्यते ।
पदानामपि संबन्ध एवं वाक्येषु सिध्यति ॥ ३३२ ॥
पदार्थपूर्वकस्तस्माद्वाक्यार्थो ऽयमवस्थितः ।
अर्थरूपमिवापन्नं ज्ञानं वाक्यस्य गोचरः ॥ ३३३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेष्यते न ह्यभेदेन वृत्तिरस्तीति साधितम् ।
प्रासङ्गिकादि यत्कार्यं पदार्थोपनिबन्धनम् ॥ ३३४ ॥
आकाङ्क्षाविदितप्रश्नौ यौ च दृष्टौ पिकादिषु ।
असत्यं तदपोद्धृत्य न चैवं कल्पयिष्यति ॥ ३३५ ॥
शशशृङ्गाद्यपोद्धृत्य वाक्यार्थो न हि दृश्यते ।
असत्यैर्गम्यमाने ऽर्थे सत्यता नेत्युदाहृतम् ॥ ३३६ ॥
स्वरूपेणासतो दृष्टं नोपायत्वं हि कस्य चित् ।
अवाचकत्वं वाक्यस्य तद्भूतानामितीरितम् ॥ ३३७ ॥
हेतुः स्यात्तन्निमित्तत्वमूलं वार्थस्य कथ्यते ।
पदार्थपूर्वको ह्येष न भ्रान्तिरिति गम्यताम् ॥ ३३८ ॥
साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ ३३९ ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ ३४० ॥
प्रयोजनतया चैषामर्थमिच्छन्ति भावनाम् ।
क्रियार्थेनेति तेनाह समाम्नायप्रयोजनम् ॥ ३४१ ॥
शुक्लो गौरिति वाक्यार्थे वाक्ययोर्यदुदाहृतम् ।
संबन्धकथनार्थं तन्न ज्ञेयं पारमार्थिकम् ॥ ३४२ ॥
न हि प्रयोजनापेतं वाक्यमुच्चार्यते क्व चित् ।
प्रयोजनक्षमं नापि पदमाख्यातवर्जितम् ॥ ३४३ ॥
गौरश्व इति वा श्रुत्वा यद्गोत्वाद्यवबोधितम् ।
विशेषे यदि तन्न स्यात्तच्च स्याच्छ्रुतिबाधनम् ॥ ३४४ ॥
जातिव्यक्ती गृहीत्वैव वयं तु श्रुतलक्षिते ।
कृत्यादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र बाध्यते ॥ ३४५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणातोऽपि परतो यस्मिन्देहः प्रवर्तते ।
को नाम पीड्यते तत्र शुक्लश्रुत्या निवर्तिते ॥ ३४६ ॥
अगृह्णतस्तु शुक्लत्वं श्रुतिस्ते बाध्यतेतराम् ।
यस्य वाक्यमसंबद्धं सर्वमेवाप्रयोजनम् ॥ ३४७ ॥
वाक्यार्थो ऽपीतिभाष्येण सोल्लुण्ठमभिधीयते ।
न सर्वेत्यनेनापि क्व चित्सानेत्यवोचत ॥ ३४८ ॥
प्रकृत्यर्थानुरक्तायां बुद्धौ निपतता ध्रुवम् ।
कर्मादीनां विशेष्यत्वमिति का वा श्रुतिर्भवेत् ॥ ३४९ ॥
प्रकृतिप्रत्ययौ नापि प्रयुज्येते च केवलौ ।
येन युष्मदभिप्रेता श्रुतिर्लभ्येत कर्हि चित् ॥ ३५० ॥
यत्रापि नाम दृश्येते केवलावधुनादिवत् ।
तत्राप्यन्यार्थसंयुक्ताविति पूर्वं निरूपितम् ॥ ३५१ ॥
अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः ।
अर्थवद्भावतुल्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययार्थतः ॥ ३५२ ॥
दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्व चित् ।
स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः ॥ ३५३ ॥
प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदा चिदपि लक्षितौ ।
प्रकृत्यर्थानुरक्तो हि प्रत्ययार्थः स चेष्यते ॥ ३५४ ॥
पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतो ऽश्वो धावतीति धीः ॥ ३५५ ॥
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्व चित् ।
मानसादित्यतो नास्य वाक्याग्रहणमुत्तरम् ॥ ३५६ ॥
मानसेनापराधेन पदार्थान्येन गृह्णते ।
ते तद्वाक्यं गृहीत्वापि नार्थं गृह्णन्ति कर्हि चित् ॥ ३५७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्येन तेन नोच्येत वाक्यार्थो ऽन्यैर्निरूपणात् ।
तच्छ्रुत्वा वाथ * बोधाद्वा पलाशेनेव वृक्षता ॥ ३५८ ॥
वर्णा वा न ब्रुवन्त्येनं तत्संबन्ध्यर्थबोधनात् ।
सत्वे ऽप्यगमकत्वाद्वा वृक्षत्वमिव शिंशपा ॥ ३५९ ॥
पदार्था गमयन्त्येतं प्रत्येकं संशये सति ।
सामस्त्ये निर्णयोत्पादात्स्थाणुमूर्द्धस्थकाकवत् ॥ ३६० ॥
तदभावाप्रतीतिर्वा तद्धर्म्यो ऽयं भविष्यति ।
अ्रोत्राभावाप्रतीते हि श्रोत्रं शब्दं प्रचक्षते ॥ ३६१ ॥
संबन्धाकरणन्यायाद्वक्तव्या वाक्यनित्यता ।
संघातत्वस्य वक्तव्यमीदृशं प्रति साधनम् ॥ ३६२ ॥
वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनवाक्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥ ३६३ ॥
भारते ऽपि भवेदेवं कर्तृस्मृत्या तु बाध्यते ।
वेदे ऽपि तत्स्मृतिर्यातु सार्थवादनिबन्धना ॥ ३६४ ॥
पारंपर्येण कर्त्तारं नाध्येतारं स्मरन्ति हि ।
तेषांमनेवमात्मत्वाद् भ्रान्तिः सा हि निवर्त्यते ॥ ३६५ ॥
तेषु च ध्रियमाणेषु न मूलान्तरकल्पना ।
तथा ह्यद्यतनस्यापि ते कुर्वन्तीदृशीं मतिम् ॥ ३६६ ॥

इतिवाक्याधिकरणम् ॥

वचनान्तरसाधर्म्यात्कर्तुः सामान्यसंप्लवे ।
समाख्यया विशेषो ऽयं कणादिरवधार्यते ॥ ३६७ ॥
अनपेक्षत्वसूत्रे या रूपात्कृतकतोदिता ।
वेदे सा दृश्यते स्पष्टा कृतकार्याभिधायिनि ॥ ३६८ ॥
स्मृतिप्रयोजनाभावात्कर्तृमात्रे ऽनपेक्षिता ।
सामान्यसिद्ध्यपेक्ष्यत्वान्न समाख्यानियामिका ॥ ३६९ ॥

* वाप्यबोधाद्वेति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यथाप्युपपन्नत्वादियं प्रवचनादिना ।
न शक्ता कर्तृमूलाय प्रोक्ते च स्मरणं स्थितम् ॥ ३७० ॥
श्रुत्यादेर्दुर्बला चासौ न शक्ता तानि बाधितुम् ।
अङ्गभूयांसमेवेमं शब्दराशिं न बाधते ॥ ३७१ ॥
कामं वा निर्निमित्तेयं शाखामेकां वदिष्यति ।
श्रुतिसामान्यमात्रं हि नात्र दण्डेन वार्यते ॥ ३७१ ॥
सति साधारणत्वे वा संभवे च विशेषणम् ।
यथा वै कूपसामेति सत्तयैव प्रतीयते ॥ ३७३ ॥
अव्यासंगि च सर्वेषु प्रवक्तृत्वं कठादिषु ।
तेनैव व्यपदेश्यत्वं लक्ष्यते (ङिशुमान्ह)वत् ॥ ३७४ ॥
अन्यैस्तुल्ये ऽपि संबन्धे यत्तैर्न व्यपदिश्यते ।
न ह्येष कर्तृसंस्कारः पारार्थ्यं चेक इष्यते ।। ३७५ ।।
विद्यमाननिमित्तं च कथ्यते नासतः क्रिया ॥
साधारणं च तीर्थादि केन चिद्व्यपदिश्यते ॥ ३७६ ॥
यदि चापौरुषे ऽप्येषां नानित्यप्रतिपादिनी ।
पौरुषेय्यास्तु सत्वं वा कथमध्यवसीयते ॥ ३७७ ॥
नित्यमेव निमित्तं वा कठत्वं जातिरस्ति नः ।
काठकादिप्रवृत्त्यर्थं व्यावृत्तं चरणान्तरात् ॥ ३७८ ॥
अनित्यार्थाभिधायित्वं स्वयमेवैष मुञ्चति ।
नित्यानित्यविकल्पेन वेदस्तादर्थ्यवेदनात् ॥ ३७९ ॥
नित्यस्य नित्य एवार्थः कृते कस्याप्रमाणता ।
उन्मत्तवचनत्वं तु पूर्वमेव निराकृतम् ।। ३८० ।।
इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्धं युक्तेह धर्मे यदि चोदनायाः ।
अतः परं तु प्रविभज्य वेदं त्रेधा ततो वक्ष्यति तस्य योऽर्थः ॥ ३८१ ॥

इति श्रीभट्टाचार्यकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसाश्लोकवार्त्तिके प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।। शुभम् ।।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्वस्वाभिलाषपरिपूर्तिकृते यमीशं
कारुण्यसिन्धुमनघं प्रणमन्ति सन्तः ।
प्रारम्भकर्मणि नमामि तमेव सिद्ध्यै
सर्वार्थदं सकलमङ्गलमूलभूतम् ॥ १ ॥

लब्ध्वा निद्रां चिरमतितरां पण्डिताख्यं सुपत्त्रं
जाग्रद्भावं पुनरुपगतं यत्कृपालेशमात्रात् ।
नित्यं रागादिव भजति यं श्रीः समेषां गुणानां
जीयात् स्वामी स किल सुधियां प्राप्य पूर्णं सुखायुः ॥ २ ॥

निशम्य यत्पण्डितपत्त्रसिद्धिं
प्रमोदमापं परमं दुरापम् ।
चिरं तदेतत् स्थिरतामुपेया-
दितीश्वरं साञ्जलिरर्थयेऽहम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरणं मुद्रितमर्थमयासीत्
तत्कथादि निवेदितमेव मया प्रथमं यदभासीत् ।
किं त्ववशिष्टतदर्थविमुद्रणमस्ति मया करणीयं
प्राप्तनिजप्रभुसंमतिरद्य ततः प्रयते रमणीयम् ॥ ४ ॥

एष ग्रन्थः क्वापि नैवाप मुद्रां
नो वा प्रायो लभ्यते यत्नतोऽपि ।
तस्माच्चैतस्याङ्कनेऽहं सयत्नो
दर्शंदर्शं मोदमायान्तु विज्ञाः ॥ ५ ॥

काशीस्थराजकीय-
प्रधानपाठालयीयसंख्यावान् ।
सांख्याध्यापनकारी
बेचनरामोऽस्मि कान्यकुब्जोऽहम् ॥ ६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ अथ ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरणम् ॥

॥ तत्र तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादारम्भः ॥

श्रीगणेशाय नमः

द्वितीयाध्याये श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधो ब्रह्मदर्शने परपक्षाक्षेपश्च परिहृतः, जीवतत्त्वान्युपकरणानि च ब्रह्मणो जायन्त इत्याद्युक्तम्। इदानीं सोपकरणजीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तरं सतत्त्वं ब्रह्म विद्याभेदाभेदौ गुणोपक्रमोपसंहारयोः सम्यग्दर्शनोपायादि तृतीये चिन्त्यते। प्रथमपादे वैराग्याय पञ्चाग्निविद्यादौ संसारगतिभेदः प्रदर्श्यते। जीवः सेन्द्रियप्राणो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुतः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छत्युत संपरिष्वक्त इति, अत्र चिन्त्यते, तत्र करणोपादानवद् भूतसूक्ष्मोपादानस्याश्रुतत्वाद्वाक्यशेषे चक्षुरादीनामेव श्रवणात् "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान" इत्यत्रापि मात्राशब्देन करणोपादानाद् यत्रैव देहारम्भस्तत्रैव भूतानां सुलभत्वात् तेषां नयनं व्यर्थं च। तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीति प्राप्ते ब्रूते तदन्तरेति।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

देहान्तरप्रतिपत्तौ भूतमात्रासंपरिष्वक्तो रंहति गच्छति, कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति प्रश्ने द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चाग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीरुक्त्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति निरूपणात् प्रतिवचनात्, तस्माद्द्भिः परिवेष्टितो यातीति गम्यते, अद्भिरित्यन्येषां भूतानामुपलक्षणम्, एवं च देहान्तरं त्यक्त्वा शुकादिवदाप्लुत्य वृक्षान्तरमिव देहान्तरं गच्छतीत्यादिकल्पना निरस्ताः श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥

अप्शब्दमात्रश्रवणात् कथं सर्वैर्भूतैरिति शङ्कां वारयति त्र्यात्मकेति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्र्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः, त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणां तेजो-ऽबन्नानामुपलब्धेः, वातपित्तकफैर्धातुभिश्च त्रिधातुत्वात्, तस्मात् त्रयाणा-मात्तेपकोऽप्शब्दः, अपां भूयस्त्वादप्त्वेन व्यवहारः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरे गतिः श्रुता तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती-त्यतः प्राणानामाश्रयं विना गत्यसंभवात्, अतोऽपि भूतान्तरोपसृष्टा-नामपां गतिः, न हि निराश्रया गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्श-नादित्याह प्राणेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु "तत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः" इत्यादिश्रुतेः कथं सह गच्छन्तीत्याशङ्क्य अग्न्यादौ गमनं गौणम्, "ओषधीर्लोमानि वन-स्पतीन् केशाः" इत्यादौ तदसंभवात्, अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादि-देवतानामुपकार्योपकारभावनिमित्तमुपेत्य गच्छन्ति न तु स्वरूपलयो भव-तीत्युपचर्यत इत्याह· अग्न्यादिगतीति ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न तावता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ननु कथं पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वं प्रथमेऽग्नावपामश्रुत-त्वात्, द्युलोकप्रभृतिषु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धादिपञ्चानां होम्यद्रव्यत्वेन उत्तरेषु च पर्जन्यादिचतुर्षु सोमादिचतुर्णामब्बहुलत्वोपपत्तेर्भवतु नामाऽब्भूय-स्त्वादप्त्वं, प्रथमे तु श्रद्धायाः फलावश्यंभावनिश्चयरूपत्वेनाप्त्वाभावा-द्युक्तः पञ्चम्यामपां पुरुषभाव इत्याशङ्क्य प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाश-ब्देनोच्यन्ते, उपपत्तेः, एवं सत्येकवाक्यत्वमुपपद्येत, अन्यथा प्रश्नप्रतिवच-नभावानुपपत्तेः, अतः सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदब्बहुलं श्रद्धाकार्यं कारण-स्यापि श्रद्धाया अप्त्वं गमयति, नह्यत्र पश्वादिभ्यो हृदयादीनीव जीव-धर्मो निश्चयविशेषः श्रद्धा ग्रहीतुं शक्या, होमायोपादातुमशक्यत्वात्, अतः उत्तरकार्यानुरोधादाप एवात्र श्रद्धाशब्दार्थः "श्रद्धा वा आपः" इति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुतेः, तनुत्वेन श्रद्धेव श्रद्धा इत्युच्यते मञ्चशब्द इव मञ्चस्थेषु श्रद्धाहेतुत्वाच्चापाम् "आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे" इति श्रुतेरित्याह प्रथमे इति ॥ ५ ॥

ननु आपः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यां पुरुषाकारा भवन्तु न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः, अश्रुतत्वात्, अतोऽयुक्तं रंहति परिष्वक्त इत्याशङ्क्याह अश्रुतत्वादिति ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

नैष दोषः, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः, "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इत्युपक्रम्य तेषां धूमादिपितृयानेन चन्द्रप्राप्तिं कथयति, "आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति" त एवात्रापि प्रतीयन्ते, तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा, संभवन्तीति श्रुतिसामान्यात्, तेषामिष्टापूर्तयागादिसाधनदधिपयःप्रभृतिद्रव्यमिव भूयस्त्वात् प्रत्यक्षमेवापः सन्ति ता आहवनीये हुताः सूक्ष्माऽदृष्टरूपाः सत्यः इष्टापूर्तादिकर्तॄनाश्रयन्ते, तेषां शरीरं पितृमेधविधानेनान्त्येऽग्नावृत्विजो जुह्वति "असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे"ति, ततस्ताः श्रद्धायुक्तकर्मसमवायिन्य आहुतिमय्य आपोऽदृष्टरूपाः सत्यो भोक्तृपुरुषमावेष्ट्याऽमुं लोकं फलदानाय नयन्ति यत् तदत्र जुहोतिनाभिधीयते श्रद्धां जुह्वतीति, तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहति ॥ ६ ॥

कथं पुनरिष्टादिकारिणां स्वर्गफलोपभोगाय रंहणं संभवति यतस्तेषां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमसं गतानामन्नभावं दर्शयति, "एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति च चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति"इति च देवैर्भक्षितत्वात् कथं तेषां फलोपभोगो व्याघ्रादिभक्षितानामिवेति प्राप्ते आह भाक्तं चेति ।

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ १ ॥

वशब्दो व्यावृत्त्यर्थः, न तेषामदनीयत्वादन्नं मुख्यं किं तूपभोगसा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धनत्वमात्रमत्रं यथा विशो राज्ञामन्नं पशवोऽन्नं विशामितिवद् भाक्तं, स्त्रीपुत्रभृत्यादिभिर्गुणैरिविष्टादिकारिभिर्यत् सुखविहारादि तदेवैषां भक्षणं न मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा, "न ह्वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती"ति देवानां चर्वणादिव्यापारप्रतिषेधादिष्टादिकारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव, अनात्मविदां देवोपभोग्यतां श्रुतिरपि दर्शयति, तस्माद्रंहतिरुपपद्यते ॥ ७ ॥ १ ॥

इष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलं गतानां भोगोत्तरं ततोऽवरोहणं श्रुतम्, "यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनरावर्तन्त" इति "यथैतमिति रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिं कपूयचरणाः पश्वादियोनि"-मिति । तत्र भुक्तकृत्स्नकर्माणो निरनुशया अवरोहन्ति उताऽवशिष्टकर्माणः सानुशया इति,यावत्संपातमिति विशेषणात्, संपातः कर्म, तस्मान्निरनुशया इति प्राप्ते आह कृतात्यये इति ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढा उपभोगाय तत्कर्मक्षये सति तेषां यच्चन्द्रमस्युपभोगाय प्रारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रविलीयते, अग्निसंपर्काद् घृतमिव, ततः कृतात्यये भोगेनोपक्षये सानुशया एवावरोहन्ति,कुतः, दृष्टस्मृतिभ्याम्,"तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वे" त्यादिदर्शनात्. चरणशब्देनानुशयः, स्मृतिरपि 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति, अनुशयो नाम भुक्तफलस्य कर्मणोऽवशेषः कश्चित् स्नेहभाण्डानुपक्तस्नेहवत्, न ह्यवशेषमात्रेण चन्द्रे स्थितिः संभवति शेषितस्य भुक्तसर्वसामग्रीकस्य पादुकामात्रावशेषस्य देशान्तरेऽनवस्थानमिवेति, तथा च पूर्वकृतस्थूलानि नानावृत्तिभिरनुभूय सूक्ष्मेणाभुक्तेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युक्तोऽवरोहति, यथा समाने सांनिध्येऽपि स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं तद्वत्, तच्चावरोहणं यथा गमनं तद्विपरीतक्रमेण, अभ्राद्युपसंख्यानात्, रात्र्याद्यश्रवणात् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

नन्वनुशयः सूक्ष्मं कर्मान्तरं नाचरणं "यथा कारी यथा चारी"ति श्रुतौ भेदेनोक्तत्वात्, तस्माच्चरणादेव योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयाद् योन्यन्तरापत्तिः "रमणीयचरणा रमणीयां योनि" मिति श्रुतेरित्याशङ्क्य अनुशयोपलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यत इत्याह चरणादितीति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु चरणं शीलमिति प्रसिद्धं त्यक्त्वा कथमनुशयश्चरणमित्याशङ्क्य कर्मजातं हि चरणापेक्षं न ह्याचारहीनः कश्चिदधिकृतः, "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इति स्मृतेः, तथा च कर्मणा आचरणं शीलं कर्मणो विना न तत्, तस्मात् कर्मोपलक्षितमनुशयभूतं कर्म योन्यापत्तौ कारणमिति न शीलम्, न हि पङ्गुः पलायितुं समर्थो जानुभ्यां रंहितुमर्हति, इत्याह आनर्थक्येति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥ २ ॥

बादरिस्तु सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते इति मन्यते कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः. रमणीयचरणा रमणीयकर्माण इत्यर्थ इत्याह सुकृतेति ॥ ११ ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डले गमनमुक्तम्, अनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रं गच्छन्ति न वेति, तत्र अनिष्टादिकारिणोऽपि गच्छन्ति "ये वै केचिदस्माल्लोकात् प्रयन्ति सर्वे ते चन्द्रमसं गच्छन्ती"ति कौषीतकिश्रुतेरित्याशङ्कते अनिष्टादीति ॥ १२ ॥

समाधत्ते संयमने त्विति ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नैतत् सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति, यतो भोगायैव तत्रारोहणं न निष्प्रयोजनं प्रत्यवरोहाय वा, न हि पुष्पफलभोगं विना निष्प्रयोजनं पतनाय वा कश्चिद् वृक्षाद्यारोहति, भोगश्चानिष्टकारिणां चन्द्रमसि नास्ति तेषां संयमने यमपुरे भोगोक्तेः, अतो भूमौ तेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्, नाचिकेतसं प्रति यमवाक्यदर्शनात्,"न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्। "अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे" इति वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषे"त्यादिदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

किंच मनुव्यासप्रभृतयः संयमने यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिष्वित्याह स्मरन्ति चेति ॥ १४ ॥

अपिच सप्त ॥ १५ ॥

रौरवप्रमुखाः सप्त नरका इति पापफलभोगभूमित्वेन पौराणिकाः स्मरन्ति, इति कथं चन्द्रं ते प्राप्नुयुरित्याह अपिचेति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

ननु कथं तत्र यमाधीना यातना, तत्र चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते, इति प्राप्ते तत्रापि यमप्रयुक्ता एव तेऽधिष्ठातार इति तत्रापि प्रयोजकत्वेन यमस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्याह तत्रापीति ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां प्रश्नप्रतिवचनावसरे श्रुतम्, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत" इति, तत्रैतयोरिति देवयानपितृयानयोर्ग्रहणं प्रकृतत्वात्, विद्वांसो देवयानेऽधिकृताः कर्मिणो जनाः पितृयाने, तयोरनधिकृतानां क्षुद्रजन्तूनामसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवति, अतोऽप्यनिष्टादिकारिणां न चन्द्रलोक इत्याह विद्येति ॥ १७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु कीटादीनां ततोऽवरोहणाभ्युपगमाच्च न संपूर्यत इत्यस्य विरोध इत्याशङ्क्याह अवरोहेति ।

अवरोहाभ्युपगमादसंपूर्णोपपत्तिरिति चेन्नाश्रुतत्वात् ॥ १८ ॥

अश्रुतत्वादिति, तथा सति तृतीयस्थानस्याप्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥

ननु तेषामपि चन्द्रमसमारुह्यैव तृतीयस्थानगमनं भवतु देहान्तरलाभाय पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमादित्याशङ्क्याह न तृतीये इति ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १९ ॥

न देहलाभाय संख्यानियमः तथोपलब्धेः, विनैव संख्यानियमं पूर्वोक्तप्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुक्ता, जायस्व म्रियस्वेति मनुष्यदेहहेतुत्वेन संख्याश्रवणात्, आरोहावरोहानर्थक्यात्, "असौ लोको न संपूर्यते" इति श्रुतत्वाच्चेति ॥ १९ ॥

सर्वत्र नाहुतिनियम इति निदर्शनेनाह स्मर्यत इति ।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ २० ॥

लोके धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं द्रोणादीनां योषिदाहुतिरेव नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः, तद्वत्यत्रापि, एवं बलाकापि रेतःसेकं विनेति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामेऽपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्ग्राम्यधर्ममन्तरेणैवाहुतिसंख्यादर इत्याह दर्शनादिति ॥ २१ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २२ ॥ ३ ॥

ननु भूतानां जीवजमण्डजमुद्भिज्जमिति त्रैविध्यदर्शनात् कथं चतुर्विधत्वमित्याशङ्क्य उद्भिज्जशब्देन स्वेदजस्यापि संग्रहात् स्वेदजोद्भिदजयोर्भूम्युदकोद्भिदप्रभवस्य तुल्यत्वाच्च विरोध इत्याह तृतीयेति ॥ २२ ॥ ३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सानुशयानामवरोहप्रकारमाह श्रुतिः "यथेतमाकाशस्याकाशाद्वायुं ततो धूमं ततोऽभ्रं ततो मेघस्ततो वर्षती"ति तत्राकाशभावस्तत्स्वरूपत्वं तत्साम्यं वेति, स्वरूपमेवेति प्राप्ते आह तत्स्वाभाव्येति ।

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २३ ॥ ४ ॥

चन्द्रमण्डलेऽम्मयं शरीरमुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानमाकाशसमं सूक्ष्मं भवति, कुतः, उपपत्तेः नान्यस्यान्यभावो मुख्यः, गगनस्वरूपत्वे वाय्वादिनावरोहासंभवः, विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबन्धात् सादृश्येनैवोपपत्तेः ॥ २३ ॥ ४ ॥

प्राग्व्रीह्यादिभावापत्तेर्गगनादिसादृश्येन दीर्घकालमवस्थाय वायुभावादि उताल्पमल्पं चेति तत्रानियमे प्राप्ते आह नातीति ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २४ ॥ ५ ॥

अल्पकालं गगनादिसदृशो भूत्वा वृष्टिधाराभिः सहेमां भूमिमापतन्ति विशेषदर्शनाद् व्रीह्यादिभावोत्तरं श्रुतम् "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर" मिति, तकार एको लुप्तश्छान्दसत्वात्, प्रपततरं दुःखतरं व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थे पूर्वं सुखनिःसरणं लभ्यते, तस्मात् प्रागल्पकालेनावरोहः ॥ २४ ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २५ ॥

ननु व्रीह्यादिस्थावरदेहाभिमानिनस्तत्र सुखदुःखभाजो भवन्त्युतान्यजीवाधिष्ठिते व्रीह्यादावनुशयिन इति संशये संसर्गमात्रं न तत्र सुखादिभाजः,यथा वायुधूमादिभावे संसर्गमात्रं तद्वदेवाभिलापात्, यथाकाशादिप्रवर्षणान्त्र तेषु किंचित् कर्म व्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादावपि, तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखादिभाक्त्वमित्याह अन्येति ॥ २५ ॥

ननु पशुहिंसादियोगाद्यागादि कर्माशुद्धमनिष्टफलदमिति तस्मान्मुख्यमेव व्रीह्यादिजन्मानुशयिनामस्त्वित्याशङ्क्याहाशुद्धमिति ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २६ ॥

नेयं हिंसाऽधर्मः धर्माधर्मयोः शास्त्रैकगम्यत्वात्,य एवान्यत्र धर्मः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स एवान्यदेशकालादावधर्मः शास्त्रादेव च यागीयहिंसाया धर्मत्वं कथमशुद्धं भवेत् "न हिंस्यात् सर्वा भूतानी"त्युत्सर्गतो निषेधः, तदपवादो "ऽग्नीषोमीयं पशुमालभेते"ति, उत्सर्गापवादयोर्व्यवस्थितविषयत्वम्, तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्मेति न तस्य फलं जातिस्थावरत्वं न च श्वशूकरादिजन्म तत्फलं तस्य कपूयचरणानधिकृत्योक्तत्वात्, अतो ब्रह्मादिसंसर्गमात्रमनुशायिनाम् ॥ २६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २७ ॥

किंच यतो ब्रह्मादिभावानन्तरमनुशायिनो रेतःसिग्भाव आम्नातः,"यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति, अतोऽपि व्रीह्यादिसंसर्गमात्रम्,न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति, चिरजातः प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति, कथमनुपचरितं तद्भावमद्यमानाच्चानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत, अतो रेतोयोग्यतामात्रं तत्र, तद्वद् व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोध इत्याह रेतःसिगिति ॥ २७ ॥

रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ विनियुक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशायिनामनुशयफलभोगाय जायत इत्याह योनेरिति ।

योनेः शरीरम् ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीये साधनाध्याये प्रथमः पादः ॥ १ ॥ :: :: ॥

अत्र प्रथमपादेऽधिकरणानि ॥ ६ ॥ * * ॥

"रमणीयचरणा रमणीया"मिति,तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखार्थचितमिति संश्लेषमात्रं तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरणे तृतीयाध्याये साधननिरूपणे प्रथमः पादः ॥ १ ॥ :: :: ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ अथ ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरणम् ॥

॥ तत्र तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादारम्भः ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ २९ ॥

जीवस्य संसारगतिभेदप्रदर्शनानन्तरं तस्यैवावस्थाभेदः प्रदर्श्यते "स यत्र स्वपिती"त्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत" इत्यादि, तत्र प्रबोधे इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिरुत मायिकीति प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्द्वयोर्लोकस्थानयोर्वा, संधौ भवतीति संध्यं तस्मिन् संध्ये स्थाने स्वप्ने तथैव सृष्टिः, "अथ रथान्" इत्यादिश्रुतिराह यत इत्याशङ्कते संध्ये इति ॥ १ ॥ २९ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ ३० ॥

अपिच केचिच्छाखिनः संध्ये स्थाने कामनिर्मातारमात्मानमामनन्ति, "य एष स्वप्नेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति, पुत्रादयश्च कामाः, "कामानां त्वा कामभाजं करोमी"ति दर्शनात्, प्राज्ञश्च कर्ता प्रकरणात्, प्राज्ञसृष्टेर्जागरितस्थानायाः सत्यायाः दृष्टत्वात् प्राज्ञकर्तृत्वाविशेषात् स्वप्नेऽपि तथा,"अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष" इति, "यान्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त" इति च, आशङ्कते निर्मातेति ॥ २ ॥ ३० ॥

समाधत्ते मायामात्रमिति ।

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ ३१ ॥

यदुक्तं संध्ये सृष्टिर्वास्तविकीति तन्न, कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तरूपत्वात्, देशकालनिमित्तसंपत्त्यबाधैश्चाभिव्यक्त्यभावात्, न हि परमार्थवस्तुनियतानि देशादीनि स्वप्ने संभाव्यन्ते, न हि संवृत्ते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभन्ते, उचितदेशादिर्वा, न च "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वे"ति श्रुतेर्देहाद्बहिरेव स्वप्नं पश्यति, असंभवात्, न हि सुप्तस्य क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं सामर्थ्यं भवति, क्वचित् प्रत्यागमनरहितः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वप्नः श्रुतः, कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वयं पाञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रबुद्धश्चेति, अन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेशे एव पश्यन्ति च, "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत" इति श्रुतिश्च न पारमार्थिकीति, बहिः कुलायश्रुतिर्गौणी, बहिरिव कुलायादिति, एवं कालोऽपि न स्वप्ने वास्तवो रजन्यां सुप्तो भारतवर्षे वासरं मन्यते, मुहूर्तमात्रस्वप्ने बहून् संवत्सरानतिवाहयति, निमित्तानि च न सन्ति सर्वकरणोपसंहारात्, अबाधाभावाच्च, रथोऽयमिति स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते क्षणेन वृक्ष इति च, तस्मान्मायामात्रम् ॥ ३ ॥ ३१ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ ३२ ॥

ननु न कश्चित् स्वप्ने परमार्थ इति नेत्युच्यते, स्वप्नाध्यायविदः कुञ्जरारोहणादीनि धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानीति "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने"॥ "पुरुषं कृष्ण"मित्याद्यचिरजीवित्वे मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनोऽपि भवन्तीत्याचक्षते, तत्रापि सूच्यमानस्य शुभाशुभस्य सत्यत्वं स्त्रीदर्शनादेरसत्यत्वमेव, तस्मात् स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्, एवं वियदादिव्यावहारिकप्रपञ्चस्यापि मायामात्रत्वं प्राग् ब्रह्मज्ञानाद् व्यवस्थितिः, स्वाप्निकस्तु प्रतिदिनं बाध्यते, अतो विशेषत इदं सांध्यस्य मायामात्रत्वमुक्तम्, यदप्युक्तं प्राज्ञ एतस्य निर्मातेति तदसत्, श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन ज्योतिषा स्वपिती"ति जीवव्यापारश्रवणात्, "य एषु सुप्तेषु जागर्ति" इति कामनिर्माता जीवः श्रुत इति, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मे"ति ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीतिवत् प्राज्ञव्यापारस्तु न प्रतिषिध्यत इति तात्पर्यमित्याह सूचकश्चेति ॥ ४ ॥ ३२ ॥

ननु जीवोंऽश ईश्वरोंऽशी, अग्निविस्फुलिङ्गवत्, तयोः समाने ज्ञानैश्वर्यशक्ती, एवं च सामर्थ्यात् सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसिद्धिर्वास्तविकी भविष्यतीति प्राप्ते आह परेति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥३३॥

सत्यप्यंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम्, ईश्वरसमानधर्मत्वं त्वविद्यादिव्यवधानात् तिरोहितम्, तत्तदभिध्यायतो यतमानस्य विधूतध्वान्तस्येश्वरप्रासादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति, न स्वभावतः सर्वस्याविर्भवतीति, कुतः, ईश्वरत्वाद्धेतोः सांख्यिकी वास्तवी सृष्टिः, ततो हीश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बन्धः, तत्परिज्ञानान्मोक्षो हि ॥५॥३३॥

कुतस्तर्हि ईश्वररूपत्वे तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति तत्राह देहेति ।

देहयोगाद्वासोऽपि वा ॥ ६ ॥ ३४ ॥ १ ॥

सत्यं तथापि अविद्याकृतनामरूपदेहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद् भासस्तिरस्कृतत्वं भवति यथाग्नेर्दहनप्रकाशसमर्थस्याप्यरणिगतदहनप्रकाशने तिरोहिते, भस्मच्छन्नस्यापि च, तदविवेककृतस्तिरस्कारः, वाशब्दो व्यावृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥ ३४ ॥ १ ॥

स्वप्नावस्थामुक्त्वा सुषुप्तिमाह तदभावेति ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ ३५ ॥

"तद्यत्रैतत् सुप्तः स्वयं संप्रसन्नः स्वयं न विजानाति आसु नाडीषु तदा सुप्तो भवति नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचित् पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति सता सोम्य तदा संपन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर"मिति च, तत्रैतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुप्तिस्थानानि उत परस्परापेक्षतयैकमेव सुप्तिस्थानमिति, तत्रैकार्थत्वाद्भिन्नानि न ह्येकार्थानां व्रीहियवादीनां परस्परापेक्षा, नाड्यादीनां चैकार्थता सुप्तौ दृश्यते, "नाडीषु सुप्तो भवति पुरीतति शेते" इत्यादिषु सप्तमीनिर्देशात्, "सति संपद्य न विदु"रिति कदाचित् किंचित् स्थानं कदाचिदन्यत् स्वापायोपसर्पतीति प्राप्ते आह तदभावेति, दर्शनाभावः सुषुप्तम्, नाडीषु आत्मनि च समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन तच्छ्रुतेः, सर्वेषामेव सुप्तिस्थानत्वं श्रूयते तत् समुच्चये संभवति, विकल्पे पक्षे बाधः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यात्, सप्तमीनिर्देशमात्रे समानेऽपि नैकार्थत्वम्. प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्यादिवत् पुरीतति ब्रह्मणि च शेते इति समुच्चयः, प्राण एवैकधा भवतीति प्राणो ब्रह्मनाडीद्वारा ब्रह्मण्येव तिष्ठति, एवं च "एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते," इत्यादीनामप्येकवाक्यता,नाड्यः पुरीतद् ब्रह्म चेति द्वे द्वारमात्रं ब्रह्मैव स्थानम् ॥ ७ ॥ ३५ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ ३६ ॥ २ ॥

यत आत्मैव सुप्तिस्थानमत एवास्मादात्मनः प्रबोधः, कुत एतदागादिति प्रश्नप्रतिवचनावसरे "यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवात्मनः सर्वे प्राणा" इत्यादिना "सत आगत्य न विदुः सत आगच्छाम" इति च सुषुप्तिस्थानविकल्पे आत्मन एव प्रबोध इति नोपपद्यते इत्याह अत इति ॥ ८ ॥ ३६ ॥ २ ॥

य एव सति संपन्नः स एव प्रतिबुध्यतेऽन्यो वेति नियमे यथा कश्चिज्जलबिन्दुर्जलराशौ प्रक्षिप्तो राशिरूपः पुनरुद्धरणे स एव बिन्दुरिति न नियमस्तथेहापीति प्राप्ते आह स एवेति।

स एव तु कर्माऽनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ ३७ ॥ ३ ॥

कुतः, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः, पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणः परेद्युः शेषमनुतिष्ठति, तस्मादेक एव, पूर्वानुभूतस्य प्रबोधोत्तरं स्मरणमेकत्वे संभवति, न ह्यन्योऽनुभवति· अन्यः स्मरति, पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति, "बुद्धान्तायैव सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः" इति शब्दात्, कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवम्, अन्यथा विधयोऽनर्थकाः स्युः, अन्योत्थानपक्षे सुप्तमात्रा मुच्येतेत्यापत्तिः, तस्मात् स एवोत्तिष्ठतीति ॥ ९ ॥ ३७ ॥ ३ ॥

तिस्रस्तावदवस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः, चतुर्थी शरीरादपसृतिः, नातः पञ्चम्यवस्थास्तीति, मुग्धो मूर्छितः किमवस्थ इति चतुरन्यतम इति प्राप्ते· आह मुग्धे· इति।

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ ३८ ॥ ४ ॥

न जाग्रत्स्थानस्वरूपा मुग्धता· इन्द्रियैर्विषयानीक्षणात्, न चेषु-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारवद् व्यासक्तमना नान्यान् विषयान् मुग्ध ईक्षत इति, इषुकारो हीषुमेवैतावत्कालमुपलभमानोऽभूवं मुग्धस्तु॰ अन्धे तमसि॰ अहमेतावत्कालं प्रक्षिप्तो न किंचिदवेदिषमित्यज्ञानमभिनयति धरण्यां च पतति, अतो न व्यासक्तमानसत्वं मुग्धत्वं नापि स्वप्नस्थानं निःसङ्गत्वात्॰ नापि चतुर्थी मरणावस्था तस्यां प्राणोष्मणोऽदर्शनात्॰ नापि सुषुप्तिर्वैलक्षण्यात्, मूर्च्छितः कदाचिदपि नोच्छ्वसिति सवेपथुश्च भयंकरवक्त्रो विस्फारितनेत्रः, नैवं सुषुप्तः, यतः पाणिपेषणमात्रेणोत्तिष्ठति, अतः परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति, न चोपाध्युपरमात् सुषुप्तिवत् सर्वब्रह्मसंपत्॰ न ह्यर्धसंपत्॰ जीवस्य ब्रह्मणात्र विवक्षिता, किंत्वर्धेन सुषुप्तस्येव मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येत्यर्धसंपदं ब्रह्मविद इच्छन्ति, एवं चेयं पञ्चम्यवस्था लोके आयुर्वेदे च प्रसिद्धत्वाच्चात्र गण्यते ॥ १० ॥ ३८ ॥ ४ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीवैक्यमुपाध्युपरमात् प्राप्नोति तस्येदानीं स्वरूपं निर्धार्यते, "सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस" इति सविशेषलिङ्गम्, "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ"मित्यादि निर्विशेषलिङ्गम्, तत्रोभयलिङ्गमुतान्यतरलिङ्गं ब्रह्म, उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमिति प्राप्ते आह न स्थानेति ।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ ३९ ॥

न स्वत उभयमुपपद्यते विरोधात्, नापि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधिनोभयं न ह्युपाधिनाप्यन्यादृशादन्यादृशं भवति, न च स्वच्छः स्फटिकोऽलक्तकादिना॰ अस्वच्छः, अतोऽन्यतरपरिग्रहे समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पमेव ब्रह्म, सर्वत्र ब्रह्मवाक्येषु "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय"मित्यादिषु निरस्तसर्वविशेषमेवोपदिश्यते॰ अतः ॥ ११ ॥ ३९ ॥

ननु भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्माकारा उपदिश्यन्ते "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं वामनी भामनी वैश्वानरं त्रैलोक्यशरीर"मित्यादौ, तस्मात् सविशेषमेवेत्याशङ्क्याह न भेदेति ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ ४० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुतः, प्रत्येकमतद्वचनात्, प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्राव-यति श्रुतिः, "यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे"त्यादि, अतो न भिन्नाकारः शास्त्रीयः ॥ १२ ॥ ४० ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥ ४१ ॥

किंचैके शाखिनो भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमामनन्ति "मनसैवेदमवाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति," "भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैत"दित्याह· अपिचेति ॥ १३ ॥ ४१ ॥

ननु साकारश्रुत्या सविशेषमेव किं न स्यादत आह· अरूपेति।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ ४२ ॥

अरूपमेव कुतः, तत्प्रधानत्वात्, "अस्थूलमनणु"इत्यादिषु बह्वीषु श्रुतिषु निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीति व्यवस्थापितं समन्वयसूत्रे, तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्म ॥ १४ ॥ ४२ ॥

का तर्हि साकारश्रुतीनां गतिस्तत्राह प्रकाशवदिति।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ ४३ ॥

यथा सौरश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात् तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते, तदालम्बनो ब्रह्मण आकारोपदेश उपासनार्थः, अतो न व्यर्थत्वम्, एवं सगुणब्रह्मवाक्यानां निर्वाहः ॥ १५ ॥ ४३ ॥

श्रुतिरप्याह चैतन्यमात्रं तदित्याह· आह चेति।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ ४४ ॥

"यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वारेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"त्यादि ॥ १६ ॥ ४४ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ ४५ ॥

निर्विशेषत्वादेव परप्रतिषेधेनैव ब्रह्मोक्तम्, बाष्कलिना पृष्टो वाहुः अवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाच, "स होवाचाधीहि भो इति स ह तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये तृतीये चोवाच खलु त्वं न विजानास्युपशान्तोऽयमात्मे"ति, स्मृतिरपि ।

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि ॥

इति प्राह दर्शयतीति ॥ १७ ॥ ४५ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ ४६ ॥

यत एवात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषोऽत एवास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामादाय जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्नुपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इत्यादिरित्याह॰ अत एवेति ॥ १८ ॥ ४६ ॥

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ ४७ ॥

नन्वयुक्तः सूर्यकादिदृष्टान्तः, सूर्यकादिस्तत्पृथग्भूतं विप्रकृष्टं मूर्तं च जलं प्रत्यक्षमिति युक्तस्तत्प्रतिबिम्बभावः, अत्र तु न चात्मा मूर्तः,न चास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टा उपाधयः सर्वगत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च, इत्याशङ्कते॰ अम्बुवदिति ॥ १९ ॥ ४७ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ ४८ ॥

न हि दृष्टान्तसारूप्यं सर्वांशे दार्ष्टान्तिकस्य बाधात्, किंचिद्विवक्षया त्वत्रापि शास्त्रोक्तस्य त्वस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वेन विवक्षितम्,यथा जलसूर्यो जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति चलने चलति जलभेदे भिद्यते इति जलधर्मानुविधायी भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वम्, एवं परमार्थ-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तोऽविकृतमेकरूपमपि सद् देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत एवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीनिति समाधत्ते वृद्धीति ॥ २० ॥ ४८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ ४९ ॥ ५ ॥

श्रुतिरेवाह ब्रह्मणो देहाद्युपाधिष्वन्तरनुप्रवेशनं "पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये"ति च, तस्मात् सिद्धमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गमित्याह दर्शनादिति ॥ २१ ॥ ४९ ॥ ५ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ ५० ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे"त्युपक्रम्य महता प्रपञ्चेन पृथिव्यप्तेजोलक्षणं मूर्तं वाय्वाकाशलक्षणममूर्तंरूपं प्रपञ्च्य अन्ते ब्रह्मोपदेष्टुमिदमुक्तम्, "अथात आदेशो नेति नेतीति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ती"ति, तत्र किं ब्रह्मणो रूपे ब्रह्म च उभयं निषिध्यते· उतैकमेव, तत्राप्येकं किं रूपं निषिध्यते· उत ब्रह्म वा प्रतिषिध्यते, किं प्राप्तम्· तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि, नञ्द्वयश्रवणाच्च,द्वितीयेन नञा ब्रह्म· आद्येन रूपं निषिध्यत इति प्राप्ते न तावदुभयं निषिद्धं शून्यवादप्रसङ्गात् किंचित् पारमार्थिकमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते,यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः, तथाचात्र न ब्रह्म निषिध्यते, "ब्रह्म ते ब्रवाणी"त्युपक्रमविरोधात्, "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे"दिति निन्दाविरोधात्, अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधारणाच्च, सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गात्, "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति वाङ्मनसातीतमविषयं प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति प्रतिपादनाय ब्रह्मणो रूपद्वयप्रतिषेधो "नेति"· इति, ब्रह्म परिशेषार्थः, न च वीप्सा व्यर्था, प्रथमनञा मूर्तामूर्तयोर्द्वितीयेन मूर्ताद्यभावस्य मूलाज्ञानस्य च निषेधः, तयोरनिषेधे तयोरेव ब्रह्मत्वं प्रसज्येत, अतो न ब्रह्मनिषेधः, तत् सत्यस्य सत्यमिति निषेधाविषयत्वात्, यद्वा द्वितीयेन वासना प्रतिषिध्यते, यद्वा यत् किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तन्निषेधः, तस्मात् प्रपञ्चमेव कल्पितं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि च ब्रह्मेत्याह प्रकृतेति ॥ २२ ॥ ५० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवशिष्टं ब्रह्म कुतो न गृह्यते तत्राह तदव्यक्तमिति।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ ५१

"न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्" "अगृह्यो न हि गृह्यते" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इत्यादि श्रुतिराह यतः, स्मृतिरपि "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते"। इति, श्रुत्या तु गृह्यत एव तदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ५१ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥ ५२ ॥

किंच एनमात्मानं संराधनकाले पश्यन्ति च, संराधनं भक्तिध्यान-प्रणिधानाद्यनुष्ठानम्, कुत एतत्, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम्,

"पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं निष्कलं ध्यायमानः"। स्मृतिश्च,

"ये विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्"।

इत्याह० अपि संराधनेति ॥ २४ ॥ ५२ ॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमाज्जीवपरयोरन्यत्वं स्यादिति प्राप्ते आह प्रकाशादीति।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ ५३ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिकर्मसूपाधिषु सविशेषा इव भासन्ते न स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमौपाधिक एवायमात्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव, वेदान्तेष्वभ्यासादसकृज्जीवप्राज्ञयोरभेद उक्तस्तस्मात् ॥ २५ ॥ ५३ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥ ५४ ॥

अतः स्वाभाविकत्वादभेदस्य भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च जीवः प्राज्ञे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानन्तेनैकतां गच्छति तथा लिङ्गमस्ति, "स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्याह॰ अत इति ॥ २६ ॥ ५४ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ ५५ ॥

संराध्यसंराधकभावे मतान्तरे स्वमतविशुद्धये सूत्रार्थमाह क्वचिद्भेदो व्यपदिश्यते क्वचिदभेदः,उभयमप्यहिकुण्डलवदत्रापि भवितुमर्हति, अहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगपांशुत्वादिरिति भेदः ॥ २७ ॥ ५५ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ ५६ ॥

यथा प्रकाशः सावित्रश्च तदाश्रयः सविता च नात्यन्तभिन्नौ, उभयोरपि तेजस्त्वात्, अथ च भेदव्यपदेशभाजौ च, तद्वदित्याह प्रकाशेति ॥ २८ ॥ ५६ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ ५७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति पूर्वत्रदविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यत इत्याह पूर्ववदिति ॥ २९ ॥ ५७ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ ५८ ॥ ६ ॥

यतः परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्यादि "नेति नेती"ति ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैवमित्याह प्रतिषेधेति ॥ ३० ॥ ५८ ॥ ६ ॥

कानिचिद्वाक्यानि ब्रह्मणः परमन्यत् तत्त्वमापाततः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्कते परमत इति ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ ५९ ॥

परस्मात् तत्त्वानामन्यत्वमेव कुतः सेतून्मानसंबन्धानां व्यपदेशात्, "अथ य आत्मा सेतुर्वि॰धृति"रत्र सेतुं तीर्त्वान्यद्गम्यमस्मीतिवदात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽन्यमात्मानमसेतुं प्राप्नोति एवं "तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकल"मित्युन्मितादन्यदस्ति,कार्षापणोन्मितादन्यत् सुवर्णादि यथा तद्वत्, "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त" इति संबन्ध उक्तः, स च भिन्नसंबन्धिनोर्भे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वति, अतोऽपि भेदः, "आदित्ये पुरुषो दृश्यते चक्षुषि पुरुष" इत्यादावाधाराधेययोर्भेदादपि भेदः, इति शङ्का ॥ ३१ ॥ ५९ ॥

समाधत्ते सामान्यात् त्विति।

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥ ६० ॥

"एकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतिभ्योऽनन्यत्वे निर्धारिते सति सेत्वादिव्यपदेशः सामान्यात् सादृश्याद् गौणसर्वविधारकत्वात्, सेतुरिव सेतुः, एवमग्रेऽपि ॥ ३२ ॥ ६० ॥

उन्मानव्यपदेशः सोऽप्युपासनार्थः, न ह्यनन्तेऽविकारे परस्मिन् मानं संभवतीत्याह बुद्ध्यर्थ इति।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥ ६१ ॥

पादवत्, यथा कार्षापणे पादादिविभागो व्यवहारार्थस्तद्वत् ॥ ३३ ॥ ६१ ॥

संबन्धव्यपदेशभेदव्यपदेशयोः समाधानमाह स्थानेति।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥ ६२ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिस्थानयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे उपशम एवेत्युपाधिकृत आत्मनां संबन्ध इत्युपचर्यते, यथा प्रकाशस्योपाध्युपशमे भेदोपशमस्तथापि भेदस्तद्वद् भेदव्यपदेशोऽप्यौपाधिक इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ६२ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ ६३ ॥

उपपद्यते चायमेव प्रकारो नान्यादृशः, "स्वमपीतो भवती"त्यादिश्रुतेरित्याह॰ उपपत्तेरिति ॥ ३५ ॥ ६३ ॥

एवं भेदं निराकृत्य स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति तथेति।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ ६४ ॥

"स एवाधस्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" "पुरुष-एवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किंचन" "यस्मात् परं नावरमस्ति किंचि"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दित्यादिवाक्यशतानि वस्त्वन्तरं वारयन्तीत्यतोऽपि न तत्त्वान्तरमिति ॥ ३६ ॥ ६४ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ ६५ ॥ ७ ॥

अनेनेति । सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति, व्यपदेशस्य मुख्यत्वे आत्मनः परिच्छिन्नत्वं स्यात्, आयामशब्दात् सर्वगतत्वं सिद्धम्, आयामशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वात्, "यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" "ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्" "नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इत्यादिभ्यः ॥ ३७ ॥ ६५ ॥ ७ ॥

तस्य ब्रह्मणो व्यावहारिके ईशित्रीशितव्यविभागे सत्यन्यदपि सिध्यतीत्याह फलमत इति ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ ६६ ॥

यत इष्टानिष्टमिश्रलक्षणं कर्मफलं तत् किं कर्मणः सकाशादुतेश्वरादिति संदेहे "स्वर्गकामो यजेते"त्यादिना यागादेः फलजनकत्वबोधनात् कर्मणः फलमिति प्राप्ते ईश्वरात् फलं भवति उपपत्तेः, विचित्रान् सृष्टिस्थितिसंहारान् विदधद् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयति कर्मणा आशुविनाशित्वात्, अभावाद्भावानुत्पत्तेः, न चापूर्वं परिकल्प्य तस्मात् फलं तस्य काष्टलोष्टवदचेतनस्य फलदाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अर्थापत्तिस्तु नापूर्वे प्रमाणं तस्या ईश्वरसिद्ध्या परिक्षयात्, लोके राजसेवादिवत् पूजितेश्वरात् फलम्, "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुतेश्च ॥ ३८ ॥ ६६ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ ६७ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नदानो वसुदान" इत्यादिषु स्पष्टं फलदातृत्वश्रुतेश्चेश्वरादेव फलमित्याह श्रुतत्वेति ॥ ३९ ॥ ६७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जैमिनिस्तु धर्माधर्मयोरपूर्वद्वारा फलदातृत्वं युक्तिबलाद्विधिवाक्यबलाच्चाहेत्याह धर्ममिति ।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ ६८ ॥

अत एव, श्रुतेः, उपपत्तेश्च, ईश्वरस्य फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापाताद् विचित्रकारणाधीनत्वाच्च विचित्रकार्यस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ ६८ ॥

बादरायणस्तु पूर्वोक्तमेवेश्वरस्य फलदातृत्वं मन्यते कुतः धर्माधर्मकारयितृत्वेन फलदातृत्वेन च हेतुव्यपदेशात्, "एष उ एव साधु कर्म कारयती"त्यादिना हेतुत्वप्रतिपादनात्,

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्" ॥

इति स्मृतेश्च, तदेव चेश्वरस्य फलदातृत्वं यत् स्वस्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरित्याह पूर्वं त्विति ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ ६९ ॥ ८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ :: :: ॥

अत्र पादेऽधिकरणानि ॥ ८ ॥ :: :: ॥

तदेवमधिकरणचतुष्टयेन त्वंपदार्थः शोधितः तत्पदार्थोऽपि प्रथमे ब्रह्मणो नीरूपत्वं द्वितीयेन निषेधाविषयत्वं तृतीयेनाद्वितीयत्वं चतुर्थेन व्यवहारदशायां कर्मफलदातृत्वमुपलक्षणत्वायोक्तमिति तत्त्वंपदार्थौ शोधितौ ॥ ४१ ॥ ६९ ॥ ८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ :: :: ॥

॥ शाश्वतधर्मदीपिका ॥

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भृगुरुवाच ।

जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
वणिज्या पशुरक्षा च कृष्यादानरतिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ इति ॥

अत्रेदं बोध्यम् । वेदसंस्कारादिविहीनस्य ब्राह्मणत्वाभावकथनं सत्यादिसंपन्नस्य शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वकथनं च ब्रह्म जानातीति ब्राह्मण इत्यर्थमनुसृत्य ब्रह्मज्ञानोपयोगियोग्यताप्राप्तिपरं मोक्षधर्मोपक्रमाद् ब्राह्मणत्वादेर्जातिरूपतायाः सकललोकतन्त्रप्रसिद्धत्वेन यावद्द्रव्यभावित्वावश्यकत्वाच्च । वनपर्वणि १८० अध्याये सर्पयुधिष्ठिरसंवादेऽपि तथैव वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिपेति ब्रह्मविषयकप्रश्नसाहचर्यात् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः ब्राह्मणाय दद्यादित्यादौ तु जातेरेव निमित्तत्वं ।

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते दशसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यादिवचनात् जातिमात्रब्राह्मणवधेपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदेशाच्च । वृत्तस्य तु जातिसामानाधिकरण्येन दाने फलातिशयं प्रति वधे पातकातिशयं प्रति च प्रयोजकत्वमात्रमिति ।

एवं शीलस्य सकलधर्मादिनिदानत्वं शक्रप्रह्लादसंवादमुखेन प्रदर्शितम् । युधिष्ठिरेण शीलस्य सर्वोत्कृष्टतायां कारणं किमिति ।

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥
यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥
कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥

इति पृष्टः शान्तनवोऽवदत् । दुर्योधनं तप्यमानं युधिष्ठिरराज्यवृद्ध्या किमिति संतप्यसे तवापि विपुलं वसु वर्तते इति पृच्छन् धृतराष्ट्रस्तेन च मदपेक्षया युधिष्ठिरस्य संपदधिकेति शोचामीत्युक्तः ।

यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥

इत्यभिधाय ।

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥
एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥
एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥

इति शीलं प्रशस्य ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन तैः प्राप्ता चिप्रमेव वसुंधरा ॥

इति पुनः पृच्छन्तं तमितिहासं वर्णयां बभूव । प्रह्लादेन हृतराज्यः शक्रो बृहस्पतिमुपातिष्ठत । तेन च नैश्रेयसज्ञानवर्णनपुरस्सरमेतावदेव श्रेय इत्युक्तः पुनर्विशेषं पप्रच्छ । तेनापि भार्गवो विशेषं वेत्तीति बोधितो भार्गवमासाद्य ततो ज्ञानमाप्याप्यतोपि विशेषः कोस्तीति पृष्टवान् । ततश्च तेनातोपि विशेषतो ज्ञानं प्रह्लादस्यास्तीत्युक्तो द्विजरूपेण प्रह्लादान्तिकमाजगाम । तं च शिष्यवत् परिचरन् श्रेयःसाधनं किमिति पृष्ट्वा तेन सम्प्रति त्रैलोक्यरचाधिकृतस्य ममोपदेशावकाशो नास्तीति प्रत्याख्यातो ऽपि विविक्ते ऽवकाशे समुपचरन् प्रीतेन तेन किं पृच्छसि पृच्छेत्यनुज्ञातस्त्वया त्रैलोक्यराज्यं कथं प्राप्तमित्यप्राक्षीत् । तेन च राजास्मीति गर्वेण विदुषो नासूयामि तेषां च वचांसि शृणोम्यनुतिष्ठामि चेति दत्तोत्तरः शुश्रूषमाणः प्रसीदता तेन वरं याचस्वेति अभिहितस्त्वयि स्थितं शीलं मम भूयादित्ययाचत । तेन च विस्मितेन सत्यपाशबद्धेन दत्ते शीले संतुष्टो दिवमयासीत् । गते चेन्द्रे प्रह्लादशरीरात्तेजोरूपे शीले निर्याते क्रमेण धर्मसत्यवृत्तबलानि निर्जग्मुः । ऊचुश्च वयं शीलाश्रया इत्यशीले न तिष्ठाम इति । ततश्च श्रीरपि निर्यान्ती कुतः प्रयासीति प्रह्लादेन पर्यनुक्ता ।

सा

शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥
धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाप्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥

इत्यवोचदिति । अनेन च सन्दर्भेण सकलधर्मादिसाधनं शीलमेवेति विशदं पर्यवस्यति । अग्रे च कीदृशं शीलमिति पृष्टवन्तं दुर्योधनं प्रति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते॥
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम्।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथं चन॥
तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि।
शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम॥ इति॥

धृतराष्ट्रः शीलस्य संक्षेपतः स्वरूपमभिधाय दुःशीलैः प्राप्तापि श्रीराशु नश्यतीति।

यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्व चित्।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते॥

इत्युपसंहृतवान्। अत एव युधिष्ठिरलोमशसंवादः युधिष्ठिर उवाच।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः॥ १॥
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन् वर्धन्ते केन हेतुना॥ २॥

लोमश उवाच।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथं चन।
यदधर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः॥ ३॥
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥ ४॥
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते।
वर्द्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः॥ ५॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्त्यजिरे ऽसुराः ॥ ६ ॥
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो ऽभ्यजायत ।
क्रोधादह्रीस्ततो लज्जा वृत्तं तेषां ततो ऽनशत् ॥ ८ ॥
तानलज्जान् गतह्रीकान् हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च न चिरात्प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ।
तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ।
तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ।
मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥
निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ।
देवाश्च सागराश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ १३ ॥
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ॥ १४ ॥
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ।
एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ इति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतावता प्रबन्धेन सिद्धे शीलस्य धर्मसुखसाधनत्वे तत्स्वरूपे चाद्रोहः सर्वभूतेष्वित्यादिना संक्षेपतो ज्ञाते विशेषतो ज्ञानं शीलस्यावश्यकम् । इतरथा केन कर्मणा परदुःखोत्पादनं भवति केन वा परहितं विहन्यते केन वा सज्जनसंसदि निन्द्यते श्लाघ्यते वेति दुर्विज्ञानमल्पमतीनाम् । अतश्च शीलवत्तामात्मनि चिकीर्षुभिः किं कार्यं येन संपदायतनता स्यात्किमनुष्ठाय च विनश्येल्लक्ष्मीरिति बोधयितुं शक्रलक्ष्मीसंवादमुखेनोपदिदेश शान्तनवो युधिष्ठिरम् । पुरा किल लक्ष्मीर्धार्मिकेषु दैत्येषु वर्तमाना तेषु धर्मं जहत्सु तानपहाय शक्रसमीपमुपसरन्ती कीदृशेषु दैत्येषु पुरा त्वमवात्सीरिदानीं च कीदृग्विधास्ते यत्तांस्त्यक्त्वात्यसीति महेन्द्रेण पृष्टा ।

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।
स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥
दानाध्ययनयज्ञेज्यापितृदैवतपूजनम् ।
गुरूणामतिथीनां च तेषां सत्यमवर्तत ॥
सुसंमृष्टगृहाश्चासन् जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥
श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयवः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥
अमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदा चन ।
न च जातूपतप्यन्ति धीराः परसमृद्धिभिः ॥
दातारः संग्रहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥
संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्हमानार्थकरा ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥
नैतानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन् प्रगेशयाः ।
रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यसर्जयन् ॥
कल्यं घृतं चान्ववैक्षन्प्रयता ब्रह्मवादिनः ।
मङ्गल्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥
सदा हि वदतां धर्मं सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दयां च संविभागं च नित्यमेवान्वमोदताम् ॥
त्रस्तं विषण्णमुद्विग्नं भयार्तं व्याधितं कृशम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् ।
अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोधृताः ॥
नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियः ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥
नैवाकाशे न पशुषु वियोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं ते रोचयन्ति कदा च न ॥
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहोऽथानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥
सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निद्रा तन्द्री रसं प्रीतिरसूयाथानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च स्पृहा चाप्यविशन्न तान् ॥

इति तेषां सुशीलतां स्वनिवासहेतुमभिधाय ।

ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ॥
अपश्यन्निर्गतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ।
सभासदानां वृद्धानां सतां कथयतां कथाः ॥
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान् गुणावराः ।
युवानश्च समासीना वृद्धानपि गतान्सतः ॥
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ।
वर्तयत्येव पितरि पुत्रः प्रभवते तथा ॥
अभृत्या भृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्त्यनपत्रपाः ।
तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ॥
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेषां तत्राभवत्स्पृहा ।
उच्चैश्चाभ्यवदन् रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ॥
पुत्राः पितॄनत्यचरन्नार्यश्चात्यचरन् पतीन् ।
मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ॥
गुरुत्वान्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ।
भिक्षां बलिमदत्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ॥
अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन् गुरून् ।
न शौचमन्वरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ॥
मनसा कर्मणा वाचा भक्ष्यमासीदनावृतम् ।
विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषिकभोजनम् ॥
अपावृतं पयोतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन् घृतम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुद्दालं दातृपिटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ॥
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ।
प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ॥
नाद्रियन्ते पशून्बध्वा यवसेनोदकेन च ।
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्ष्यमभक्षयन् ॥
तथा भृत्यजनं सर्वमसंतर्प्य च दानवाः ।
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ॥
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथा मांसान्यभक्षयन् ।
उत्सूर्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन्प्रगेशयाः ॥
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ।
अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ॥
आश्रमस्थान् विधर्मस्थाः प्राद्विषन्त परस्परम् ।
संकराश्चाभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥
ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥
हारमाभरणं वेषं गतं स्थितमवेक्षितम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थेसंशयिते क्व चित् ।
बालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्वादाना विरुचयेपणव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥
अधीयते ऽव्रताः के चिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥
पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रिया ।
शिष्या न प्रहितास्तेषामकुर्वन् गुरवः स्वयम् ॥
श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पति ।
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ॥
व्यभजच्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसत् ।
अग्निदाहेन चौरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ॥
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ।
कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्षिणः ॥
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ।
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ॥
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ।
तन्मा स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ॥

इत्यन्तेन तेषां स्ववैराग्यहेतुं दुराचारमभिधाय तान् परित्यज्य शक्रान्तिकं प्राप्ता शक्रेण प्रसादपूर्वकं परिगृहीतेति । अतश्च पूर्वप्रकरणपठितानामवश्यमनुष्ठानार्हता परत्र पठितानां सर्वथा त्यागयोग्यता

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्पष्टमेव लभ्यते। अत एवैतादृशशीलवतां दुर्गेऽपि क्लेशाभावः प्रदर्शितः।

युधिष्ठिर उवाच।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह॥

भीष्म उवाच।

आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः।
वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः।
प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः।
वर्जयन्ति दिवा स्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा।
निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गा०॥
ये न लोभान्नयन्त्यर्थान् राजानो रजसान्विताः।
विषयान् परिरक्षन्ति दुर्गा०॥
स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तिमृतावृतौ।
अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गा०॥
आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम्।
धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेप्युपस्थिते।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गा०॥
कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

येषामर्थाश्च संबद्धा दुर्गा० ॥
अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नैव कुर्वते ।
तपोनिष्ठाः सुतपसो दुर्गा० ॥
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गा० ॥
ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये ।
सत्वे स्थिता महात्मानो दुर्गा० ॥
येषां न कश्चिच्चसति न वसन्ति हि कस्य चित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गा० ॥
परस्त्रिया न तप्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्च दुर्गा० ॥
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते ।
ये श्रद्दधानाः शान्ताश्च दुर्गा० ॥
ये न मानित्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् ।
मान्यमानान्नमस्यन्ति दुर्गा० ॥
ये च श्राद्धानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ।
सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान् संशमयन्ति च ।
न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गा० ॥
याचार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थं च मैथुनम् ।
वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गा० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाव्ययम् ।
भक्त्या नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥

इति ग्रन्थेन ।

एवमस्य धृत्यादेर्धर्मकदम्बस्य शीलपर्यवसायिनो लोकेन नितरां प्रशस्यमानस्य स्वर्गसाधनस्य मोक्षफलकत्वमप्युक्तं गौतमेन । द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुत इत्युक्त्वा स एष बहुश्रुतो भवति वाकोवाक्येतिहासपुराणविदष्टचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत इत्यभिधाय के तेऽष्टचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यपेक्षायां गर्भाधानं पुंसवनमित्यादिचत्वारिंशत्संस्कारस्वरूपमभिधायाथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति मानसाष्टगुणानुक्त्वा यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सालोक्यं सायुज्यं च गच्छति यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सालोक्यं सायुज्यं च गच्छति गच्छतीति वदता । तत्र दम्भेन क्रियमाणानामेषां धर्मत्वाभावो भगवता प्रदर्शितः ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

मिथ्यात्वं चाचारे फलासंपादकत्वेनैव । इन्द्रियार्थानित्युपलक्षणम् । यश्च दयादीन्स्वर्गसाधनत्वेन निश्चित्य सेवते तेषां स्वर्गोऽपि सुलभ एवोपदर्शितप्रमाणेभ्यः । यस्तु केवलं धर्मबुद्ध्या तज्जन्यफलमननुसंधायाचरति तस्य गौतमोक्तं मोक्षरूपं फलम् । अस्यैव च बुद्धिमत्त्वं प्रदर्शितं भगवता ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यः सर्वत्रानभिष्वङ्गस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ इति ।

न चैतावता कर्ममात्रस्य हेयत्वमुक्तमिति भ्रमितव्यम् ।

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ इति ।

तेनैव ज्ञानिनोऽपि कर्मावश्यकत्वाभिधानात् । अन्ते च त्यागस्वरूपनिरूपणावसरे ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलासङ्गं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

इत्युक्त्वा ।

त्याज्यं कर्मवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ इति ।

स्वमतोपन्यासपूर्वकं ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इति कर्मत्यागं विनिन्द्य ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ इति ।

तत्फलाभिसन्धित्यागस्यैव प्रशंसनात् । कामक्रोधलोभानां च स्पष्टमेव पापहेतुतां भगवानेवाह ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ इति ।
अथ केन प्रयुक्तो ऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥

इत्यर्जुनप्रश्ने ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

इति प्रभृति ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

इत्यनेन च ग्रन्थेन । अत एव च दयादीनां दिव्यसंपत्त्वेन क्रोधादीनामसुरसंपत्त्वेन च परिगणनं स एव चकार ।

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥
दम्भो दर्पो ऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीमिति ॥

तयोः फलं च तेनैव प्रकाशितम् ।

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ इति ।

बन्धमोक्षजनने क्रमश्च तेनैव दर्शितः ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ इति ।

ईदृशदिव्यसंपत्संपन्नस्यैव च भगवत्प्रियत्वं भगवतैवोक्तम् ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयक्रोधैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥
निरपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ इति ।

एतेषामेव च फलानाकाङ्क्षया क्रियमाणानां सात्त्विकत्रिविधतपस्त्वमपि ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ इति ।

अहंकारकामक्रोधादित्यागेन च मुक्तिरित्याह ।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति ।

साम्यस्य चाक्षय्यसुखजनकतोक्ता ।

इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ इति ।

भगवत्प्रीतिप्रयोजनकानाममद्वेषादीनामेव मोक्षप्रयोजकत्वमित्याह ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं ज्ञानतत्त्वार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ इति ।

एतादृशस्य ज्ञानस्य भगवद्भक्त्येकलभ्यत्वं भक्तिस्वरूपं चाह स एव ।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ इति ।

इयं च भक्तिः सा परानुरक्तिरीश्वरइति शाण्डिल्येनाभिहिता । परानुरक्तिश्च परमेश्वरादभेदेनानुसंधानमिति न ज्ञानभक्तिशास्त्रयोर्विरोधः । अत एवोक्तं श्रीमद्भागवते ।

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चेति त्रिक एककालः ॥ इति ।

ईदृशी च भक्तिः सकलपापनाशे सत्येव भवतीत्याह ।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ इति ॥

अनयैव च मोक्षप्रतिबन्धकमायानिवृत्तिः । याऽविद्येति मिथ्यादृष्टिरिति प्रकृतिरिति च विविधै रूपैः शास्त्रकारैरुक्ता ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ इति ।

मूढानां भगवत्स्वरूपस्य यथार्थज्ञानं न भवतीत्याह ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । इति ॥

तेषां च श्रद्धाविरहितानां संसारान्मुक्तिर्नास्तीत्याह ।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारसागरे ॥ इति ।

श्रद्धालोश्च योग्याद्यपेक्षयाप्युत्कृष्टत्वमित्याह । अ० ६

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ इति ॥

दुराचारस्यापि भगवद्भक्तस्याचिरेण साधुत्वसम्पत्तिरित्याह० । अ० ९

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० इतिः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ इति ॥

भक्त्या दत्तस्याल्पस्यापि भगवत्प्रियत्वमित्याह । अ० ९

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ इति ॥

भगवत्प्राप्तावपुनरावृत्तिरूपो मोक्ष इति चाह । अ० ८

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य देहिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । १६ इति ।

अस्यैव सकलधर्मेभ्य उत्तमत्वं व्यासशुकसंवादेन निश्चीयते ।
मोक्षधर्मे । अ॰ २४६

शुक उवाच ।

यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ॥

व्यास उवाच ।

धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि[1] पिता बालानिवात्मजान् ॥
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥
तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि[2] ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥

१ प्रसरणशीलानि । २ अन्तरात्मनि ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥
एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतस्त्वहम् ।
अन्यो ह्यात्माऽन्तरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥
ज्ञानदीप्तेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिणीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥
लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थामृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मजन्मोद्भवां तात जिव्हावर्तां दुरासदाम् ॥
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो विधूतात्मात्मविच्छुचिः ॥
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान् भविष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंसारात् प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च न नृशंसमतिस्तथा ॥
ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ॥
धर्मे धर्मभृतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनम् ॥
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ।
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ॥
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ।
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥
नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मे विधीयते । इति ॥

इत्थं च धृत्यादिधर्माणां चित्तशुद्ध्येकनिदानभूतानामिह लौकिककीर्त्तिविश्वास्यतादिसाधनतया पारलौकिकस्वर्गादिसाधनतया च भगवत्प्रीतिप्रयोजकतया च सर्वैरेव कृतदृढतरतदाश्रयणैर्यथायथं स्वर्गप्रभृतिमोक्षावधिफलप्राप्तिस्पृहयालुभिरासादिताभिलषितैर्भूयतइति तद्इमे धर्मा अवश्यमाश्रयणीया निरसनीयाश्च कामादयो वैरिणः परपदप्राप्तेराश्रित्य चेमान् धर्मान् क्रमेण त्यक्ततज्जन्यफलाभिलाषैः

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम् ।

इति भगवद्वचने विश्वस्य स्वस्वयोग्यतानुसारेण श्रुतिस्मृतिपुराणान्यतमपर्यालोचनसंपादितभगवत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानैरनित्यमापातरमणीयं विसृत्य संसारसागरमाश्रित्याऽपारकरुणानिधानस्य परमेश्वरस्य चरणौ निरत्ययमानन्दमयं तत्पदं प्राप्तुं सर्वथा यतनीयमिति सिद्धम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्थं मनुप्रभृतिमान्यमुनीन्द्रसूक्तीः
संगृह्य सर्वसुलभं सुकृतं विधातुम् ।
काशीस्थसंस्कृतसमाजसभासहायो
गङ्गाधरोऽकृत सनातनधर्मदीपम् ॥ १ ॥

विलेख्यमन्यच्च धृतं क्व चिद्यत्तदेकसंदर्भवियोगभीत्या ।
उपेक्षितोऽभूत्पुनरुक्तिदोषो विबोधसौकर्यमपेक्ष्य चात्र ॥ २ ॥

प्रकाशयन्धर्मपथं निगूढं कृता[1]र्थतां यः श्रयतां तनोति ।
उदित्वरो भारतदुग्धसिन्धोः स शीलचिन्तामणिरेष जीयात् ॥ ३ ॥

अपू[2]र्वधर्मोत्सुकमानसैर्मे विनिन्द्यतां नाम खलैः प्रबन्धः ।
शशीव सद्भ्यः कुमु[3]दं विधूयवन् दिशेदवश्यं शशिकान्तशैलीम् ॥ ४ ॥

पदा[4]दि दूष्या[5]ण्यपि मण्डयन्तो बुधा[6]वृताः प्रौढगुणा[7]स्वभावाः ।
जला[8]शयोत्थानि वचांसि सन्तः पटाः पयांसीव विशोधयन्तु ॥ ५ ॥

इति शाश्वतधर्मदीपिका समाप्ता ।

बालानां भारतकथाबोधार्थं मङ्गलाय च ।
धर्माचारेण कल्याणप्राप्तेर्दृष्टान्तदित्सया ॥
बहूनां भारतीयानां विषयाणां निबन्धनात् ।
इह संबन्धबोधार्थं संक्षेपेणोच्यते कथा ॥ २ ॥

पाण्डुर्नामाभवद्राजा कुरुवंशे गुणोज्ज्वलः ।
मुनिशापादसौ त्यक्त्वा राज्यं वनमवाप ह ॥

---

१ प्राप्तेष्टप्रयोजनतां प्राप्तधनतां च । २ अधर्मोत्सुकैः अपूर्वं किमत्र प्रतिपादितमित्याक्षिपद्भिश्च । ३ कुवलयं भूषन्तोषं च । ४ सुबन्तानि तिङन्तानि च । स्थानानि च । ५ दूषणार्हाणि । वस्त्रवेश्मानि च । ६ विद्वद्भिर्युक्ताः प्रावृताश्च । ७ तन्तुमयाः । ८ शीलवन्तश्च । सरस उद्धृतानि । जडहृदयोत्थितानि च ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुन्ती माद्री च पत्न्यौ द्वे तेन सार्द्धं वनं गते ।
पुत्रार्थं तप्यमानस्य तस्य प्रियविधित्सया ॥
कुन्ती मन्त्रैराजुहाव धर्मानिलपुरन्दरान् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं चापि तैः सुतान् ॥
नकुलं सहदेवं च लेभे माद्री तथाऽश्विनोः ।
अप्राप्तयौवनेष्वेषु कदा चित्पाण्डुभूपतिः ॥
माद्रीं कामात्परिष्वज्य ममार मुनिशापतः ।
माद्र्यामनुमृतायां तु कुन्तीं पञ्चसुतावृताम् ॥
हस्तिनापुरमानैषुस्तदाश्रमनिवासिनः ।
तत्र तेषां पितृव्येण धृतराष्ट्रेण यत्नतः ॥
वर्द्धितानां गुणवतां द्विषोऽभूवन् पितृव्यजाः ।
शतं दुर्योधनमुखा अद्रुह्यंश्च मुहुर्मुहुः ॥
भीष्मः पितामहस्तेषां धनुर्वेदाप्तये कृपम् ।
न्ययुङ्क्त कृतविद्यांस्तान्द्रोणाचार्याय चार्पयत् ॥
पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च धनुष्पारं गतान् गुरुः ।
द्रुपदं जयतेत्याह बलाज्जिग्येऽर्जुनेन सः ॥
कर्णो नाम रवेः पुत्रो दुर्योधनसखोऽभवत् ।
शकुनिर्मातुलश्चास्य पाण्डवानभ्यसूयत ॥
दुर्योधनो भीमसेनं कदा चिद्बलिनां वरम् ।
छलाद्धृत्वा विषं सर्पैर्दंशयित्वा जलेऽमुचत् ।
स वासुकिगृहं प्राप्य पीत्वाऽमृतमुपागतः ।
नागायुतसमप्राणोऽधिकं तान् दुःखिनोऽकरोत् ॥
अथ पाण्डवघातार्थं धृतराष्ट्रः स्वसूनुभिः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नोनुद्यमानो भ्रातृव्यान् प्रैषयद्वारणावते ॥
पितृव्यो विदुरस्त्वेषां पुरोचनविनिर्मितम् ।
जातुषागारमस्तीति स्नेहाद्गुप्तगिराऽवदत् ॥
जागरूकोऽभवत्तच्च विज्ञायैतद्युधिष्ठिरः ।
भीमस्तु निशि कस्यां चित्प्रदीपयित्वा तमालयम् ॥
स भ्रातृमातृकोऽयासीद्विदुरोक्तसुरङ्गया ।
वने सुप्तानमून् रक्षन् हिडिम्बाख्येन रक्षसा ॥
युद्ध्वैनं मारयामास तत्स्वसुश्चाभवत्पतिः ।
घटोत्कचं सुतं चास्यां जनयामास राक्षसम् ॥
ततः पुरीमेकचक्रां ययुस्ते जननीयुताः ।
कं चित्कालं च तत्रोषुर्ब्राह्मणाच्छद्मसंवृताः ॥
कदा चित्तत्र शोचन्तं कुन्ती वीक्ष्य द्विजोत्तमम् ।
शोककारणमप्राक्षीदसौ चाकथयत्ततः ॥
पुरोऽस्या निकटे क्रव्याद् बकनामास्ति भीषणः ।
तस्मै नागरिकैर्देयः क्रमेण नरवान् बलिः ॥
स वारोऽद्य मम प्राप्तः सुतश्चैकोऽस्ति मे शिशुः ।
तं मोक्तुं नोत्सहे तेन सीदामि सुतरामिति ॥
कुन्ती तमाह मत्पुत्रो बलिरस्य भवेदिति ।
अस्वीकुर्वति तद्विप्रे पुनः सैनं व्यजिज्ञपत् ॥
मम सन्ति सुताः पञ्च द्वितीयो मन्त्रसिद्धिमान् ।
असंशयं बकं हन्यादिदं गोप्यं भवत्विति ॥
प्रतिपद्य प्रहृष्टेऽस्मिन्भीमसेनमुवाच सा ।
याह्यरण्यं बकं हन्तुं त्रातुं ब्राह्मणबालकम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युधिष्ठिरस्त्ववोचत्तां किमिदं विहितं त्वया ।
घातयित्वा सुतं रक्षा परस्याधर्मकारणम् ॥
कुन्त्यब्रवीत्तं मा वादीर्धर्म्यं विप्रस्य रक्षणम् ।
वयं सुखोषिताश्चात्र तं हत्वा भीम एष्यति ॥
इति तं बोधयित्वासौ भीमं प्रैरयदुन्मदम् ।
स गत्वा विपिनं रक्षो हतवान् नगरार्तिदम् ॥
अथ तत्र वसन्तस्ते श्रुत्वा द्रुपदमन्दिरे ।
वीर्यशुल्कं सुतोद्वाहं ययुर्धौम्यपुरोहिताः ॥
प्राप्य तन्नगरं गेहे कुलालस्यावसन् क्व चित् ।
आययुस्तत्र राजानो नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥
दुर्योधनाद्याः कृष्णाद्याः स्वयंवरदिदृक्षया ।
स्वयंवरे समेतांस्तानवादीद्द्रुपदात्मजः ॥
सज्यं कृत्वा धनुरिदं बाणैर्लक्ष्यं भिनत्ति यः ।
तस्मै देया स्वसा मेऽद्य तद्यतध्वं नृपोत्तमाः ॥
श्रुत्वैतदुत्थिताः के चिन्न शेकुश्चापकर्षणे ।
के चिदुत्थापने यत्ता जानुभ्यामवनीं गताः ॥
कर्णं तत्कष्टुमनसं धृष्टद्युम्नोऽवदद्भवान् ।
संबन्धार्हो न सूतत्वाच्छ्रुत्वेदं स न्यवर्त्तत ॥
अथार्जुनो ब्रह्मवृन्दादुत्थाय कृतवान् धनुः ।
सज्यं विव्याध लक्ष्यं च लेभे च द्रुपदात्मजाम् ॥
युद्धाय संस्थितान् राज्ञो दुर्योधनमुखानसौ ।
सभीमोऽवारयद्दोषान्विवेक इव सागमः ॥
अथानीय द्रुपदजां स्ववेश्म कुरुपुङ्गवाः ।
मात्रेऽर्पयन्नुवाचैषा समं भुङ्ध्वमिमामिति ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकस्या बहुपत्नीत्वं कथं स्यादिति संशये ।
व्यासोऽवदद्गुराच्छंभोर्नाच दोषो भवेदिति ॥
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो वाक्यं सर्वैपत्नीं चकार ताम् ।
धृतराष्ट्रोपि तद्राज्यमिन्द्रप्रस्थे व्यसर्जयत् ॥
तत्र तान्नारदोऽभ्येत्य कथां सुन्दोपसुन्दयोः ।
वर्णयन्नवदत्प्रेम्णा मा वो भूत्स्त्रीकृते कलिः ॥
ते प्रत्यश्रृण्वन्नेकैकं प्रतिवर्षं सहानया ।
तिष्ठत्स्वस्मासु यः पश्येत्स चरेद्व्रायनं व्रतम् ॥
श्रुत्वेतन्नारदे हृष्टे याते द्यामर्जुनो नृपम् ।
कदा चिद्वीक्ष्य सस्त्रीकं वनयानोत्सुकोऽभवत् ॥
युधिष्ठिरः स्नेहपाशैर्बद्धः सत्यमयैश्च तैः ।
न मोक्तुं न निषेद्धुं च पारयन्विह्वलोऽभवत् ॥
कृच्छ्रेण लब्धानुमतिर्वनं गत्वार्जुनोऽप्यथ ।
उलूपीं चोलतनयां चोपयेमे स्मरार्दिताम् ॥
सुभद्रां द्वारकापुर्यां जहार भगिनीं हरेः ।
चीर्णव्रतश्चाभिमन्युमलब्धास्यां समं हरेः ॥
युधिष्ठिराद्याः क्रमशो द्रौपद्यां लेभिरे सुतान् ।
स्वसमानसमांल्लोके महाभूतान् गुणा इव ॥
कदा चित्कृष्णसहितो यमुनामर्जुनो ययौ ।
ग्रीष्मे जलविहारार्थं तत्राद्राक्षीच्च तापसम् ॥
याचमानेऽशनं तस्मिन्प्रतिश्रुत्य जगाद तम् ।
को भवानिति सोप्याह खाण्डवार्थ्यस्मि पावकः ॥
ततोऽर्जुनो मुदा युक्तो गाण्डीवमिषुधी रथम् ।
प्राप्यास्मात्तं दहेत्यूचे वारयिष्यन्पुरन्दरम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वनं दहति शक्रोऽस्मिन्नवर्षत्तत्तक्षकप्रियः ।
छन्नीकृत्य शरव्रातं तच्चावारयदर्जुनः ॥
सुरैः सार्कं युध्यमानं विजित्येन्द्रं सबालकाम् ।
तत्तक्षस्त्रीं प्रचिच्छेद बालस्तस्या व्यमुच्यत ॥
मयं शरणमापन्नमरक्षद्दाहसंकटात् ।
प्रीतो वन्हिश्च दत्तार्शौर्ययो तौ चापतुः पुरीम् ॥
मयः सभां मणिमयीं युधिष्ठिरकृतेऽकरोत् ।
तत्र तं राजसूयेन यष्टुं प्रोवाच नारदः ॥
स च संमन्त्र्य कृष्णेन कृष्णं भीमार्जुनौ तथा ।
जरासन्धवधार्थाय मगधान्प्राहिणोन्नृपः ॥
स्नातकच्छद्मना गत्वा ते चाभिचन्त तं रणम् ।
भीमेन स चिरं युद्ध्वा हतोऽभूत्तत्सुतश्च राट् ॥
हृष्टेषु स्वपुरीं प्राप्तेष्वेषु राजा दिशां जये ।
भ्रातॄन् विससृजे ते च निर्जिग्युः सर्वराजकम् ॥
अथ राजा राजसूये सम्यक् सन्तर्प्य देवताः ।
भीष्मानुमत्या तस्यान्ते वासुदेवमरीरधत् ॥
शिशुपालोऽसहन्नेतदश्लीलं व्याहरन्वचः ।
कृष्णचक्रेण चक्रेसौ वैवस्वतपुरातिथिः ॥
दुर्योधनो मणिमयीं सभामेतां विलोकयन् ।
पपात स्खलितो भ्रान्त्या ततो द्रुपदजाऽहसत् ॥
तेन मानी दूयमानो मर्तुकामो न्यवार्यत ।
द्यूते धर्मात्मजं निःस्वं पश्येति शकुनेर्गिरा ॥
अथ पित्रा स संमन्त्र्य छलेनानाय्य धर्मजम् ।
द्यूतमारब्ध शकुनिः पणादस्याहरद्धनम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हृतराज्यो दैवबलाद्भ्रातॄन् पत्नीं च स ग्लहम्।
कुर्वन्व्यजीयतात्मानं तथा कुर्वन् क्षणात्पुनः॥
दुःशासनो द्रुपदजामथ स्त्रीधर्मिणीं सदः।
भ्रातुर्निदेशादानिन्ये नग्नां कर्तुमियेष च॥
अथ सभ्येषु मूकेषु सा हरिं शरणार्थिनी।
चुक्रोश प्रादुरासीच्च वस्त्रपङ्क्तिः सहस्रशः॥
दुःशासने चिरं हृत्वा वासांसि विरते सति।
भीमोऽमुष्य रणे रक्तं पातास्मीत्याह रोषितः॥
सहस्ततालं कर्णेन हसन्तं च सुयोधनम्।
अथ तिष्ठेति कृष्णां च दर्शयन्तं स्वसक्थिनी॥
शशाप द्रौपदी मृत्युस्तवाचैव भवेदिति।
तदूरुभङ्गं च रणे प्रतिजज्ञे वृकोदरः॥
अर्जुनश्च रणे कर्णं हन्तास्मीत्यवदन्मुहुः।
धृतराष्ट्रोऽथ राज्यार्द्धं दत्वा साम्ना प्रसाद्य च॥
व्यसर्जयद्धर्मसुतं शकुनिः पुनराह्वयत्।
द्वादशाब्दान्वने वासमज्ञातेश्चैकहायनम्॥
ग्लहं प्रकल्प्य सोऽदीव्यद्विजिग्ये च युधिष्ठिरम्।
अथ धर्मात्मजः कुन्तीं विन्यस्य विदुरालये॥
द्वारवत्यां सुतान् न्यस्य भ्रातृपत्नीसमन्वितः।
वनं ययौ सत्यरतो रिपुघातक्षमोऽपि सन्॥
सहस्रशश्चानुगतान्विप्रानापद्गतोऽप्यसौ।
सूर्यमाराध्य तद्दत्तपात्र्युत्थान्नैरतर्पयत्॥
भीमसात्यकिसाम्बाद्यैरनुमन्तुं रिपुक्षयम्।
याच्यमानोऽपि तन्नैच्छत्केवलं धर्ममाश्रितः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काम्यकद्वैतवनयोः सेवमानः शुचीन् मुनीन् ।
उवास धर्मभूयिष्ठाः कथाः शृण्वन्नसौ सुखम् ॥
अथ व्यासाज्ञया राज्ञाऽर्जुनो मुक्तो हिमालयम् ।
गत्वा पाशुपतास्त्राप्त्यै चिरमाराधयच्छिवम् ॥
अथ शंभुः समागत्य किरातच्छद्मसंवृतः ।
नियुध्य तोषितस्तेन स्वात्मानं समदर्शयत् ॥
दत्वा पाशुपतं याते पिनाकभृति मातलिः ।
रथेन तं दिवं निन्ये तत्र दिव्यास्त्रमाप सः ॥
उर्वशीमिन्द्रसंदेशात्कामयानां स चागताम् ।
प्रत्याख्याय तया शप्तः षण्ढः स्या इति खिन्नया ॥
समाश्वासयदिन्द्रस्तं शापोयं वत्स ते मुदे ।
अज्ञातवासे वसतः साह्यायैव भवेदिति ॥
निवातकवचान् हत्वा कालकेयांश्च दानवान् ।
इन्द्रात्प्राप्तास्त्रविद्यायाः सोकरोऽद्भुतदक्षिणाम् ॥
एवमत्यद्भुतं वृत्तं कुर्वन्वत्सरपञ्चकम् ।
वसन् भ्रातृषु वृत्तं स्वं वक्तुं लोमशमैरयत् ॥
लोमशाद्वृत्तमाकर्ण्य तस्य राजा युधिष्ठिरः ।
तीर्थयात्रां सहानेन चक्रे भ्रातृजनायुतः ॥
बदर्याश्रममासाद्य राजर्षेर्वृषपर्वणः ।
दर्शनेन परं तुष्यन् जगाम दिशमुत्तराम् ॥
कदा चिद्द्रौपदी पद्ममालोक्यालौकिकं मुदा ।
तदानेतुं बहुविधं भीमसेनमयाचत ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा व्रजन् पथि हनूमता ।
दृष्टः स्वरूपं संदर्श्य विसृष्टोऽयादुदङ्मुखः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततः पुष्करिणीं वीक्ष्य सौगन्धिकवतीमसौ ।
अवगाह्यालुनात्पद्मान्यरोधि स च रक्षकैः ॥
अवमत्य वचस्तेषां हरन्पद्मान्ययोधि तैः ।
जघान तांश्च गदया मदयावक्तितेक्षणः ॥
तान् विजित्य तटे तिष्ठन् ददर्श सघटोत्कचान् ।
भ्रातॄन् सजानीन् द्रौपद्यै ददौ सौगन्धिकानि च ॥
कदा चित्संगरे यक्षान् मणिभद्रं च मारयन् ।
सान्त्वपूर्वं कुबेरेण प्रीयमाणेन तुष्टुवे ॥
अथार्जुनं दिवः प्राप्तमभिनन्द्य कुरूत्तमाः ।
साकं तेन वनं द्वैतं प्रापुः श्रुतशिवाहवाः ॥
दुर्योधनः कदा चित्तान् दर्शयिष्यन् स्वसंपदम् ।
घोषयात्रामिषात्प्राप द्वैतं योधानुजैर्वृतः ॥
तत्र रन्तुं सरस्तीरं चित्रसेनः समागतः ।
तद्भटैर्वार्यमाणस्तान् जघान विशिखैः शितैः ॥
प्रद्राव्य कर्णं गन्धर्वो बद्ध्वा दुर्योधनं व्रजन् ।
आहूयतैतत्स्त्रीशोकात्सदयैरर्जुनादिभिः ॥
चिरं प्रयुध्य तैरेष जितोऽमुञ्चत्सुयोधनम् ।
भीमादयस्तमानिन्युर्ह्रीऽणमग्रजसन्निधिम् ॥
कृतापराधमप्येनं तादृशं रिपुमात्मनः ।
युधिष्ठिरः सान्त्वयित्वा मृदुवाक्यैर्व्यसर्जयत् ॥
स तादृशापमानेन स्थितः प्रायोपवेशने ।
शकुन्यादित्यपुत्राभ्यां प्रसाद्यानीयतालयम् ॥
नियुज्य दिग्जये कर्णं वशे कृत्वाऽखिलान्नृपान् ।
स पौण्डरीकमाहृत्य स्वं कृतार्थममन्यत ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कदा चित्सैन्धवो राजा मृगयार्थं गतो वनम् ।
द्रौपदीं वीक्ष्य कामार्तोऽहरदेकाकिनीं बलात् ॥
पाण्डवा मृगयां कृत्वा प्राप्य गेहं निशम्य तत् ।
दुद्रुवुः पृष्ठतस्तस्य जगृहुस्तं खलं क्षणात् ॥
भार्यापहारिणं हन्तुं तं भीमे प्रार्थयत्यपि ।
परिहर्तुं स्वसुः शोकं प्रमुमोच युधिष्ठिरः ॥
स दुष्टः शिवमाराध्य जेतुं पाण्डुसुतान् युधि ।
प्रीतादस्माद्वरान्प्राप विनार्जुनपराभवम् ॥
कदा चिदिन्द्रो द्विजवत्कर्णं प्राप्यास्य कुण्डले ।
कवचं चार्थयल्लेभे शक्तिं दत्त्वैकपातिनीम् ॥
तृणबिन्द्वाश्रमे तिष्ठन् धर्मजो हरिणाहृताम् ।
अन्विष्यन्नरणीं प्राप वनं सभ्रातृको घनम् ॥
तृषितेष्वनुजेष्वद्भ्यः सरः प्राप्य पिपासुषु ।
यक्षः पप्रच्छ तान् प्रश्नानवज्ञातोऽप्यपातयत् ॥
अन्विष्यंस्तान्धर्मसूनुर्दृष्ट्वा सरसि पातितान् ।
जलमेतन्मृतौ हेतुर्निश्चित्येत्यग्रहीज्जलम् ॥
यक्षस्त्वाह मम प्रश्नानुक्त्वापः पातुमर्हसि ।
नो चेद्भ्रातृपथं याया मम शासनलङ्घनात् ॥
इत्युक्तोऽस्य बहून्प्रश्नान्सद्य उत्तरयन्नसौ ।
वृणीष्वैष्वेकमित्युक्तोऽवृणोन्नकुलजीवितम् ॥
भीमार्जुनौ रिपुवधे शक्तौ मुक्त्वा विमातृजम् ।
कथं वरयसीत्युक्तोऽवददेनं युधिष्ठिरः ॥
कुन्तीमाद्र्यौ जनन्यौ मे स्यातां पुत्रान्विते यथा ।
आनृशंस्यात्तथा याचे नकुलस्तेन जीवतु ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुष्टः स तस्य वाक्येन सर्वान्भ्रातॄनजीवयत् ।
अवादीद्वत्स धर्मोऽहं परीक्षार्थं तवागतः ॥
आनृशंस्येन तुष्टस्ते वरान् याचस्व काङ्क्षितान् ।
वर्षे त्रयोदशेऽज्ञातः सानुजश्च चरिष्यसि ॥
इत्युक्त्वान्तर्हिते धर्मे राजा स्वाश्रममाययौ ।
ब्राह्मणायारणीं दत्वा विसृज्यासौ च सेवकान् ॥
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे भार्याभ्रातृयुतोऽव्रजत् ।
अज्ञातवासे कृतधीर्विराटनगरं गतः ॥
कङ्काभिधो द्विजो भूत्वा विराटेनार्चितोऽभवत् ।
भीमोऽपि वल्लवः सूदोऽर्जुनः षण्ढो बृहन्नटा ॥
अश्ववारश्च नकुलः सहदेवो गवाधिपः ।
सैरन्ध्र्यभूद्द्रौपदी च राजदारोपसेविनी ॥
राष्ट्रियः कीचको नाम वसत्स्वेष्वेवमेकदा ।
राजदाराज्ञया कृष्णां स्वगृहाप्तां वचोऽब्रवीत् ॥
रतये मां भजस्वेति वरितश्चाहनद्भृशम् ।
ततो रहसि सा भीमं प्राहैनं मारयेरिति ॥
तदाज्ञया च तं व्याजादाव्हयन्नर्त्तनालये ।
कीचकं तत्र स प्राप्तं निशि तूष्णीममारयत् ॥
सैरन्ध्र्युच्चैर्विचुक्रोश गन्धर्वैः स हतस्त्विति ।
शतसंख्यास्तदनुजाः प्राप्याथोद्वीक्ष्य तं मृतम् ॥
श्मशानं सह सैरन्ध्र्या नीत्वा चित्यामदीपयन् ।
सैरन्ध्र्या रुदितैस्तत्राहूतो भीमः शतं रिपून् ॥
हत्वा विमोच्य दयितां प्रीतः प्राप पुनर्गृहम् ।
अथ वार्त्तामिमां श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रश्चराहृताम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निश्चित्य भीमकर्मैतत्सुशर्माथां खलोऽब्रवीत् ।
याहि वैराटनगरं हर गास्तद्विरक्षया ॥
आगतान्पाण्डवान्दृष्ट्वा कुरु भग्नव्रतानिति ।
तथेत्येत्य स गा हृत्वा बद्ध्वा तद्रक्षकं नृपम् ॥
व्रजन् निगृह्य भीमेन धर्मवाचा व्यमुच्यत ।
ससैन्यो धार्त्तराष्ट्रश्च विराटनगरोत्तरे ॥
गा जहाराथ वैराटिर्गोपै रक्षामयाच्यत ।
स्त्रीसभे श्लाघमानोऽसौ सूतं कृत्वा बृहन्नलाम् ॥
गतः सेनार्णवं वीक्ष्य भीतः प्राद्रुद्रुवद्रुदन् ।
बृहन्नला तमाश्वास्य निश्चाय्यात्मानमर्जुनम् ॥
श्मशानस्थशमीवृक्षादवातारयदायुधम् ।
तमेव सारथिं कृत्वा धृतधैर्यं निजाश्रयात् ॥
पूर्णाज्ञातस्थितिदिनो धार्त्तराष्ट्रैरयुध्यत ।
रिपून्व्यस्तान् समस्तांश्च धुन्वन्प्रस्वापनास्त्रतः ॥
सुप्तान्विवाससः कृत्वा लज्जितान्दययाऽमुचत् ।
परेद्युः पाण्डवास्तीर्णप्रतिज्ञा द्रौपदीयुताः ॥
विराटस्य सदः प्रापुर्धर्मोऽतिष्ठन्नृपासने ।
विस्मितो वीक्ष्य तान् राजा श्रुत्वा तद्वृत्तमात्मजात् ॥
सुतामार्जुनये प्रादात्संमान्यैतान्प्रसाद्य च ।
अर्जुनस्तेन तनयां भार्यां कुर्विति याचितः ॥
नोपायंस्त विदञ्छिष्यां तनयार्थे ततोऽवृणोत् ।
ततः कृष्णस्यात्यकिश्च द्रुपदस्ससुतोऽभ्ययात् ॥
ससैन्यो युद्धसाहाय्ये विराटश्च स्थितोऽभवत् ।
युधिष्ठिरस्तु बन्धूनां रिपूणामपि घातने ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुगुप्समानो दौत्याय प्राहिणोन्मधुसूदनम् ।
पञ्चग्रामान्स देहीति वदन् दुर्योधनादिभिः ॥
अदित्सुभिः किं चिदपि प्रत्याख्यातोऽभवन्मुहुः ।
स बद्धुमीप्सितो दुष्टैर्भीमं स्वं दर्शयन्वपुः ॥
स्तुतो भीष्मादिभिः कृष्णः पाण्डवान्तिकमाययौ ।
युयुत्सया ययुर्वृत्वा सैनापत्ये नदीसुतम् ॥
धृष्टद्युम्नं च कौरव्याः कुरुक्षेत्रं च पाण्डवाः ।
ततोऽर्जुनं बन्धुवधाद्विरमन्तं सहेतुकैः ॥
कृष्णो वाक्यैः समाश्वास्य चक्रे रिपुवधे स्थिरम् ।
ततोऽभवद्रणो घोरः कुरूणां पाण्डवैः सह ॥
युद्ध्वा दशाहं भीष्मोऽभूदर्जुनेन निपातितः ।
द्रोणं कृत्वाथ सेनान्यं कौरव्यो युयुधे पुनः ॥
ततस्तृतीयदिवसेऽर्जुने संसप्तकान् घ्नति ।
भित्वारिसेनां सौभद्रे विशत्यन्तस्तु सिन्धुराट् ॥
भीमादीन् रुरुधेऽथाघ्नन् षड्रथाः श्रान्तमार्जुनिम् ।
अर्जुनो निशि तच्छ्रुत्वा प्रतिजज्ञे परेऽहनि ॥
सिन्धुराजं निहन्तास्मि प्रवेष्टा वा शुचाविति ।
तच्छ्रुत्वा कुरवोऽरचन् सैन्धवं द्रोणमाश्रिताः ॥
प्रातः पुनर्युयुधिरे कुरुपाण्डवपुङ्गवाः ।
अर्जुनोऽक्षौहिणीः सप्त हत्वा सूर्येऽस्तमेष्यति ॥
प्रवेक्ष्यन्नग्निमालोक्य सैन्धवं न्यवधीत्क्षणात् ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो रात्रावारब्ध संगरम् ॥
तदा घटोत्कचो भैमिर्द्रोणादीन् साध्वयोधयत् ।
नाशयन्तं चमूमेनमशक्यं हन्तुमन्यथा ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुक्त्वा शक्तिं शक्रदत्तां कर्णः प्राणैर्व्ययूयुजत् ।
विराटद्रुपदौ हत्वा द्रोणः प्रापन्महद् भयम् ॥
पाण्डवानां यदा चक्रे तदोवाच युधिष्ठिरः ।
कृष्णादिभिः प्रेर्यमाणो द्रोणं हन्तुं छलोक्तये ॥
अश्वत्थामाऽमृतेत्युच्चैर्गज इत्यथ लघ्वसौ ।
तन्निशम्य वचो द्रोणस्तं जानन्सत्यवादिनम् ॥
न्यस्तायुधो हतो वेगाद्धृष्टद्युम्नेन संगरे ।
अश्वत्थामाथ तच्छ्रुत्वा निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ॥
नारायणास्त्रं मुमुचे कृष्णेनैतदशाम्यत ।
स निर्विण्णस्ततो व्यासान्नरनारायणावमू ॥
ज्ञात्वाऽनुशयमत्याक्षीत्तदहर्व्यरमन्मृधम् ।
अथ सेनापतिं कर्णं कृत्वा दुर्योधनः पुनः ॥
युयुधे तत्र भीमेन जघ्ने दुःशासनो बलात् ।
अथ कर्णं सुसंरब्धमर्जुनद्वैरथार्थिनम् ॥
शल्यः कर्त्तुं हतोत्साहमियेष स न चाशकत् ।
योधयन्नर्जुनं कर्णो गुरुशापेन विस्मरन् ॥
भार्गवास्त्रं भुवा चक्रं ग्रसन्त्याऽभूत्प्रपीडितः ।
तदाऽर्जुनोवधीदेनमादित्येऽस्तं प्रयास्यति ॥
शल्योऽपरेद्युर्धर्मेण हतः सेनापतीभवन् ।
नकुलः शकुनिं जघ्ने सहदेवश्च तत्सुतम् ॥
तदा दुर्योधनो भीतः प्रविश्यास्तम्भयत्सरः ।
अथ भीमादयो गत्वा निर्भर्त्स्यामुं सरःस्थितम् ॥
बहिर्निर्गमयामासुर्भीमेनास्य रणोऽभवत् ।
भीमोऽस्य गदया भञ्जन्नूरू तं भुव्यपातयत् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदाऽवधीच्छिरस्येनं दुर्वचोभिरभर्त्सयत् ।
तथा तुदन्तं भीमं तु वारयित्वा युधिष्ठिरः ॥
दैवं विनिन्दन् स्वैर्वाक्यैर्दुर्योधनमसान्त्वयत् ।
कृतकृत्याः सुताः पाण्डोः शिबिरं प्राप्य हर्षिताः ॥
निरद्रुरथ हार्दिक्यकृपद्रोणात्मजा ययुः ।
दुर्योधनस्य श्वसतः समीपे तमसान्त्वयन् ॥
प्रतिजज्ञे तदा द्रौणिर्धृष्टद्युम्नादिपातन् ।
रात्रौ निर्गत्य सुप्तांस्तानुत्थाप्य न्यवधीच्छरैः ॥
धृष्टद्युम्नं पाण्डवजान् सैनिकानप्यमर्षितः ।
नाशकत्पाण्डवान् हन्तुं धर्षितः कृष्णतेजसा ॥
विलपन्त्यास्ततः प्रातः कृष्णाया भ्रातरं सुतान् ।
आश्वासनाय भीमाद्या ययुर्द्रौणिवधैषिणः ॥
ततोऽश्वत्थाममुक्तस्य शान्तयेऽस्त्रस्य फाल्गुनः ।
ऐषीकस्य ब्रह्मशिरोऽमुचद्भीमः शिरःस्थितम् ॥
मणिं जहार सहजमतुष्यत्तेन पार्षती ।
ततो मृतानां सर्वेषां कृत्वा निर्वपणं पृथक् ॥
तत्पत्नीश्च समाश्वास्य लेभे राज्यं युधिष्ठिरः ।
पितामहगुरुभ्रातृघातान्निर्विण्णमानसः ॥
पितामहात्स शुश्राव धर्मान्कृष्णमते स्थितः ।
राजधर्मान्बहुविधानापद्धर्मांश्च पुष्कलान् ॥
मोक्षधर्मान्दानधर्मान्सेतिहासोपपत्तिकान् ।
अथाचार्यवधीत्थैनःक्षालनायाजहार सः ॥
अश्वमेधं दिशो जित्वा भ्रातृभिः स्वमनुव्रतैः ।
ततः पुत्रशतापत्तिसंतप्तो वनमाश्रयत् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पितृव्यमातृः संद्रष्टुं ययावथ युधिष्ठिरः ।
वनं तान्वीक्ष्य तत्रस्थो विदुरं दृष्टवान् मृतम् ॥
दवाग्निदग्धमाकर्ण्य धृतराष्ट्रं सह स्त्रिया ।
कुन्तीं श्रुत्वा यथा दग्धामकरोदौर्ध्वदेहिकम् ॥
पुनर्नगरमागत्य याते कतिपये दिने ।
स शुश्रावाऽर्जुनमुखात्प्रभासे यादवक्षयम् ॥
परस्परवधात्तेषामसंभाव्यं कुलक्षयम् ।
श्रुत्वंश्च कृष्णनिर्याणं स्वयं स्वर्गोत्सुकोऽभवत् ॥
विसृज्य राज्यं पौत्राय सानुजो द्रौपदीयुतः ।
आश्वास्य प्रकृतीर्मुख्यप्रययावुत्तरामुखः ॥
एकः श्वाऽनुययावेनं यान्तं स्वर्गपथं प्रति ।
मध्ये मार्गमपप्तंश्च सहदेवमुखाः क्रमात् ॥
आक्रोशतस्तान्वीक्ष्यैष वदन्फलमधर्मजम् ।
स्वर्गदूतेनाभिदधे त्यक्त्वा श्वानं स्वरै[1]रिति ॥
भक्तं नाहं त्यजामीति तमुक्त्वाभिदधे पुनः ।
कर्मवैचित्र्यतो लोका विचित्रा हि शरीरिणाम् ॥
त्वया सह न तेन श्वा प्राप्तुमर्हः शुभां गतिम् ।
अथावोचदमुं राजा त्यक्त्वैनं नार्थये सुखम् ॥
ततः श्वा धर्मरूपेण प्रादुर्भूयाब्रवीदमुम् ।
परीक्षितोऽसि बहुधा पुत्रधर्मे स्थिरो ह्यसि ॥
प्राप्नुहि त्वमतः स्वर्गं दुरवापं परैरिति ।
अथ गत्वेन्द्रलोकं स वीक्ष्येन्द्रार्धासनस्थितम् ॥

१ स्वः एः स्वर्गं गच्छेत्यर्थः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुर्योधनं तथाऽन्यांश्च कर्णादीन्मोदमेदुरान् ।
चिचीयमाणः शुश्राव निरयस्थजनारवम् ॥
दयालुस्तान्द्रष्टुमनाः प्रतिषिद्धोऽप्यसौ सुरैः ।
अयासीत्तत्र चापश्यत्स्वजनं यातनार्दितम् ॥
ते तमूचुस्त्वमत्रास्स्व क्षणं नः सुखिनः कुरु ।
त्वत्सांनिध्यवशादेव यातना नो न बाधते ॥
त्वयि याते भवेद्दुःखमस्माकं नरकोद्भवम् ।
श्रुत्वेति स दयाविष्टस्तत्र स्थातुं मनो दधे ॥
देवास्तमूचुर्नैवं त्वं कुर्याश्चित्रा नृणां गतिः ।
तान्प्रत्युवाच कौन्तेयो नाहं स्वजनवर्जितम् ॥
इन्द्रत्वमपि वाञ्छामि दुःखितेषु स्वबन्धुषु ।
श्रुत्वेति देवाः संतुष्टास्तां मायां देवनिर्मिताम् ॥
युधिष्ठिरपरीक्षार्थमुक्त्वा तान् स्वर्गमानयन् ।
ततः परिवृतो मित्रैरनुजैरनुजीविभिः ॥
भार्यया सह कौन्तेयो भुङ्क्ते स्म सुखमुत्तमम् ।
आनृशंस्यादिभिर्धर्मैः प्राप्तमाकल्पमक्षयम् ॥ १९८ ॥

इति भारतकथा ॥

KATYAYANA'S SU'LBAPARIŚISHṬA WITH THE COMMENTARY BY RA'MA, SON OF SU'RYADA'SA.

[The above-named short tract is here published as a supplement to Baudháyana's Śulba-sútra printed in the old series of the Pandit. Compared with the latter it presents various features of independent interest as it exhibits the whole body of geometrical knowledge required by the yájnikas in a more systematic form and moreover contains some rules for which no counterpart is to be found in Baudháyana].

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः

श्रीगुरुभ्यो नमः

विष्णुं यज्ञभुजं नत्वा रामो नैमिषमाश्रितः ।
सम्राजो ऽग्निचितः सूनुः सूर्यदासस्य धीमतः ॥ १ ॥
स्वयंकृतस्य सिद्धान्तं वार्त्तिकस्य समाश्रयन् ।
करोति शुल्बसूत्राणां वृत्तिं बालावबुद्धये ॥ २ ॥

रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

1. We will explain the employment of the cords (by means of which the sacrificial areas are measured out).

कर्मणां फलवत्त्वं च तत्र चाधिकारी तत्स्वरूपं च भगवता कात्यायनेन वाजसनेयिकपञ्चदशशाखा विलोक्य कल्पसूत्रं निबध्नता प्रतिपादितम् । कर्म्मणः काल इव देशो ऽपि तत्र तत्राङ्गत्वेन सूचितः । स वैशद्येन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्वपरिशिष्टं भगवतैवोपनिबद्धम् । तच्च कर्काचार्येण यद्यपि व्याख्यातमस्माभिश्चोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्त्तिकैः प्रपञ्चितं तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्व्वेषां हृदि निविशेत एतदर्थं वृत्तिरियमारभ्यते । शुल्बनं शुल्बः शुल्वमाने ऽस्माद्धातोर्घञन्तः मानकरणमित्यर्थः । इति रज्जुनामनिरुक्तिः । शुल्ब्यते ऽनेनेति वा अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् । तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतद्रज्जुसमासं वक्ष्याम इति क्षेत्रपरिच्छेदिकाया रज्जोर्यः समासः सम्यगस्यत इति समासः क्षेत्रपरिच्छेदानुगुणतया धारणं तं वक्ष्यामः । यद्वक्ष्यति शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्व्वां दिशं हरन्तीत्यादिना । प्रतिज्ञा चैषा शिष्यबुद्ध्यनुकूलनाय कृता । यथा तदर्थिनो ऽत्र प्रवर्त्तेरन् । अत्राधिकारिविशेषश्च ग्रन्थान्ते, भवन्ति चात्र श्लोका इत्युक्त्वा भगवतैव श्लोकान्पठतोक्तः । संख्याज्ञः परिमाणज्ञः समसूत्रनिरञ्छकः । समभूमौ भवेद्विद्वाञ्छुल्ववित्परिपृच्छक

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति । संख्या संख्याप्रतिपादकं गणितशास्त्रम् । परिमाणं मानविधिः । समेन सूत्रेण निरञ्छकः आकर्षकर्त्ता । परिपृच्छकः शिल्पादीनाम् । यदुक्तम् ।-

शास्त्रबुद्धिविभागज्ञः परशास्त्रकुतूहलः ।
शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्चाप्याददीत मतीः सदेति ।

तथा ।

तिर्यङ्मान्याश्च सर्वार्थैः पार्श्वमान्याश्च योगवित् ।
करणीनां विभागज्ञो नित्योद्युक्तश्च कर्म्मसु ।

सर्वार्थैः सर्वप्रयोजनै तिर्यङ्मान्या योजनं यो वेत्ति तथा पार्श्वमान्याः करणीनां करणीतत्करणात्ययानां कर्मसु नित्योद्युक्तो ऽनलसस्तिर्यङ्मान्यादयः पञ्चरज्जवो वक्ष्यन्ते ॥

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र रेखयोः शङ्क्वग्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कू निहन्ति सा प्राची ॥ २ ॥

2. Having, on a level spot, planted a pole and having described (round it) a circle by means of a cord fastened to the pole (or else "measured by the pole") one fixes a pole on each of the two points where the end of the pole's shadow touches the two halves of the circle; this (the line connecting these two points) is the east-line.

प्राग्वंशादौ प्राचीष्यते सा त्वर्कोदयोपलक्षिता अर्कोदयस्थलानि तु अशीतिशतम् । तन्मध्यमं प्राची । तच्च प्रत्यहं ज्ञातुमशक्यमिति तद्विज्ञानायेदं सूत्रम् । समत्वं भुवो जलस्याप्रस्रवतः समतया स्थित्या ज्ञेयम् । यदुक्तम् ।

न जलात्सममन्यत्तु नान्यद्वृत्तात्प्रमा भवेत् ।
नान्यद्दूरं भ्रमादूर्ध्वं नान्यत्सूत्रादृजु भवेत् ।

यथा जलं समतयैव तिष्ठत्येवमन्यच्च । यथा वृत्तं सूत्रेण भ्रामितं प्रमितमेवमन्यच्च । यथा च भ्रान्तिगोचरीकृतमासन्नमपि दूरमेवमन्यच्च-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तयोर्ज्ञनस्यमप्यभ्रान्तानां न दूरम् । यथा च सूत्रमन्तद्वयाकर्षणात्प्रमा-नमृजु स्यादेवमन्यद्रेखादिकं न । तत्र भूसमत्वकरणप्रकारो ऽन्यो ऽपि वार्त्तिकोक्तः ।

कीलेनैकीकृते मूले पृथक् सूक्ष्मसमाययोः ।
दण्डयोरथनैकस्थे तिर्यगन्यो ऽन्तराङ्कितः ।
कीलादिना योजनीयो दण्डः समतया द्वयोः ।
मूलप्रोतं लम्बसूत्रं भुवं भार्यं स्पृशेद्यतः ।
भूस्थे ऽग्रयुग्मे मध्याङ्कात्तिर्यग्दण्डगतात्स्खलेत् ।
तत्स्थलं पूरयेदन्यच्चिम्नयेद्वा यथाविधि ॥
अङ्के यावत्सूत्रमेति भूरित्थं वा समा भवेदिति ।
शङ्कुलक्षणं चोक्तम् ।

षडङ्गुलपरीणाहं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
कठरं चाव्रणं चैव शङ्कुं कुर्याद्विशेषतः ।

षडङ्गुलद्वादशाङ्गुलयोर्व्विकल्पो ऽल्पबहुक्षेत्रसाधनव्यवस्थितः परिणाहः अधःशिरोविस्तारो वा । तथा ।

एकतश्च ऋजुस्तीक्ष्णः खादिरः सममायतः ।
शङ्कुः कार्यस्तु शुल्बज्ञैस्तस्यार्द्धं गमयेन्महीम् ।
प्रादेशमात्रो हविर्यज्ञे पूर्व्वलक्षणलक्षितः ।
शङ्कुरामशिराः कार्य्यस्तस्याप्यर्द्धं निखानयेत् ।

एकतश्च एकत एव सूक्ष्मीकरणार्थं तक्षणेन तनूकृतः । खादिर इति सारकाष्ठोपलक्षणार्थम् । अर्द्धं भुवि निखनेदित्यर्द्धमिति दृढस्थितियोग्यतोपलक्षणम् । हविर्यज्ञे पौर्णमासादिहविर्यज्ञसाधनीभूतवेद्यादौ साध्ये आमशिरा अशुष्कशिराः शुष्कशिरसो हि मुद्गरेण हनने भङ्गप्रसङ्गः । एतेन यत्र यथोपयुक्तस्तत्र तथा शङ्कुः कार्यः । न तु मानविशेषोपदेशेन दृष्टमदृष्टं वा कं चन विशेषं पश्यामः । अत्र तु सूक्ष्माग्रेण शङ्कुना भाव्यम् । यथा छायाग्रं सूक्ष्मं वृत्ते प्रविशन्निर्गच्छच्च साधु दिगग्रं परिच्छिन्द्यात् । मुद्गरो ऽप्युक्तः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विवितस्तिप्रमाणस्तु खादिरो मुद्गरस्तथा ।
शङ्कुस्तेन निखेयः स्यात्तस्मात्तस्य परिग्रहः ।

पक्षान्तरञ्च ।

चतुरस्रं मुद्गरं कृत्वा षोडशाङ्गुलमायतम् ।
अविद्धं क्रमणीयं च दारुमध्याच्च निर्म्मितम् ।

अविद्धं मुष्टिग्राह्यकाष्ठान्तरेणाप्रोतम् । क्रमणीयम् । शङ्कुहननक्रमणार्हम् । शङ्कोः साम्येनावस्थितेः प्रकारस्त्वस्मदुक्तः ।

स्यास्यच्छङ्कोर्व्विपादेन मानेन विततेर्द्धलम् ।
रचयञ्छङ्कोः समन्ताद्वृत्तमारचयेत्सुधीः ।
तन्मध्ये निहिते शङ्कौ साग्निशङ्कुमितैर्गुणैः ।
शलाकाभिर्व्वापि वृत्तदिग्गताभिः स्पृशेदथ ।
तदन्तैरत्र शङ्क्वयं तुल्यं स्याच्छङ्कुरित्यृजुरिति ।
छायाप्रवेशनिर्गमचिह्नार्थं तु वृत्तान्तरं वक्ष्यते । रज्जुश्चोक्ता ।
अजीर्णा ग्रन्थिनी सूक्ष्मा समा श्लक्ष्णा त्वरोमशा ।
रज्जुर्मानाधिका कार्या अध्वरे योगमिच्छता ।
शाणी वा बाल्वजी चैव वैणवी वा विधीयते ।
रज्जुरुभयतःपाशा त्रिवृता यज्ञकर्म्मणि ।
रज्जुर्मुञ्जमयी कार्या शणैस्तु परिमिश्रिता ।
कात्यायनो वदत्येवमखण्डा कुशबल्वजैरिति ।

या कृष्यमाणा न हीना नाधिका भवति तादृशी दृढा रज्जुः कार्येति तात्पर्यम् । त्रिवृतेत्यादि तु मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यमित्यादिना धर्मोपकरणरज्जुपरतया यदुक्तं तदनुवादरूपं बोध्यम् । एवं समे स्थले उक्तलक्षणं शङ्कुमुदीरितयुक्त्या सुसमं निखाय तस्मिञ्छङ्कौ सम्मितया सम्यक्प्रक्षिप्रयाहुमिङ् प्रक्षेपणादित्युक्तेः । उक्तरूपया रज्ज्वा मण्डलमयभ्रमणेन पूर्व्वाह्णे शङ्कुच्छायातः किञ्चिन्न्यूनं तत्प्रवेशार्हं परिलिख्य तत्र भ्रममण्डले शङ्कुच्छाया यत्र विशति यतश्चापराह्णे निःसरति तत्र स्थलद्वये मण्डलरेखायां चिह्ने

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुर्याच्छङ्कू वा निखनेत्। तद्द्वयोपरि नीतं सूत्रं प्राची रेखा । शङ्कुसम्मितया शङ्कुतुल्ययेति न युक्ता व्याख्या । क्वचिद्देशे पौषमाघयोर्म्मध्याह्ने ऽपि शङ्कुतो ऽधिकैव तच्छायेति तदा तत्र वृत्तमध्ये छायाप्रवेशाभावापातादव्यापकत्वात् । अत्रातिसूक्ष्मता तु । दिनान्तरे ऽपि तत्रैव वृत्ते तस्यैव शङ्कोश्छायाप्रवेशनिर्गमौ साधयित्वा पूर्व्वदिनापरदिनच्छायानिर्गमान्तरालघट्यो भाजिकाः षष्टितः किञ्चिच्चूना अधिका वा पूर्वापरदिनयोर्म्मण्डले छायापगमान्तरमङ्गुलयवादिमितं पूर्व्वदिनस्य छायाप्रवेशनिर्गत्यन्तरघटीभिर्गुणितं भाजिकाभिर्घटीभिर्हरेत् । लब्धमानेनाङ्गुलादिना यद्युदगयनं तदोत्तरतो ऽथ दक्षिणं तदा दक्षिणतः पूर्व्वदिनापगमाच्चिह्नं कुर्यात् । छायाप्रवेशचिह्नं त्वविकृतमेव पूर्व्वदिनस्य । तयोरुपरि नीतं सूत्रं प्राची स्पष्टतरा । यदुक्तं मयैव वार्त्तिके ।

द्युतिप्रवेशापगमान्तरालघटीहृतं श्वोऽपगमान्तरालम् ।
छायापगत्यन्तरनाडिकाप्तांशेनायनाशाचलितेन्द्रकाष्ठेति ।

प्रकारान्तरं चोक्तम् ।

कृत्तिकाः श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुर इति ।

षडशीत्यङ्गुलमितं युगमात्रं यदोदितं कृत्तिकादिनक्षत्रमाकाशमारोहति । तदा तदुपलक्षिता प्राची ज्ञेया । यत्प्रोक्तं सूक्ष्मं प्राच्यानयनं न वेद तं प्रत्येतत् । ध्रुववेधादिना दिग्ज्ञानप्रकारान्तराणि वार्त्तिके ऽस्माभिर्दर्शितानि । वेद्यादेर्द्दिगायत्तत्वाद्दिक्साधनमादावुक्तम् ॥

तदन्तरं रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतः सोदीची ॥ ३ ॥

3. Having by a cord doubled their interval (i. e. having taken a cord whose length is double the interval of the two poles) and having made slings at its two ends and fastened them to the two poles one stretches the cord towards the south and plants a pole at ts middle, the same is done on the north-side, this is the north-line.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यौ प्राच्यन्तयोः शङ्कू पूर्व्वमुक्तौ तयोरन्तरं रज्ज्वा मित्वा तां रज्जुमध्यस्य द्विगुणीकृत्य रज्ज्वन्तयोः पाशौ कृत्वा प्राच्यन्तशङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य निधाय रज्जुमध्यं दक्षिणत आकृष्य तेन मध्यमेन स्पृष्टे भूभागे शङ्कुं निखाय तथैवोत्तरतो रज्जुमध्यमाकृष्य तत्रापि तथैव शङ्क्वन्तरं निहन्ति ताभ्यां शङ्कुभ्यां परिच्छिन्नोदीची दिक् ।

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ॥ ४ ॥

4. (In all cases) a sling is to be made at each end of the cord.

परिभाषेयं क्षेत्रमानार्थमुपादीयमानाया रज्जोः स्वरूपनियमार्था या रज्जुश्चतुरस्रादिक्षेत्रमानार्थमभ्यस्तादिस्वरूपेणोपदिश्यते तस्या अन्तयोः पाशौ कुर्यात्तौ शङ्क्वोः प्रतिमोक्तव्यौ । वक्ष्यति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षड्धा सप्तधा वागन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निर्निरिति । तत्रेदमुपतिष्ठते रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोतीति । एवमन्यत्रापि । ननु पूर्व्वसूत्रे पाशौ कृत्वेत्युक्तमेव पुनः किमर्थमुच्यते रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोतीति । उच्यते । पूर्वसूत्रोक्तं पाशकरणं न सर्व्वार्थम् । उदीचीसाधनत्वेनैव पूर्वमुक्तत्वात् । इदं तु सर्व्वार्थम् । एवं तर्हीदमेवास्तु पूर्व्वं माभूत् । सत्यम् । इदं क्षेत्रपरिच्छेदिकास्वेव रज्जूपतिष्ठते । न च पूर्व्वत्र क्षेत्रपरिच्छेदः क्रियते । किन्तूदीचीज्ञापनमात्रमतः पुनरुक्तिर्न दोषाय । अथ वा पुनरुक्त्या रज्ज्वन्तपाशकरणस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते । ततश्च तिर्यङ्मान्यादिषु मानमात्रार्थासु सर्व्वरज्जुषु न प्राप्तमन्तयोः* पाशकल्पनम् ॥

श्रोण्यंसनिरञ्छनसंख्यासमासभङ्गेषु लक्षणानि ॥ ५ ॥

5. Marks (are to be made on the cord) at (the spots which are meant to fix the places of) the two śroṇí and the two aṃsa, at the nirañchhana (about which see sútra 12) and at the break (in the cord) which marks the combination of figures (i. e. the place

* प्रान्तयोरिति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

where the two cords or parts of a cord, viz. the original one and the one added for the purpose of doubling the length join. C. Sútra 12).

करोतीत्यनुवर्त्तते । श्रोणिमाने अंसमाने निरञ्छने आकर्षणमाने संख्यासमासभङ्गे च लक्षणानि करोतीत्युपदिश्यते । तत्तत्स्थानप्रक्लृप्त्यर्थम् । क्षेत्रायामप्रमिता दण्डरज्जुरेका । तावती द्वितीयाभ्यासरज्जुः । तयोर्या द्विसंख्या तस्याः समासायैकीकरणाय यत्र दण्डरज्ज्वये द्वैगुण्याय भङ्गो मोटनं क्रियते तावतीमभ्यासरज्जुं मातुं स संख्यासमासभङ्गः तत्र यच्चिह्नं तत् क्षेत्रायामज्ञानार्थमेव तत्कृतपरिच्छेदान्तरस्यादृष्टत्वात् । श्रोण्यादि-पदानि च तत्तत्परिच्छेदकरज्जुपराण्येव ततश्च रज्जुगतान्येव लक्षणानि कार्याणि । निरञ्छनत्वरूपं वक्ष्यति । प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनमिति ।

प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति ॥ ६ ॥

6. He is to plant poles at both ends of the east-line.

इष्टक्षेत्रे यावती प्राचीष्यते । यथा महावेद्यां षट्त्रिंशत्प्रक्रमा । तावत्याः पूर्व्वापरान्तयोः शङ्कू निखेयौ । मानार्थौ चैतावुपदिष्टावाचार्येण । ननु समे शङ्कू निखायेत्यादिसूत्रे तत्र शङ्कू निहन्ति सा प्राचीत्युक्तमेव शङ्कुद्वयनिखननं किमिदं पुनरुच्यते । मैवम् । तद्धि दिङ्मात्रज्ञानार्थमुक्तं नत्विष्टक्षेत्रप्राचीपरिच्छेदकमित्यपुनरुक्तिः ।

श्रोण्योरंसयोश्च ॥ ७ ॥

7. And likewise on the two west-corners and the two east-corners.

शङ्कू निहन्तीत्यनुवर्त्तते । क्षेत्रपरिच्छेदिकां वक्ष्यमाणरीत्या रज्जुं वितत्य दक्षिणोत्तरयोः श्रोण्योरंसयोश्च रज्जुगतं यत्र लक्षणं निपतति तत्र चतुरः शङ्कून्निहन्ति । मानोत्तरकालं क्षेत्रपरिच्छेदायेत्युपदेशः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा
दक्षिणपूर्व्वां दिशञ्हरन्ति ॥ ८ ॥

8. Having fastened the slings at the two poles (planted on the ends of the east-line) they seize the cord by the nirañchhana mark and stretch it towards the south-east.

क्षेत्रपरिच्छेदाय रज्जुप्रसारणप्रकारोऽयम् । अंसनिरञ्छनचिह्ने पूर्व्वतः श्रोणिचिह्ने तु रज्जुगते पश्चिमतः कुर्व्वन् प्राच्यन्तगतशङ्कोः पाशौ प्रक्षिप्यांससन्निकृष्टनिरञ्छनस्थाने रज्जुमादाय दक्षिणपूर्व्वामाग्नेयीं दिशं प्रत्याकर्षेत्तत्र चांसलक्षणे पूर्व्वमुपदिष्टः शङ्कुर्द्देयः । दक्षिणपूर्वामिति दिङ्नामान्यन्तराल इति समासः ॥

एवमुत्तरतः ॥ ९ ॥

9. The same is done on the northern side.

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वेत्यादिविधिः पूर्व्वोक्त एवमित्यनेनातिदिश्यते । दक्षिणपूर्व्वामित्यत्र तूत्तरपूर्व्वां दिशं हरन्तीति विशेषः । उत्तरांसे च शङ्कुः । हरन्तीति बहुवचनोपदेशोऽत्र पृथुनि क्षेत्रे एकेन रज्जुप्रसारणं कर्त्तुमशक्यम् । क्रियमाणं वा न क्षेत्रमतिसाम्येन परिच्छिनत्तीति बहुभिरपि सहायैः सूत्रप्रसारणं कार्यमिति सूचयितुम् । एवमन्यत्रापि । अंसौ नाम चतुरस्रक्षेत्रे आग्नेयेशानदिग्गतौ कोणौ । श्रोणी तु नैर्ऋतवायव्यदिग्गतौ कोणौ ।

विपर्यस्येतरतः ॥ १० ॥

10. After having exchanged (the slings of the cord) the same is to be done on the other i. e. the western side (so as to fix the western corners of the square or oblong).

इतर इति पश्चिमभाग उच्यते । विपर्यस्येति च रज्जुपाशौ व्यत्यस्य पूर्व्वपाशं प्रत्यक्शङ्कौ प्रत्यक्पाशं तु प्राचि शङ्कौ न्यस्यत्यर्थः । एवंकृते हि निरञ्छनं प्रत्यक्श्रोणिचिह्नसमीपवर्त्ति स्यात । तत्र समचतुरस्रे यदंसचिह्नं तदेव श्रोणिचिह्नं दीर्घचतुरस्रे तु तयोर्भेद इत्येव विशेषः । यदि तु श्रोणिचिह्नं तत्सन्निहितनिरञ्छनचिह्नं च अंसचिह्नात्तत्सन्निहितनिरञ्छनचिह्ना-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्चानुपदिष्टमपि रज्जुप्रान्तविभागे पृथक् क्रियते । तदा पाशविपर्यासं विनापि क्षेत्रपरिच्छेदः स्यात् । अत्र दक्षिणपश्चिमां दिशं कृत्वा दक्षिणा श्रोणिः पश्चिमोत्तरां च दिशं कृत्वोत्तरा श्रोणिः संपाद्येति भेदः । श्रोणिचिकुयोः शङ्कू उक्तावेव ।

स समाधिः सर्व्वत्र ॥ ११ ॥

11. This method of construction is to be used in all cases (for all squares aud oblongs).

समाधिः सम्यगाधानकरणं मानप्रकारः स सर्व्वत्र समदीर्घचतुरस्रेषु क्षेत्रेषु रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोतीत्यादिसूत्रैरुपदिष्टो ज्ञेयः ।

(शेषमग्रे)

वेदान्तपरिभाषा ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

यद्विद्याविलासेन
भूतभौतिकसृष्टयः ।
तं नौमि परमात्मानं
सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥

I salute the Paramátmá whose form is existence, intelligence, bliss; by the play* of whose mystic power † the subtile and gross ‡ creations (are produced).

* विलास according to the Vedántaśikhámaṇi, a commentary upon the Paribháshá, is the modification (vṛitti) of avidyá, consisting in Íśvara's beholding, resolving and activity. This is creation from the point of view of a creator. Vilása may also be taken as káryya or product from Máyá.

† अविद्या or nescience is the inexplicable power of Brahma, (the one spiritual reality) regarded from our conditioned (phenomenal) point of view. It is a name for our inability to think the unconditioned and marks the antithesis between Brahma, as the position, and phenomena as the negation of thought.

‡ भूत are the five subtile elements, apañchíkṛitáni bhutáni or nonquintupled; these are not perceptible by the senses, but inferred as necessary for the five gross elements (भौतिक) which proceed from them.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

यदन्तेवासिपञ्चास्यै-
र्निरस्ता भेदिवारणाः ।
तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं
यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥
श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान्
वेलङ्गुडिनिवासिनः
जगद्गुरूनहं वन्दे
सर्व्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् ॥
ब्रह्मबोधाय मन्दानां
वेदान्तार्थावलम्बिनी ।
धर्म्मराजाध्वरीन्द्रेण
परिभाषा वितन्यते ॥

इह खलु धर्म्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्व्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः न स पुनरावर्त्तते इत्यादिश्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात् इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्म्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि-

I salute that chief guru, the best of ascetics called Nṛisiṅha by whose pupils those are vanquished who maintain a difference * (between souls), just as tigers kill elephants.

I salute his reverence Veṅkaṭanátha, who lives in Belaṅguḍi, the preceptor of the world, the expositor of all science.

This Paribháshá, resting upon the object of the Vedánta (i. e., final deliverance from transmigration), is composed by Dharmarájádhvaríndra for the instruction of the dull (in the knowledge) of Brahma.

In this world, among the four kinds of human objects, namely, religious merit, wealth, enjoyment and moksha or final emancipation, the highest end of man is indeed moksha. For the eternalness of that (moksha) is known from the Sruti:—"He does not return again" † and so forth, and because the non-eternalness of the other three is proved by experience and the text:—"Just as, in this world, the sphere of existence which is produced by the works (of a former life) is destroyed, so too in the future, the sphere of existence which results from religious merit is exhausted." ‡ And that (moksha) proceeds from the

* भेदिवारणाः The elephants are those who maintain the separate individual existence of souls and deny the position of Monism, that the personal soul (jíva) is nothing other than Brahma seemingly conditioned by Máyá.

† Chhándogya Upanishad VIII. 15.

‡ Chhándogya Upanishad VIII. 6.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च । स च ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणञ्च सप्रपञ्चं निरूप्यते ।

तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणम् ।

तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधितार्थविषयज्ञानत्वं । स्मृतिसाधारणन्तु अबाधितार्थविषयज्ञानत्वम् ॥

नीरूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्व्वपूर्व्वज्ञानाविषयतत्तत्क्षणविशेषविशिष्टविषयकत्वेन न तत्रा-

knowledge of Brahma: therefore Brahma, the knowledge of Brahma, and the means of obtaining that knowledge are fully described.

To continue, Pramáṇa is defined to be the instrumental cause of right knowledge (Pramá). When the definition of Pramá (pramátvam) excludes recollection, Pramá is defined as consisting in the knowledge of an object, which has not been previously perceived and which (when perceived) is not rejected as false.* But when recollection is included, Pramá consists in the knowledge of an object which is not rejected as false.†

In the definition of Pramá from which recollection is excluded (tatra in the text) there is no fault of non-pervasiveness.‡ For, since it is admitted that time, though destitute of form, can be cognised through the sense-organs, even a persistent state of cognition§ has for its object that

* An instrumental or special cause is thus defined:—असाधारणकारणत्वे सति व्यापारवत्त्वं करणत्वम्. That (cause) which being a cause not common (to all effects) is operative, is a special or instrumental cause.

† By some, recollection is excluded from the definition of (Pramá) because it is only when an object is presented for the first time that it is necessary to decide whether the object is to be retained as true or rejected as false.

‡ अव्याप्ति or लक्ष्ये लक्षणागमनम्.

§ धारावाहिकबुद्धि may be described as a series of states throughout which the same object is presented in consciousness. Each state of consciousness lasts only for a moment, a kshaṇa or unit of appreciable time, and perishes. A second state then succeeds and is lost, and so on.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याप्तिः । किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः किन्तु यावद्घटस्फुरणं तावद्घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्य्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात् तथा च तत्प्रतिफलितश्चैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशङ्कापि ।

which is particularised (by association with) each separate moment and is not the object of each previous cognition. Moreover, according to (Vedantic) tenet, there is no variation of knowledge in the case of a persistent cognition; but as long as there is a presentation of the jar so long the modification of the internal organ in the form of the jar is one and the same and not various. For the persistence of the modification is admitted until there arises a modification which excludes the former (sva). And thus the knowledge of a jar or like object, consisting in the intelligence which is reflected in the modification of the internal organ (tat) persists there (in the antahkaraṇa) during that time (i. e. while the vṛitti lasts) and is one and the same. Therefore the fault of non-pervasiveness is not to be feared (in our definition).

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् कथं तज्ज्ञानं प्रमा ।

A doubt is started:—according to the (Vedantic) doctrine, jars and like objects are unreal because they admit of refutation

An objection to the former. of the two definitions of Pramá, in its application to this dhárávâhikabuddhi, is refused in the text. In the second and succeeding presentations of the object, this object cannot be termed anadhigata (and this the definition requires), for it was adhigata after it had been cognised in the first momentary state. Thus anadhigatva fails to apply (lakshaṇágamana) in the present case (lakshya). This objection the text meets by declaring that the object known in each moment is particularised or determined by that moment and thus differs from the object presented in each previous or succeeding moment.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्यते। ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हि घटादीनां बाधः यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् इति श्रुतेः न तु संसारदशायां बाधः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः। तथा चाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति घटादिप्रमायां नाव्याप्तिः। तदुक्तम्। देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणन्त्वात्मनिश्चयादिति। आ आत्मनिश्चयात् ब्रह्मसाक्षात्कारपर्य्यन्तमित्यर्थः लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः।

(as false); * how then can the knowledge of such objects be termed Pramá? We reply:—the rejection of jars, &c. (as unreal) follows only upon intuition of Brahma. For as Śruti has it:—"When all has become Átmá to this one (to him who has attained intuition of Brahma), how in this case should one see aught?" † But in every day life there is no rejection (of jars, &c), for according to scripture:—"Where there is duality, as it were, there one sees another" ‡ Thus, by the word abádhita is intended the state of objects not being rejected as false in the state of practical existence, therefore there is no fault of non-pervasiveness in (the definition of Pramá) as to the correct knowledge of jars and like objects. This has been declared as follows:—"Just as the belief that the body is the Self is (falsely) imagined to be in accordance with evidence, in like manner, the knowledge of practical objects is admitted as true until intuition of the Self arises." §

* बाध in the Vedánta, is the sublation by knowledge of that which has been produced from Máyá, (i.e. of the phenomenal).

† Bṛihadáraṇyaka, IV. 4. The passage is thus explained in Śaṅkara's commentary: यत्वै अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत् तत् तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्।

‡ Bṛihadáraṇyaka IV. 4.

§ Our text explains आत्मनिश्चयात् by आ आत्मनिश्चयात् ब्रह्मसाक्षात्कारपर्य्यन्तमित्यर्थः "until intuition of Brahma is attained." And लौकिकम् by घटादिज्ञानम्.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तानि च प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्य अपरोक्षमित्यर्थः ।

The Pramáṇas are six: Pratyaksha (perception and sensation) Anumána (inductive process), Upamána (recognition of similarity), Ágama (Revelation), Arthápatti (supposition) and Anupalabdhi (non-perception).

The instrumental cause of right knowledge of Pratyaksha is termed the Pramáṇa of Pratyaksha. Correct knowledge of Pratyaksha is nothing but intelligence (Brahma), as in Śruti—"The immediately presented, the positively presented Brahma" * The meaning of aparokshát is aparoksham.

ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति । उच्यते। चैतन्यस्यानादित्वे ऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिवि-

A doubt is started:—if intelligence (Brahma) is without beginning, how can we accept, as pramáṇas, the eye and other organs as constituting the instrumental causes of that (right knowledge of pratyaksha)? We reply: though intelligence is without beginning, the modification of the antahkaraṇa which manifests that (chaitanya), is produced by means of contact of the sense-organ (with the object) and so on. Therefore

* Bṛihadáraṇyaka V. 4.

Śaṅkara explains साक्षात् by अव्यवहितं केनचिद्द्रष्टुः i. e. Brahma, between which and the seer (cogniser) there is nothing intermediate, the immediate or self-presented reality.

अपरोक्षात् by अगौणम् and adds नश्रोत्रब्रह्मादिवत्. We may think of Brahma as that which hears or as the mind; but only in a figurative or secondary sense (gauṇam). Brahma is the unconditioned reality, in the primary sense (agauṇam). Ánanda Giri expands this: तथाच द्रष्ट्रधीनसिद्धत्वाभावात् स्वतो ऽपरोक्षमित्यर्थः । श्रोत्रंब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा अगौणं द्रष्टुरव्यवहितं ब्रह्माद्वितीयत्वात् । M. Regnaud translates अगौणम् "Sans qualités" Philosophie de L'Inde, Premiere Partie, p. 121.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः । तदुक्तं विवरणे अन्तः करणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति ।

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम् । इत्थं न तावदन्तःकरणं निरवयवं सादिद्र-

the intelligence,* which is associated with the modification (of antahkaraṇa), is said to have a beginning.

By a trope the idea of cognition (cognising an object) is applied to vṛitti, in that it (vṛitti) serves to particularize cognition. This is declared in the vivaraṇa:—"For the notion of cognition is tropically applied to the modification of antahkaraṇa."

Again a doubt: how can there be a vṛitti, whose essence is change, of the antahkaraṇa which is without parts? Such is our reply:—the antahkaraṇa

* Chaitanya, chit, are synonyms of Brahma. Intelligence is one only, चैतन्यमेकमेव, pervading all things सर्व्वव्यापि; enlightening all, antahkaraṇa, vṛitti and vishaya alike.

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥

Pañchadaśí, Tṛiptidípa, śloka 91.

धिया is बुद्धिवृत्त्या प्रमाणभूतया, i. e. the vṛitti when it becomes the pramáṇa by leaving the body and taking the form of the object, as will be explained in the text. This vṛitti is insentient (जड) but intelligence (chaitanya) resides in and enlightens it. But since the vṛitti is produced (जायते) by contact of the sense-organ with the object, we may regard the chidábhása (or personal soul, consisting in a reflexion of chaitanya), which enlightens the vṛitti, as itself being produced, that is, having a beginning (ádimat); but only metaphorically. The vṛitti serves to particularize (avachchhedaka) chaitanya which resides in it. And if we view chaitanya as seemingly conditioned by an upádhi (limiting condition), viz. the vṛitti, we may regard it also as finite, but again only by a figure of speech. The truth being that in reality (paramárthatah) there is no cogniser nor thing cognised. The dualism of Psychology is unreal from the stand point of Brahma. Intelligence is self-luminous, स्वयं प्रकाश. And self-luminousness means (to quote Pramadá Dása Mittra in the "Theosophist," October, 1879) "incapability of being known, coupled with positive presentation":—

अवेद्यत्वे सति अपरोक्षत्वं स्वयंप्रकाशत्वम्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

व्यत्त्वेन सावयवत्वात् सादित्वञ्च तन्मनोऽसृजत इति श्रुतेः । वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोधर्म्मत्वे च काम सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरितेतत्सर्व्वं मन एवेति श्रुतिः प्रमाणम् । धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभिधानात् अतएव कामादेरपि मनोधर्म्मत्वम् ।

is not without parts, for these it has because it is a substance with a beginning: and it has a beginning as Śruti proves:—"He created the mind." * And the following text is a proof that knowledge in the form of a vṛitti is an attribute of mind:—"Desire, discrimination, doubt, faith, unbelief, firmness, instability, shame, intellect and fear—all these are mind." † Desire, &c. are declared to be attributes of mind, for by the word "dhí" is meant knowledge in the form of a vṛitti (of antahkaraṇa).

ननु कामादेरन्तःकरणधर्म्मत्वे अहमिच्छामि अहं बिभेमि अहं जानामीत्याद्यनुभवः आत्मधर्म्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते । उच्यते । अयःपिण्डस्य दग्धृत्वाभावेऽपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासात् यथा अयो दहतीति व्यवहारस्तथा

A doubt is started: if desire and the rest are attributes of the internal organ, how does the conciousness arise which is expressed by the words "I desire, I fear, I know;" (a consciousness which) enters into (and thus declares itself to be) an attribute of the Self. We reply: although the power of burning is not present in an iron ball, we speak conventionally of the iron ball burning, because we erroneously identify it with the fire, which is the substrate of the burning-

* १

† Bṛihadáraṇyaka, III. 5.

सङ्कल्प generally means discrimination, or the power by which the mind decides that an object is this and not that. For other meanings, see Professor Cowell's note, Maitri Upanishad, page 246.

श्रद्धा Śaṅkara explains by अदृष्टार्थेषु कर्म्मसु आस्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च.

धृतिः by धारणं देहाद्यवसादेत्यम्बनम्, bearing up under bodily pain and the like

धीः by प्रज्ञा.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्या-ध्यासादहं सुखी अहं दुःखीत्यादि व्यवहारः ।

ननु अन्तःकरणस्य इन्द्रियतया अतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयतेति । उच्यते । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमितिचेन्न । अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्त्वसंख्यापूरणाविरोधात् ।

नहि इन्द्रियगतसंख्यापूरणमिन्द्रियेणैव इति नियमः । यजमानप-

power; so in everyday life we say "I am happy, I am grieved, &c.," because we erroneously identify the internal organ, which undergoes modification in the form of pleasure, &c., (with the Self or Átmá).

Another doubt: inasmuch as the internal organ is imperceptible by the sense-organs, for it is an organ of sense, how can it be an object of perception? Our reply is that there is no proof that the internal organ is an organ of sense.*

If you object that the quotation from the Bhagavadgítá is conclusive:—"the organs of sense with the mind to make up six,"† we reply no; for no contradiction (results) in filling up the number six with mind, though mind be not reckoned as an organ of sense.

There is no positive injunction restricting the completion of the number relating to the organs of

* The Nyáya maintains that the internal organ is an organ of sense, and all systems are agreed that the sense-organ is not an object of perception, its existence being a matter of anumána. The Naiyáyika therefore objects that the internal organ has become an object of perception, since it is declared (by the Vedantin) to be modified in the form of pleasure, pain, &c., of which we are conscious. This objection is met by a simple denial. The Vedantin does not regard the antahkaraṇa as an organ of sense (indriya). In the Nyáya, pleasure and the rest are qualities of Átmá and are perceived by the mind or internal organ of sense.

† Bhagavadgítá xv. 7.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ञ्चमा इडां भक्षयन्तीत्यत्र ऋत्विगतपञ्चत्वसंख्याया अनृत्विजापि यजमानेन वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमानित्यादौ च वेदगतपञ्चत्वसंख्याया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च ।

sense to such an organ only. Instance the text:—"the five including the sacrificer eat the Iḍa oblation:" here we notice that the completion of the number five, relating to the ṛitvik priests, is effected by means of the sacrificer (himself the fifth) who is not a ṛitvik. And in the quotation "He taught the five, the Vedas and Mahábhárata,"* we observe that the completion of the number five, relating to the Vedas, is effected by the Mahábhárata which is not a Veda.

And that mind is not an organ of sense is proved by the following Sruti:—"Objects are beyond the organs of sense, mind is beyond the sense-organs, &c."†

---

* Compare योऽधीतेचतुरो वेदान्सर्व्वान् आख्यानपञ्चमान् ।

Nalopákhyánam. VI. 9.

† Kaṭha Upanishad. iii. 10.

अर्था: Ought perhaps to be translated by subtile elements, which are beyond the organs of sense, in that the latter are products of the former. Thus Śaṅkara writes तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्य्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च ॥ महान्तः as being of greater extent (अधिकदेशवर्त्तिनः) than the sense organs. प्रत्यगात्मभूताः i. e., nearer to the Self in the graduated scale of existences. Manas, though composed of subtile elements (arthás), is beyond these and nearer to the Self, in that it constitutes the higher activities of discrimination and doubting. It is thus greater in extent, more pervasive. मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं सङ्कल्पविकल्पाद्यारम्भकत्वात् । Śaṅkara.

ARTHUR VENIS.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीः ॥

॥ सटीकसंक्षेपशारीरकभूमिका ॥

निखिललोकविख्याताऽवदातकीर्त्तिभिः शङ्करमूर्त्तिभिः श्रीशङ्कराऽऽचार्यैः स्वकृतशारीरकाऽऽख्यभाष्यरूपेण प्रकटीकृतमपि सकलपुरुषपरमपुरुषार्थाऽनुत्तमतमसुखैकसाधनश्रीनारायणाऽवतारश्रीव्यासदेवप्रणीतवेदान्तसूत्राणामर्थमतिविस्तृतगूढाऽऽशयगद्योपनिबद्धमसाधारणपुरुषबुद्धिसाधनीयमननाऽऽदिकं मन्यमानाः सुरेश्वराऽऽचार्यशिष्याः श्रीशङ्कराऽऽचार्यप्रशिष्याः सर्वज्ञनामानो मुनयः साधारणपुरुषाणां वेदान्तसमस्तप्रमाणप्रमेयाद्यवबोधक्षमं कतिपयशारीरकभाष्योक्तप्रमेयस्थिरत्वसंपादकाऽऽवश्यवक्तव्यपूर्वमीमांसाप्रसिद्धयुक्तिभिरुपोद्बलितं सङ्क्षिप्तमप्यसङ्क्षिप्तपदार्थसार्थविलसितमतिमञ्जुलच्छन्दोऽलङ्कृतिहृतचेतसं पद्यमयं संक्षेपशारीरकाऽभिधं ग्रन्थं निरमिन्वन् स चाऽयं ग्रन्थोऽतिरमणीयतया वेदान्तप्रमेयाद्यवबुभुत्सुजनाऽत्युपयोगितया च समस्तवेदान्तमान्यग्रन्थविषयपरिशोधनबद्धपरिकरैः श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीतिविख्यातस्वामिभिर्बहुविधसद्युक्तिप्रदर्शनपूर्वकश्रुतिस्मृतिव्यवस्थापनपुरःसरं स्वकृताऽन्वर्थसारसंग्रहाऽभिधटीकया समलङ्कृतोऽधुना च वेदान्तपठनपाठनदत्तचित्तैरुपलिप्स्यमानोऽत्यत्यन्तदपदार्थनिर्वचनचतुरैः संपिपादयिषितोऽप्यद्य यावदमुद्रिततया लिखितपुस्तकसंपादनसंशोधनादेश्चाऽनल्पतराऽऽयाससाधनीयतया विरलः क्व चित्क्व चिदेव प्रचरतीत्यस्य ग्रन्थस्य प्रचारो वेदान्तनिखिलविषयानल्पेनैवाऽऽयासेनाऽवजिगमिषूणामभ्यसिसिषूणां व्यवतिष्ठापयिषूणां चाऽनुत्तमाह्लादप्रद इति प्रथममेष एव संशोध्य प्रकाश्यते ।

आशास्यते च भगवानिह यो न्यरूपि
प्रेषीष्ट मे स सकलाऽन्तरगस्वरूपः ॥
दृष्ट्वाऽमुमिष्टमनुभूय विशोध्य शिष्टं
शिष्टाः श्रमेण परितुष्यत चेतसेति ॥ १ ॥

काशीस्थराजकीयप्रधानपाठशालयाऽध्यापकेन द्विवेदहरिनाथशर्मणा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मू० ॥ अनृतजडविरोधिरूपमन्त-
त्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धम् ॥
अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः
परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

टी० ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयसुखं यद्ब्रह्म गत्वा गुरुं
मत्वा लब्धसमाधिभिर्मुनिवरैर्मोक्षाय साक्षात्कृतम् ॥
जातं नन्दतपोवनात्तदखिलानन्दाय वृन्दावने
वेणुं वादयदिन्दुसुन्दरमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥
श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां
प्रणम्य पादाम्बुजपुण्यपांसून् ॥
तेषां प्रभावादहमस्मियोग्यः
शिलाऽपिचैतन्यमलब्ध येभ्यः ॥ २ ॥
पूर्वाचार्यवचो विचार्य निखिलं सत्संप्रदायाऽध्वना
हित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्याप्तितः ॥
विच्छिद्याऽर्थविभागतः प्रकरणान्युद्भिद्य तत्त्वं रहः
कुर्वे संप्रति सारसंग्रहमिमं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥
हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ॥
प्रायेण पूर्वटीकानामिहाऽर्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥
विशेषाद्विश्ववेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्चबुद्धयोः
व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरूणां तौ हि नो गुरू ॥ ५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये प्रासङ्गिकमुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्मोपासनावाक्याऽनेकविधविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकलय्य तद्विक्षेपपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकाख्येन श्लोकग्रन्थेन विश्चकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः ॥ अत एव मुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्मप्रासङ्गिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारात्मकं शारीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशारीरकमिति समाख्याऽस्य युक्तैव ॥ तत्राऽऽद्यं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्याऽऽद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ॥ तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याऽधिकारी शुद्धत्वंपदार्थो जिज्ञास्यब्रह्माऽभेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः ॥ तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात् ॥ अन्यज्ञानादन्यत्राऽध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः तस्मात्तयोरनन्यत्वमेव ॥ द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वप्रदर्शनव्याजेन तत्पदार्थोऽपि शुद्धस्त्वंपदार्थाऽभेदान्वययोग्यस्तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां प्रतिपादितः ॥ चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिकं प्रतिपादितम् ॥ एतावदेव शास्त्रस्य प्रमेयं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ॥ एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं तच्चोक्तम् ॥ शास्त्रयोनित्वादिति तृतीयसूत्रे ॥ अत्राऽर्थक्रमस्य पाठक्रमाद्बलवत्त्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यत्यासो द्रष्टव्यः ॥ प्रमेये हि कथिते किमत्र प्रमाणमिति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यदाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ एवमिहोचितक्रमेणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तदैक्यं चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्त्रयः श्लोकाः प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु चतुर्थश्लोकः ॥ एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनसंबन्धाः प्रतिपादिता भवन्ति प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वमेव हि विचारपुरःसराद्वेदान्तवाक्यप्रमाणाद्विज्ञातं प्रयोजनं शास्त्रस्य एतदेवोपेयम् ॥ उपायस्तु द्विविधो विषयस्त्वंपदार्थस्तत्पदार्थश्चेति तस्य चाऽज्ञातत्वमात्रेण वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् ॥ अज्ञातत्वमिथ्याविज्ञातत्वाभ्यां विचारविषयत्वमिति विवेकः। पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थद्वयरूपविषयकथनपुरः-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरं वाक्यार्थरूपप्रयोजनकथनं क्रमेण कृतम् ॥ चतुर्थेन तु शास्त्रेण समं तयोः संबन्धः प्रतिपादितः ॥ एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्न-शास्त्रार्थसमाप्तिः पराऽपरविद्ययोः पर्यवसानात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना षडङ्गवेदचतुष्टयात्मकं शब्द-ब्रह्माऽपरविद्याविषयत्वेन व्याख्याय अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इत्यादिना परं ब्रह्म परविद्याविषयं दर्शयति ॥ स्मृतिश्च ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दं ब्रह्म परं च यदित्यादि ॥ उत्तरग्रन्थस्त्वस्यैव प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् ॥ संग्रहविवरणाभ्यां शिष्यबोधस्योद्देश्यत्वात् तत्र सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगेण प्रथमः श्लोकः । सेयं देवतैक्षतेत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगेण द्वितीयः श्लोकः ॥ स एष इह प्रविष्ट एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुल्लि-ङ्गशब्दप्रयोगेण तृतीयः श्लोकः ॥ एतेन सर्वेपि ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ॥ अक्षरार्थस्तु ॥ मुरारेर्जगदुपद्रवकारिमुराऽऽद्यसुरसंहरणाज्जग-त्पालयितुः । श्रीविष्णोर्जगत्कारणमायासत्वांशप्रतिबिम्बचैतन्यात्मनोऽन्त-र्यामिणः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वाऽऽदिशून्यत्वेन सर्वोत्कृष्टं बिम्ब-भूतं पदं स्वरूपमुपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन बिम्बे स्वधर्माऽकल्पकत्वात् ॥ बिम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिबिम्बितजीवचैतन्यप्रतियोगितया बिम्बत्वेन व्यव-ह्रियमाणस्य विष्णोः परमं पदं बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपं बिम्बे तमोनिपतितप्रतिबिम्बेत्यादिनेश्वरस्य द्वैरूप्यं वक्ष्यति ॥ परमत्वं चा-ऽपरमत्वाऽऽपादकोपाधिराहित्येन ॥ पदत्वं चाऽविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् ॥ तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतेः । तदे-तत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मेति श्रुतेश्च । अत्र षष्ठ्यन्तप्रथमान्ताभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याऽभिन्नाऽन्वययोग्यं दर्शितम् ॥ अत्र च हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक इति स्मृतेः । सर्वोपद्रवकारिमुराद्यसुरारित्वेन भगव-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्स्मरणरूपं मङ्गलमाचरंस्तत्पदाऽभिष्टवलक्षणं मङ्गलान्तरमाचरति ॥ अभिष्टवीमीति ॥ अभितः स्तौमीत्यर्थः ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इत्यनेन विभाषयेडागमः ॥ अत्र निर्विशेषब्रह्मणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायाः स्तुतेरसंभवात् स्तवीमीति निदिध्यासनेनाऽभितः प्रत्यगभिन्नतया आभीक्ष्ण्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् । तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यन्ये आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा इति टीकोक्तेरकल्पितधर्मस्य क्वाऽप्यनुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कारेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेऽपि वस्तुनि सम्भवतीति तु तत्त्वम् । अतोऽस्थाने निदिध्यासनप्रतिज्ञा ग्रन्थकारणारम्भप्रतिज्ञामुख्यवृत्तिसंभवे जघन्यवृत्तिकल्पना च निरस्ता ॥ एतादृशभगवत्स्तुतौ च तद्भक्तिरेवाऽसाधारणं कारणमित्याह । प्रणयादिति । प्रणयः परा प्रीतिर्भक्तिरित्यर्थः । सा हि स्वरसतः परमानन्दरूपे परमात्मनि समुल्लसन्ती धारासन्ततिरूपा मनोवृत्तिर्भागवती भक्तिरित्युच्यते । तया चाऽविघ्नेन सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिद्वारेण परं निश्रेयसं लभ्यते यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतेः ॥ भजतां प्रीतिपूर्वकं । ददामि बुद्धियोगं तमिति स्मृतेः । ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरुपपद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादिना अभिष्टवे प्रकृष्टनयाऽनपेक्षणारूढिभङ्गदोषाच्च न प्रकृष्टो नयः प्रणय इति व्याख्यानमुपादेयम् ॥ तत्र निर्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्वेन परमेश्वरत्वेन च प्राप्तां विक्रियां निषेधत्यविक्रियमिति । जगति जन्माऽऽद्या विक्रियाः जीवे जाग्रदाद्या ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ता निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तदविक्रियम् ॥ एतेन सर्वविकारशून्यत्वात्सर्वेन्द्रियाऽग्राह्यतारूपासूक्ष्मता सर्वोपाधिसंबन्धशून्यतारूपा नित्यमुक्तता च दर्शिता एवं सामान्यतः सर्वविक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेणाऽप्याह ॥ अनृतेत्यादिना ॥ अत्राऽनृतविरोधि परमार्थसत्यमबाध्यम् ॥ जडविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नम् ॥ रूपं सर्वानुस्यूतसन्मात्रम् ॥ अन्तत्रयविरुद्धम् । अन्तानां देशकालवस्तुपरिच्छेदानां यत्त्रयं तद्विरुद्धं देशपरिच्छेदो ह्यत्यन्ताऽभावस्तदप्रतियोगित्वेन विभु कालपरिच्छेदौ च ध्वंसप्रागभावौ तदप्रतियोगित्वेन नित्यम् ॥ वस्तुपरिच्छेदश्चाऽन्योन्याभावः तदप्रतियोगित्वेनाऽद्वितीयम् । एतेन प्रपञ्चधर्माणामनृतत्वजडत्वव्यावृत्तरूपत्वाऽविभुत्वाऽनित्यत्वसद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । मलबन्धनदुःखताविरुद्धमिति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः ॥ मलः कर्तृत्वभोक्तृत्वरागादिलेपोऽशुद्धिस्तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं शुद्धं बन्धनं धर्माधर्मतत्फलसंबन्धस्तद्विरुद्धं मुक्तं दुःखताविरुद्धं परमानन्दरूपं न तु तदाश्रयः ॥ नाऽपि दुःखरूपस्तदाश्रयो वा जीवो हि रागादिमलैर्धर्माधर्मादिबन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन च प्रसिद्धः ॥ अतिनिकटमितीश्वराद्व्यावृत्तिः । वादिभिर्हि परारूपः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः ॥ इदं त्वतिनिकटं साक्षादपरोक्षं प्रत्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः एतेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं विमुक्तश्च विमुच्यते न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् शुद्धमपापविद्धम् एष एव परम आनन्दः । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः अयमात्मा ब्रह्म न जायते म्रियते वा विपश्चित् निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितत्तद्भ्रमापोहेनाऽखण्डं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म मुमुक्षुजिज्ञास्यं प्रतिपादयन्ति ॥ न तु सत्यत्वादिरूपेण तस्य निर्विशेषत्वेन सर्वधर्मानाधारत्वादिति प्रतिपादितं भवति ॥ सर्वविशेषणानां समुच्चयमेकेन श्लोकेन वक्ष्यति ॥ नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभाव इत्यादिना ॥ अत्र प्रथमं नगणद्वयवता पुष्पिताग्राख्येन छन्दसाऽर्द्धसमेन कविरीत्याऽपि मङ्गलमाचरितम् ॥ अकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रन्थकरणकौशलप्रदर्शनाय ॥ प्रणवप्रथमाऽवयवोच्चारणेन मङ्गलाऽतिशयाय च ॥ अइति ब्रह्म ॥ अकारो वै सर्वा वागिति च श्रुतेः ॥ १ ॥

मू० ॥ स्वाऽज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-
जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा
प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

टी० ॥ एवं जिज्ञास्यब्रह्मप्रदर्शनेन प्रथमसूत्रार्थो दर्शितोऽतः परं द्वितीयसूत्रार्थः प्रदर्श्यते ॥ पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामीश्वरधर्माणां चाऽपवादो दर्शितः सचाऽध्यारोपमन्तरेण न संभवति ॥ प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधाऽर्हत्वादित्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह ॥ स्वाऽज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्यदज्ञानं स्वाश्रयविषयकमविद्यामायाशब्दितमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविक्षेपशक्तिमदज्ञानन्तेनाऽऽवरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपभानन्तिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पितान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो जीवपरमेश्वरभेदो जीवपरस्परभेदो जगत्परस्परभेदो जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः पञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषीकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारोपितदोषेणाऽसत्कल्पतामापादितो भूमा बाहुल्यं यस्य स तादृक्कलुषीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा ॥ जगज्जडत्वात्स्वरूपेणैव कल्पितम् ॥ जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सन्तौ केवलमेकस्मिन्नेव चैतन्ये बिम्बप्रतिबिम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं च कल्पितमिति बोधयितुं द्वयोः प्रयोगः ॥ चितेर्भावो न कलुषीकृतः सर्वभासकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात् किन्तु तत्तद्भेदकल्पनया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमैव कलुषीकृतः ॥ पूर्णत्वेनाप्रकाशमानत्वात् ॥ तदुक्तं वार्तिके ॥ तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ॥ अङ्गारकितमुत्पातैर्वारिराशेरिवोदकमिति ॥ भूम्नो भाव इति व्याख्यानमनुपादेयं बहोर्भावस्य भूमशब्दवाच्यत्वेन भावशब्दवैयर्थ्यापत्तेः ॥ कलुषीकरणेन किं भूमा नाशितो नेत्याह ॥ स्वाभाविकेति ॥ भूम्नः कलुषीकरणं हि परिच्छिन्नत्वाऽऽरोपमात्रं न तु स्वरूपहानिः ॥ आरोपेण वस्तुसत्ताऽनपायात् ॥ यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणाऽपि स न सम्बध्यत इति न्यायात् ॥ स्वाभाविकी नित्यसिद्धाऽध्याससहस्रेणाऽप्यपनेतुमशक्या स्वमहिमस्थितिः स्वरूपादप्रच्युतिर्यस्याः सा तथा तथापि सर्वाध्यासकारणस्याऽज्ञानस्याऽनारोपितत्वात्तेनैव द्वितीयेनाऽद्वितीयत्वरूपो भूमा कलुषः कृत इत्यत आह ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्तमोहेति ॥ अस्तोऽध्यस्तोऽपरमार्थसन्मोहोऽज्ञानाख्यो यस्यां सा तथा ॥ अज्ञानाऽध्यासस्याऽप्यज्ञानमूलत्वादनादित्वाच्च नाऽऽत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गः ॥ तदुक्तं वार्तिके ॥ अविद्याऽस्तीत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथं चन युज्यत इति ॥ ननु अज्ञानाऽध्यासस्य किमधिष्ठानं न जीव ईश्वरो वाऽनयोरध्यासपरिनिष्पन्नत्वेनाऽन्योन्याश्रयात् ॥ नाऽपरस्तदनिरूपणादित्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्चितिरिति ॥ प्रतीची जीवेश्वरविभागरहिता चितिः स्वप्रकाशज्ञप्तिः सा भुवनस्याऽज्ञानसहितस्याऽध्यस्तस्याऽऽकाशादिप्रपञ्चस्य विवर्त्तस्य योनिरज्ञानद्वारोपादानम् ॥ एकैव योनिर्न द्वितीयसापेक्षाऽसत्यत्वेनाऽज्ञातत्वेन च तस्या एवाऽधिष्ठानत्वोपपत्तेः ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेवकेवलेति ॥ वार्तिकं च ॥ आन्त्यात्कार्यात्तदेव स्यादाद्यं प्रति कारणमिति । सा च विजयते परमार्थसत्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन सर्वोत्कृष्टा भवति । अतस्तां प्रत्यस्मि प्रणत इति ध्वन्यते । तस्मादेवमध्यारोपसम्भवादनृतजडविरोधीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । भुवनैकयोनिरिति तटस्थलक्षणं प्रत्यक्चितिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः ॥ एतेन मिथ्याप्रपञ्चोपादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणाज्जन्माद्यस्य यत इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

मू० ॥ प्रत्यक्प्रमाणकमसत्यपराक्प्रभेदं ।
प्रक्षीणकारणविकारविभागमेकम् ॥
चैतन्यमात्रपरमार्थनिजस्वभावं ।
प्रत्यञ्चमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ३ ॥

टी० ॥ एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च विषयमुक्त्वाप्रयोजनकथनाय वाक्यार्थमाह ॥ प्रत्यगिति ॥ प्रत्यञ्चमिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्पदार्थः । एकमिति तयोरगौणमैक्यं वाक्यार्थः॥ तमहं श्रवणादिपरिपाकवशात् स्थितप्रज्ञः नित्यं सर्वदा प्रणतोऽस्मि देहेन्द्रियादिप्रतिभासाऽवस्थायां प्रह्वीभावेन पूजयामि। ननु कथमेकत्वं मुख्यं सत्यज्ञानाद्यपुनरुक्ताऽनेकशब्द-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिपाद्यत्वादित्यत आह ॥ चैतन्येति । वाच्यार्थे भेदप्रतिभासेऽपि चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थोऽनौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वान्नैकवाक्यविरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेवपरमार्थोऽत्यन्ताऽबाध्यः परमाऽऽनन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः स्वरूपं यस्य तमित्यक्षरार्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणाऽऽदिविभागवत्त्वेन सद्वितीयत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन पराक्त्वात्कथं तयोरैक्यमिति तत्राह ॥ प्रक्षीणेति । असत्येति च । प्रक्षीणः प्रज्ञानेन बाधितः प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाऽऽदिरूपः कारणविकारविभागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिंस्तं निर्विभागं संसारदशायामपि परमार्थतो द्वैतरहितमित्यर्थः ॥ एवमसत्यःसर्वथा बाधितः पराग्रूपेणाऽहमिति व्यपदेशाऽनर्हत्वेन प्रत्यग्रूपाऽद्भेदो यस्मिंस्तं साक्षादपरोक्षमित्यर्थः ॥ प्रतीचोऽद्वितीयाऽच्युताऽभेदबोधफलं प्रक्षीणेति । अच्युतस्याऽपरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलमसत्येति विवेकः । ननु प्रक्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमातृत्वादिशून्यस्य प्रमाणाभावादसिद्धिः ॥ प्रमाणाऽभ्युपगमे च कार्यकारणविभागाऽऽपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्प्रमाणकमिति ॥ प्रत्यक्स्वरूपमेव प्रमाणं यस्मिंस्तं स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया स्वभिन्नमानाऽनपेक्षं स्वत एव सिद्धमित्यर्थः ॥ एतेनाऽखण्डवाक्यार्थकथनात्तत्तु समन्वयादिति व्याख्यातं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

मू० ॥ औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-
प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥
विज्ञायते विश्वविवर्तहेतो-
र्नमामि तां वाचमचिन्त्यशक्तिम् ॥ ४ ॥

टी० ॥ एवं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेयमुक्तम् ॥ अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदाभिमानिनीं वाग्देवतां प्रणमति ॥ औत्पत्तिकीति ॥ शास्त्रयोनि[illegible]दिति सूत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं द्वितीयेन तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य प्रामाण्यं दर्शितं तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते ॥ विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विव-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तोऽतत्त्वतोऽन्यथाभावः ॥ कारणसत्तया सत्तावान् ॥ कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान् यस्य स सर्वसत्तास्फूर्तिप्रदः परमात्मा विश्वविवर्तः स एव हेतुरुपादानं यस्याः सर्वप्रकाशशक्तिमत्परमेश्वरोपादानकत्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अखिलवस्तूनामिक्षुक्षीरादिमाधुर्यादीनामपि प्रकाशने नानाविधाभिर्वृत्तिभिरौत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकतारूपा प्रतिपत्तिरूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञायते तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्षणाया वाचस्ताम्। कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यमिति चिन्तयितुमशक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्तिमत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्ये हेतुरिति प्रथमवर्णकार्थः । शेषः परार्थः । न शेषोऽशेषः सर्वपुरुषार्थस्तादृशं सर्वशेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारवृत्त्युत्पादनेन तदज्ञानाऽऽवरणापनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्काराख्यकार्यलिङ्गेन विज्ञायते । कीदृश्याः विश्वविवर्तस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति । नाम रूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वर इति च मनुस्मृतेः । शब्द इति चेन्नाऽतः प्रभवात्प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यामिति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षाऽनुमानशब्दाभ्यामुक्ते ॥ न नु यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति सर्ववागगोचरत्वश्रुतेः कथन्तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राऽऽह । अचिन्त्यशक्तिमिति । तां नमामीति च पूर्ववत् । यथा च लक्षणया वा मुख्यवृत्त्या वोभयाभावेऽपि स्वत एव षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतोपनिषन्निर्विशेषमपि ब्रह्म बोधयति । तथा विस्तारेण स्पष्टतरमुपरिष्टात्तत्प्रदर्शयिष्यते । तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणमिति द्वितीयवर्णकार्थः । एवं प्रत्यग्ब्रह्मैक्याऽऽख्यविषयेण समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धो वेदान्तानां दर्शितः वेदान्त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वच्चतुर्लक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रवत्तत्प्रकरणस्याऽस्येति द्रष्टव्यम् ॥ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिवृत्तम् ॥ चतुःसूत्र्यर्थकथनेन मङ्गलम् ॥ ४ ॥

मू० ॥ आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ॥
विश्वैश्वर्यमतोनिरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥ ५ ॥

टी० ॥ अथ विघ्नेश्वरं प्रसादयति ॥ आरम्भा इति ॥ यश्चेत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकस्तदा तिरश्चामपि सुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनामारम्भा अभिमतक्रियोद्यमाः फलिनः फलाऽव्यभिचारिणः साऽतिशयफला वा भवन्ति ॥ नित्ययोगेऽतिशायने वा तद्धितः ॥ नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि किमुताऽन्येषामलमत्यर्थमपि ये फलोपायविषया उद्यमास्ते विफलतां व्यर्थतां यान्ति ॥ ब्रह्मणोऽप्यभिमतभङ्गो वत्साहरणादौ स्मर्यते ॥ अत एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्नैश्वर्यं निग्रहाऽनुग्रहसामर्थ्यं विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुर्भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य यस्यैव निरङ्कुशमप्रतिहतमभूत्सोऽयंविश्वकृद्विघ्नतदभावाऽऽदिकृत्स्नप्रपञ्चकृद्भगवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणाऽवतीर्णो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्माननुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ तस्याऽभक्तविघ्नकारिणोऽपि भक्तविघ्ननिवारणायाऽवतारे हेतुर्विश्वहितेरत इति कृपैव तस्याऽवतारे कारणमित्यर्थः ॥ तस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वेऽपि तद्भजनाऽभजनयोरेव विषमफलस्वभावत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्य प्रसङ्ग इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

मू० ॥ वाग्विस्तरा यस्य बृहत्तरङ्गा
वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥
रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः
पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

टी० ॥ अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिभिः ॥ तत्र रत्नाकररूपकेण भगवन्तं व्यासं विष्ण्ववतारं सूत्रकारं प्रथमगुरुं स्तौति ॥ वाग्विस्तरा इति ॥ व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वपवित्रत्वगम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्तस्य च पयःस्थानीया वेदा एव द्रष्टव्याः ॥ वाचां तरङ्गोक्तेर्व्यासशब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च ॥ दृष्टमात्राः पुनन्त्येते राजा भिक्षुर्महोदधिरिति स्मृतेः ॥ स नः पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् ॥ यस्य वेदपयसः श्रीव्यासपयोधेर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तारास्तत्तच्छाखाभेदास्त एव बृहन्तस्तरङ्गाः ॥ विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा इति द्योतितं वेलायास्तीरस्य तटं प्रान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगाऽवसानभूमित्वाद्वस्तुनि ब्रह्माऽऽत्मैक्ये तत्त्वबोधः ॥ शिष्याणामिति शेषः ॥ सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपरतिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् ॥ पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्यार्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त एव उपादेयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्रत्नानि । एतेन रत्नानां पद्मरागेन्द्रनीलादिविविधवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सूचितम् ॥ यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ६ ॥

मू० ॥ वक्तारमासाद्य यमेव नित्या
सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का
नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ ७ ॥

टी० ॥ सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्कराऽवतारं श्रीशङ्कराऽऽचार्यं प्रणमति ॥ वक्तारमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्वती वेदलक्षणा निरस्ता निर्मूलिता दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात् कलङ्काश्च तन्मग्नानां पुनरुत्थानाऽसंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा सर्वदुस्तर्कदोषनिरासेन स्वतात्पर्यविषयीभूताऽर्थसमन्वितत्वेन प्रकटाऽऽसीत्तं शङ्करं सर्वकल्याणभरं भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं नमामीति संबन्धः ॥ जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वाऽर्थसमन्वितं कृतमुपनिषदस्तु स्वाऽर्थात्प्रच्याविताः कैश्चिच्च भेदवि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लयवादिभिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः कर्मकाण्डं तु स्वार्थात्प्रच्यावितम् ॥ भगवता व्यासेन च विविदिषावाक्यं विचारयता यद्यपि कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमङ्गीकृतं तथापि तावन्मात्रेण न स्वार्थसमन्वितता कैश्चित्तत्सूत्रं व्याचक्षाणैर्भर्तृप्रपञ्चादिभिर्भेदादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनाच्छ्रीमद्भगवत्पूज्यपादैस्तु व्यावहारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रवृत्त्यादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां तात्त्विकशुद्धाऽद्वैतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्वं कृत्स्नवेदस्य संपन्नमिति महिमाऽतिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः प्रयुक्तः ॥ उपजातिः ॥ ७ ॥

मू० ॥ यदीयसंपर्कमवाप्य केवलं
वयं कृतार्था निरवद्यकीर्तयः ॥
जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो
जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥ ८ ॥

टी० ॥ इदानीं स्वगुरुं वार्तिककारं पूजयति ॥ यदीयेति ॥ देवेश्वरस्य सुरेश्वराऽऽचार्यस्य ते पादरेणवो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते तान्प्रत्यस्मि प्रणत इत्यर्थः ॥ येषां पादरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ सुरपदस्थाने देवपदप्रयोगः साक्षाद्गुरुनामाऽग्रहणाय गुरोर्नाम न गृह्णीयादिति स्मृतेः ॥ कीदृशास्ते तारिताः संसारसमुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभिस्ते तथा येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तारयन्ति ते स्वयं तारयन्तीति किमु वक्तव्यम् ॥ यदीयानां यत्र बन्धिनां पवनादीनामपि संपर्कं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं सर्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ताः जगत्सु लोकेषु च सद्ग्रन्थकरणाऽऽध्यापनादिना निरवद्यकीर्तयो निर्मलयशसो वयमिति महाफलावान्तरफलकीर्तनम् ॥ अतः सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः ॥ वंशस्थम् ॥ ८ ॥

मू० ॥ गुरुचरणसरोजसन्निधाना-
दपिवयमस्य गुणैकलेशभाजः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपि महति जलार्णवे निमग्ना:
सलिलमुपाददते मितं हि मीना: ॥ ९ ॥

टी० ॥ गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रस्तारिते आत्मनः कृतार्थत्वनिरवद्यकीर्तित्वे ताभ्यां प्राप्तमात्मन औद्धत्यमपाकरोति ॥ गुरुचरणेति अनेककल्याणगुणार्णवस्य गुरोश्चरणसरोजयोर्महासौभाग्यशालिनोः संनिधानादनेकगुणार्पणयोग्यादपि वयं तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं स्वाऽयोग्यत्वात् ॥ स्तुतावेकवचनमपि प्रयोज्यमित्यस्येति न विरुध्यते स्वाऽयोग्यत्वेन बहुप्राप्त्यसंनिधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमाहाऽपि महतीति ॥ चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तृततयाऽतिविपुले शुद्धोदाख्ये सप्तमे समुद्रे निमग्नाः कार्त्स्न्येन तत्संबद्धा अपि मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति ॥ स्वाऽयोग्यत्वेनेति लोकप्रसिद्धमित्यर्थाऽन्तरन्यासः ॥ ९ ॥

मू० ॥ शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासा-
न्नारायणस्मरणतश्च निरन्तराय:
शारीरकाऽर्थविषयाऽवगतिप्रधानं
संक्षेपत: प्रकरणं करवाणि हृष्यन् ॥ १० ॥

टी० ॥ एवमल्पज्ञत्वेन ग्रन्थकरणाऽशक्तौ प्राप्तायामाह ॥ शक्त इत्यादिना ॥ गुरोश्चन्दनवृक्षस्येवाऽन्यत्र स्वगुणसंचारणसमर्थस्य निकटे निवासाच्छक्तोऽहमिति कारणपौष्कल्यं दर्शयित्वा महत्यारम्भे विघ्नबाहुल्यसंभवात्तदभावमाह ॥ गुरोर्नारायणस्मरणतः तद्रूपादाशीर्वादाच्च निरन्तरायो निर्विघ्नोऽहमतो गुरुचरणसमीपवासात्पादसंवाहनादिसमये तत्तत्प्रश्नैरप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिराकरणेन शास्त्राऽर्थज्ञानरूपसामग्रीसंभवाद्गुरुनारायणस्मरणतश्च निखिलविघ्ननिवृत्तिसंभवाद्ग्रन्थकरणाऽनुकूलसकलोपकरणसंपत्त्या हृष्यन्हर्षंप्राप्नुवन्प्रकरणं शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रप्रयोजनाऽपेक्षया प्रयोजनाऽतिशययुक्तं ग्रन्थविशेषं करवाणि कुर्याम् ॥ शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्याऽन्तरे स्थितम् ॥ आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चित

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति विष्णुधर्मोत्तरस्मरणात् ॥ शरीरमेव कुत्सितत्वाच्छरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवस्तस्य तत्त्वमधिकृत्य कृतो ग्रन्थश्चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसालक्षणोऽपि शारीरकः ॥ शारीरं जीवं ब्रह्मतया कायतीति वा तस्याऽर्थः प्रयोजनं विषयश्च यस्य तत्तथा ॥ अवगतिरज्ञाननिवर्तिका निर्गुणब्रह्मविद्या सैव प्रधानं विचार्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतं यस्य तच्च तच्चेति कर्मधारयः ॥ अनेन शास्त्रैकदेशसंबन्धो दर्शितः ॥ संक्षेपत इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रात्प्रयोजनान्तरं दर्शितं प्रागेव विवृतमेतत् गुरुप्रशंसापूर्वकं ग्रन्थाऽऽरम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

मू० ॥ पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं
विमृशन्त्विदं प्रकरणं मनसा ॥
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया
प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥ ११ ॥

टी० ॥ ननु स्वस्यैवाऽन्यस्याऽपि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसंभवात्किमनेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह ॥ पदवाक्येति ॥ अथ वा गुरुप्रशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैरपरिगृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य तान्प्रम नयानयति । पदवाक्येति ॥ पदनिपुणा वैयाकरणा वाक्यनिपुणा मीमांसका माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वात् इदं प्रकरणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुध्या विमृशन्तु विचारयन्तु निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परप्रत्ययं च वारयति ॥ प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय प्रवृत्तौ कारुण्यमेव हेतुरित्याह ॥ गुणदोषेति तथा चोक्तं कविना ॥ आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत इति ग्रन्थनिर्माणमात्रं मदधीनं विशुद्धिस्तु निर्मत्सरविद्वदधीनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

मू० ॥ विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरेयु-
र्यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुल्यं तद्बहु मनुते मनो मदीयं
कष्टं तद्वत मनुते यदाह मन्दः ॥ १२ ॥

टी० ॥ नन्वस्माभिर्नैपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तव दुःखमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ॥ विद्वांस इति ॥ निर्मत्सरा विद्वांसो गुणदोषपरीक्षका यदि मम ग्रन्थे दोषं हानाय कथयेयुर्गुणगणं चोपादानाय कथयेयुः ॥ तद्दोषकथनं गुणकथनं च तुल्यं सममेव बहु मनुते ॥ आदरेणाऽङ्गीकरोति मम मनो न तु वाङ्मात्रम् ॥ दोषकीर्तने हि सति तन्निवारणान्निर्दोषो ग्रन्थः शुद्धः स्यादित्यभिप्रायेण दोषकीर्तनं ग्रन्थशुद्धिरूपगुणपर्यवसानाद्गुण एवेति महाननुग्रह इत्यभिप्रायः यस्तु मन्दो मात्सर्यग्रस्तो दोषगुणविवेचनाऽसमर्थश्च सोऽविचार्यैव यद्ग्रन्थ इव चित्रस्य गुणं दोषं चाऽऽह तदपि तुल्यमेव कष्टं दुःखं मनुते वर्तेति खेदे बह्विति पाठे बहु कष्टं मनुत इत्यन्वयः मनो ममेति शेषः । तदुभयस्याऽपि ग्रन्थविशुद्ध्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मू० ॥ महामहिम्नामपि यश्चिकीर्षति
स्वभावसंशुद्धतरं तिरो यशः ॥
सनूनमाच्छादयितुं प्रवर्तते
विवस्वतो हस्ततलेन मण्डलम् ॥ १३ ॥

टी० ॥ नन्वस्माभिर्नैपुणं विचार्य निर्दोषत्वेन निश्चितेऽपि ग्रन्थे कश्चिदतिमत्सरी दोषमुद्भावयतीति चेत्तदाऽस्माकं महदयशो भवेत्तव च ग्रन्थशुद्धिर्न भवेदित्याशङ्क्याह ॥ महामहिम्नामिति ॥ प्रसिद्धयशसां दोषगुणपरीक्षणक्षमाणां विदुषां भवद्विधानां निर्मत्सरत्वेन मानकुशलत्वेन च स्वभावतः संशुद्धतरमतिनिर्मलं परग्रन्थनिर्दोषत्वाऽऽपादनरूपं यश आरोपितदोषोद्भावनेन यस्तिरश्चिकीर्षति तिरोभावयितुमिच्छति स जगन्मण्डलव्यापिप्रकाशस्य विवस्वतो मण्डलं लक्षयोजनविस्तृतं हस्ततलेनाऽत्यल्पेन तदसंबद्धेनाऽऽच्छादयितुं प्रवर्तते नूनमिति सर्वथैवाऽसंभावितमिदं यथा तद्वदसंभावनीयं कर्तुमिच्छन्सर्वलोकोपहास्य एव भवति ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतो भवतां विशुद्धज्ञानानां मम च अवदातृतग्रन्थस्य न काऽपि क्षतिरि त्यर्थः विद्वन्माहात्म्यखलतुच्छते दर्शिते * ॥ १३ ॥

मू० ॥ पुरुषाऽपराधमलिना धिषणा
निरवद्यचक्षुरुदयाऽपि यथा ॥
न फलाय भर्तृविषया भवति
श्रुतिसंभवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ १४ ॥

टी० ॥ ननु शारीरकाऽर्थविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तच्चोपपद्यते ॥ शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाऽभावेनाऽसंगतत्वात् ॥ शिष्यजिज्ञासितसंदिग्धाऽर्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तैषणेनाऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्याद्यारब्धव्यम् ॥ शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्ताऽनुपलब्धे जिज्ञासा वा संदेहो वा कथं भवेत् ॥ धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तयोः ॥ तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षाऽऽदिनासंभवति ॥ रूपादिहीनत्वात्तस्य अद्वितीये तस्मिन्लिङ्गाऽसंभवाच्चाऽद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शारीरकेण विचार्यते ॥ सगुणब्रह्मविचारस्य प्रासङ्गिकत्वात् ॥ नाऽपि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् ॥ विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् ॥ अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् ॥ नचाऽऽपातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् ॥ तस्यैवाऽनिरूपणात् ॥ निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्याऽसंभवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्याऽयोगात् ॥ अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसंभवादजिज्ञासिताऽर्थनिर्णये प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादसङ्गतैव शारीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसंगतमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपिवेदान्तादेवाऽधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य † निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव तच्च श्रोतुरसंभावनाविपरीतभावनाऽऽदिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यनभ्यासदशाऽऽपन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्ताऽसांगत्यमित्यभिप्रेत्य सदृ-

* क्व चित्पुस्तकेऽयं पाठो नैवाऽस्ति ।

† पदार्थस्येति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्टान्तमाह चतुर्भिः ॥ पुरुषाऽपराधेति ॥ पुरुषस्य प्रमातुरसंभावनादिलक्षणेनाऽपराधेन मलिना अप्रामाण्यशङ्कया कलङ्किता ॥ न तु प्रमाणस्याऽपराधेन तस्य दृष्टान्तेदार्ष्टान्तिके च निर्दोषत्वात् ॥ ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानमप्रामाण्यशङ्कावशादध्यासं न निवर्तयतीति क्व दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ॥ निरवद्येति ॥ भर्तुर्नाम कश्चित्कस्य चिद्राज्ञोऽत्यन्तं वल्लभो ब्राह्मणो राजोपजीविभिर्मात्सर्याद्विष्यमाण आसीत्स कदाचिद्दैवयोगाच्चेत्रे पिधायाऽरण्ये क्षिप्तश्चिरं तत्र स्थितो दैवयोगेनाऽऽरण्यकैः सह पुरसमीपमागतोऽपि विद्वेषिराजकीयाऽवरुद्धपुरमार्गः पुरं प्रवेष्टुं न शशाक राजा च भर्तुर्मृतः प्रेतो जात इति तैः प्रबोधितः सन्तथैव निश्चयमकरोत् ॥ दैवात्कदाचिद्बहिर्गतो बाह्योपवने तं दृष्ट्वाऽपि ब्रह्मराक्षसं मेन इति ॥ पुरुषं सोम्यगन्धारेभ्योभिनद्धाक्षमानीय * तं ततोऽतिजने विसृजेदित्यादिश्रुतिमूला ग्रन्थकर्तृदेशप्रसिद्धिर्यथा † भर्तुविषया निर्दोषचक्षुर्जनिता प्रमाणभूताऽपि मतिर्मृतो भर्तुर्द्रष्टुमयोग्य एव किन्तु प्रेत एवाऽयं दृश्यत इत्यसंभावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषेणाऽभिभूता भर्तुरेवाऽयमिति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति तथा निर्दोषवेदान्तमहावाक्यजन्या ‡ प्रमाणभूताप्यहं ब्रह्माऽस्मीति धीर्वेदान्ता ब्रह्मपरा न भवन्त्येवाऽद्वितीयं ब्रह्म न संभवत्येव संसार्यसंसारिणोरैक्यं न संभवत्येवेत्यसंभावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषाऽभिभूता विचारात्प्रागज्ञानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ :: ॥

मू० ॥ पुरुषापराधविगमे तु पुनः
प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥
मणिमन्त्रयोरपगमे तु तथा §
सति पावकाद्भवति धूमलता ॥ १५ ॥

* ऽपिनद्धाक्षमानीयेति पाठान्तरम् ।
† ग्रन्थकर्तृप्रसिद्धिर्यथेति पा० ।
‡ वेदान्तवाक्येति पा० ।
§ यथेति पा० ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टी० ॥ मानमेययोरुपनिषद्ब्रह्मणोर्निर्दोषत्वात्परिशेषात्प्रमातृदोष एव फलप्रतिबन्धक इति शास्त्रीयेण विचारेण तस्याऽपगमे सत्यप्रामाण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धाऽभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला धीरुदेति यथा भर्त्तुर्दुर्जनैररण्ये प्रक्षिप्तो जीवन्नेव पुनरागत इत्युपपत्त्या भर्त्तुर्ज्ञानाऽप्रामाण्यशङ्काकारणपुरुषाऽपराधविगमे सति तद्विषया भर्त्तुरेवाऽयमिति सफला धीरुदेतीत्याह । पुरुषाऽपराधेति । अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह ॥ मणीति ॥ तुशब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव लताकारो धूम उद्भवति पावकात्सदा धूमजननसमर्थात्राऽन्यथा यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मू० ॥ पुरुषापराधविनिवृत्तफलः
सकलो विचार इति वेदविदः ॥
अनपेक्षतामनुपरुध्य गिरः
फलवद्भवेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६ ॥

टी० ॥ भवतु पुरुषाऽपराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशास्त्रस्य किमागतमित्यत्राह * ॥ पुरुषेति ॥ सकल इति धर्मविषयो ब्रह्मविषयश्चेत्यर्थः ॥ वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतयः आहुः धर्मजिज्ञासासूत्रव्याख्यायामर्थादिति शेषः ॥ तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह ॥ अनपेक्षतामिति ॥ प्रथमतन्त्रे ह्यौत्पत्तिकसूत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्वेदाऽप्रामाण्यमाशङ्क्याऽनाप्तवाक्यस्याऽप्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावप्रयुक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धाद्वेदे तु पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यतया तत एव वाक्यार्थसंबन्धेऽन्याऽनपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्याऽपौरुषेयत्वाच्च न पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् ॥ तद्यदि विचाराऽऽदिकमपेक्ष्य वेदोऽर्थे प्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षतया तस्याऽनपेक्षत्वं बाधितं स्यादिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रहेतुरिति सर्ववेदवित्संमतमित्यर्थः ॥ गिरो

* अत आहेति पा० ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदस्याऽनपेक्षतामर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वादित्यत्र प्रतिपादितामनुपरुध्याऽबाधित्वा सकलो विचारः पुरुषाऽपराधविनिवृत्तिफल इति वेदविद आहुरिति संबन्धः ॥ विचारस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्वे फलितमाह ॥ फलवदिति ॥ अत इति प्रतिबन्धनिरासित्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः ॥ प्रकृष्टं करणं निर्माणं यस्य विचारशास्त्रस्य तदित्यर्थः ॥ अथ वा उक्तरीत्या शारीरारम्भे * निर्दुष्टे सति तदर्थाऽविष्करणाय प्रकृतप्रकरणं फलवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

मू० ॥ पुरुषापराधशतसंकुलता
विनिवर्त्तते प्रकरणेन गिरः ॥
स्वयमेव वेदशिरसो वचनादथ
बुद्धिरुद्भवति मुक्तिफला ॥ १७ ॥

टी० ॥ प्रतिबन्धनिवृत्तेरहेतुत्वे स्वतोऽपुरुषार्थत्वे च कथं तन्निष्ठं प्रकरणं फलवदित्याशङ्क्य विवक्षितकार्यविरोधिनि तदनुत्पादस्याऽयिमससमयसंबन्धप्रयोजके प्रतिबन्धके सति समर्थात्कारणसहस्रादपि कार्याऽनुदयाद्दर्शिताऽयिमसमयसंबन्धाऽभावसंपादकतयाऽन्यथासिद्धोऽपि प्रतिबन्धकाभावः कार्येण स्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यते इति प्रकरणं तन्निष्ठमपि फलवदित्याह ॥ पुरुषाऽपराधशतेति ॥ शास्त्रेणैव प्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात्किं प्रकरणेनेत्याशङ्क्य पुरुषदोषाणामनन्तत्वादावृत्तिरसकृदुपदेशादिति न्यायेन तत्सार्थक्यमुक्तम् शतेति गिरो वेदलक्षणायाः शास्त्रलक्षणायाश्च स्वयमेव इतराऽसहकृतादेव अथ प्रतिबन्धनिवृत्यनन्तरं मुक्तिफला विद्या वेदशिरसो वाक्यादुद्भवति । अभ्यासदशायां केवलाच्चक्षुष इव जलज्ञानमतो न सापेक्षत्वमित्यर्थः ॥ पुरुषाऽपराधाऽकुलत्वं चाऽप्रामाण्यशङ्केवेत्युक्तजिज्ञासापूर्वकविचारहेत्वापातज्ञानोपपादस्य प्रमिताऽक्षराहतम् ॥ १७ ॥

मू० ॥ स्वाध्यायवन्नकरणं घटते विचारो
नाऽप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ ।

* शारीरकेति पा० ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साऽपेक्षताऽऽपतति वेदगिरस्तथात्वे
ब्रह्माऽऽत्मनः प्रमितिजन्मनि तन्न युक्तम् ॥ १८

टी० ॥ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानहेतुः शक्तिज्ञानवत्तच्च विचाराऽधीनमिति चेत्तत्राह ॥ स्वाध्यायवदिति ॥ स्वशाखागतवेदवाक्यवदित्यर्थः । घटते युज्यते अस्य स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्तवाक्यवदर्थज्ञाने करणम् उताङ्गं न.द्यः प्रत्यक्षादिवद्विचाराऽऽख्यप्रमाणस्याऽप्रसिद्धत्वात्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणाऽनुग्राहकत्वेन स्वतोऽप्रमाणत्वाद्वाक्यकरणकज्ञानस्य करणान्तराऽनपेक्षत्वाज्ज्ञानान्तरस्य चाऽसत्वात् ॥ द्वितीये च न प्रोक्षणाऽऽदिवदाग्नेयाऽऽदेर्वेदस्य विचारः स्वरूपोपकार्यङ्गं तद्वदत्र श्रुत्यादिविनियोजकाऽभावात्स्वाध्यायस्वरूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्राऽनुपयोगाच्च ॥ अस्तु तर्हि प्रयाजाऽऽदिवत्परमात्मज्ञानोत्पत्तावारादुपकार्यङ्गम् ॥ तदुक्तम् ॥ इति कर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यतीति प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति च तत्र प्रयाजाऽऽदिभिराग्नेयाऽऽदिषु फलाऽनुकूलशक्तिवद्वेदे तत्त्वसाक्षात्कारजननाऽनुकूलशक्तेराधानाऽभावात् । न हि वाक्यस्यौत्पत्तिकाऽर्थप्रकाशनशक्त्याऽऽव्यतिरेकेण विचाराऽऽधेयं किंचिदस्ति तदङ्गत्वावेदकप्रमाणाऽभावस्योक्तत्वाच्च । करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञानेनैव सिद्धेश्च उभयत्र साधारणं प्रागुक्तं दूषणं स्मारयति ॥ साऽपेक्षतेति ॥ आपततीतिच्छेदः ॥ तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्गत्वे वा तत्सापेक्षत्वाऽऽपतनं न युक्तं प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

मू० ॥ व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते
वाक्यार्थे न ततोऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥
तेनाऽर्थात्करणाऽऽदिभावभजने मीमांसनस्याऽऽश्रिते
वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः साऽपेक्षताऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

टी० ॥ यत्तु तात्पर्यज्ञानं नियताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञाने कारणं शक्तिज्ञानादिवत्तच्च विचाराधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति तत्राऽऽह ॥ व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति विनैव तात्पर्यज्ञानाऽभावनिमित्त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विलम्बं व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतो वाक्यस्य श्रुतौ श्रवणे ततः नियताऽन्वयव्यतिरेकाऽभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्यज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्याऽर्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं संभवति । गवानयनाऽऽदिवाक्यश्राविणां तज्ज्ञाननैयत्याऽभावात् । न हि तदा तात्पर्यव्याप्तलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति समभिव्याहारमात्रस्य अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्राऽनन्वितयोर्नदीकच्छयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गात् * । न च यन्नैकवाक्यत्वन्तस्य † वाक्यस्य विशिष्टाऽर्थे तात्पर्यमिति वाच्यन्तस्याऽपि प्रतारकवाक्याऽऽदौ व्यभिचारात् ॥ एकवाक्यताज्ञानादेव नियताऽर्थज्ञानसंभवेन तात्पर्यज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च अर्थवादादेः प्रतीयमानाऽर्थे तात्पर्याऽभावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टाऽर्थप्रतीतेश्च न तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणं नानार्थपदप्रयोगादपि तत्तत्पदार्थोपस्थितियोग्यताद्यनुरोधेन कदाचित्कस्य चिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च ॥ न हि तत्र सर्वपदाऽर्थस्मरणं नियमेनाऽस्ति । यत्राऽस्ति तत्र योग्यताऽऽदिज्ञानमस्तीति चेत् ‡ । युगपत्तावदर्थज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन तत्तत्संसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गाऽऽत्मकवाक्यार्थबोधात्प्रागनुपपत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति ॥ नन्वात्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्कथं तस्य तद्धेतुत्व तत्राऽऽह । तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्गतया करणतया वा न वाक्यार्थज्ञानोपयोगी तेनेत्यर्थः । अर्थादनुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश इति शेषः । वेदार्थप्रमितौ जनयितव्यायामायास्यतीति पदम् । श्रुतौ द्रष्टव्यपदेन नाऽऽत्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपाताऽऽत्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् । किं त्वप्रतिबद्धमात्मदर्शनमेवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो विशेषण एव

* तदलिङ्गत्वादिति पा० ।

† तस्यैवेति पा० ।

‡ अस्ति चेदिति पा० ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पर्यवस्यति ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्यत्वाऽनुपपत्तेरिति श्रुतितोऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति प्रागुक्तैव गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

मू० ॥ आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैव ॥
अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगा-
दात्मत्वमात्रविषयाऽऽश्रयताबलेन ॥ २० ॥

टी० ॥ एवं विचारात्पूर्वमापातप्रतिपन्नं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं विचारश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रेणाऽर्थवानित्युक्तम् । नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद्घटवदनात्मत्वाच्च मुमुक्षुजिज्ञास्यं स्यात्स्वप्रकाशं चेत्तस्य यथावत्प्रकाशमानतया न जिज्ञास्यत्वम् न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्वप्रकाशमप्यज्ञानाऽऽवृतं न यथावत्प्रकाशत इति वाच्यमहमिति ज्ञानस्यैवाऽऽत्मयाथात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तद-विषयत्वे चाऽऽनात्मताप्रसङ्गः । स्वप्रकाशे आत्मनि ज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनाऽपि विचारं संभवेन विचाराऽनर्थक्यं च । किं चाऽऽत्मज्ञानमात्रं न विचारप्रयोजनं तस्य सुखदुःखनिवृत्त्यन्यतरत्वाऽभावात् । तत्साध्यं चान्यत्स्वर्गादिवच्च मुमुक्ष्वभिलषितं संसाराऽऽत्मकाऽनर्थश्च संश्चेच्च ज्ञाननिवर्त्यः । असंश्चेन्नितरामतो विषयप्रयोजनाऽभावान्नेदं प्रकरणमारब्धव्यमिति तत्राऽऽह । आच्छाद्येति । आवृत्येत्यर्थः । अज्ञानमनादिभावरूपं ज्ञानाऽपनोद्यं वक्ष्यमाणं संस्फुरत्स्वप्रकाशतया नि शतया च यथावत्प्रकाशमानमप्यद्वयानन्दब्रह्मस्वरूपमाच्छाद्य विक्षिपति विविधं तत्स्वरूपविपरीतप्रपञ्चभावमापादयति ॥ वैविध्यमेवाऽऽह ॥ जीवेत्यादिना ॥ तृतीयेत्थम्भावे । तथा च स्वप्रकाशस्याऽऽप्यात्मस्वरूपब्रह्मणः अविद्यया यथावदप्रकाशमानत्वाज्जिज्ञास्यत्वमुपपद्यते । प्रयोजनं च जीवेश्वरत्वाऽऽदिभेदकल्पनानिवृत्तिरस्तीति काकदन्तसमं न ब्रह्मेत्याशयः । प्रपञ्चस्य ज्ञानाऽपनोद्यत्वमाह ॥ मृषेति ॥ एतेनाऽद्वयानन्दब्रह्मस्वभावस्य कथं तद्विपरीतरूपतेति निरस्तम् ॥ शुक्तिकादेरिवाऽज्ञानाद्रजतादिभाववदात्मनः प्रप-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभावस्याऽप्यज्ञानकल्पिततया मृषात्वाच्च कोऽपि दोष इति भावः । मृषात्वं च सदसद्विलक्षणत्वमिति न सदादिपक्षोक्ता दोषाः ॥ सदसदात्मत्वव्यावृत्तय एवेत्युक्तम् ॥ नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे कथं तत्कृतविक्षेपस्य मृषात्वं मिथ्यात्वे वा कथं तस्याऽऽच्छादकत्वं लोके सत्यस्यैव तद्दर्शनादित्याशङ्क्य मृषाऽप्यज्ञानमर्थक्रियाकारितयाऽऽच्छादयति विक्षिपति च तत्कारित्वे च सत्यत्वं न प्रयोजकमसंप्रतिपत्तेः । किं त्वाच्छादनाऽऽद्यनुकूलशक्तिमत्वं तच्च मृषात्मकेऽपि स्वप्नदृष्टे दृष्टमाच्छादकस्य लोकेऽपि सत्यत्वमसंमतमित्याशयेनाऽऽह ॥ आवरणविभ्रमशक्तियोगादिति । आवरणशक्तिविक्षेपशक्तिभ्यां योगादित्यर्थः ॥ आवरणशक्तिर्नास्त्यद्वयं ब्रह्म न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यताऽऽवरणं तत्प्रयोजकशक्तिः । विक्षेपशक्तिस्त्वहं कर्ता भोक्तेत्यादिभ्रमजननशक्तिरित्यर्थः । नन्वज्ञानमपि शक्तिमच्चेत्परकीयप्रधानाच्च विशेषइत्यत आह । आत्मत्वेति ॥ आत्मत्व सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेवाऽऽश्रयो विषयश्च यस्य तस्य भावस्तत्ता तद्बलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्यात्माऽऽश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद्भिन्नं शक्तिद्वयाऽऽश्रयत्वप्रयोजकं न तु स्वत इति प्रधानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

(शेषमग्रे)

श्रीः

॥ माधवीयधातुवृत्तेर्भूमिका ॥

इह किल भारतवर्षे सकलदर्शनानां प्रचारे सत्यपि साम्प्रतं वेदाङ्गेषु प्रधानमिति व्युत्पत्सुजनानामसाधारणोपकारनिदानमिति च व्याकरणं विद्वद्भिरतीवाद्रियते । तच्च भगवता पाणिनिना सूत्रपाठगणपाठधातुपाठलिङ्गानुशासनैश्चतुर्धा विभक्तमतिसंक्षिप्ततया न्यूनांशपरिपूरणेनात्यावश्यकाक्षेपसमाधिप्रदर्शनेन च मुनिना कात्यायनेन संपादितकल्पवैशद्यमपि विस्तृतेन व्याख्यानेन भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिना सुपरिष्कृतं विजयतेतराम् । क्रमेण संप्रदायस्य विरलीभावेन भाष्यस्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानामेकदेशिवादानां सिद्धान्तवादानां च

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुरूहतया मन्दमतीनां ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य सरलान् निबन्धान् निर्मिमिखतामर्वाचां विभिन्नाविभिन्ना शैली लक्ष्यते केचन सूत्रपाठक्रमेण व्याचख्युस्ततः शब्दसिद्धौ भूयांसं विलम्बमवगम्य तत्तच्छब्दसाधुत्वोपयोगिनां भिन्नभिन्नप्रकरणपठितानामपि वचनानामेकत्र संकलनपूर्वकं चापरे तेपि धातुपाठे व्यत्यासकरणे विशेषमलभमानास्तं तथैवोद्दीधरन् । वेदभाष्यकारः सकलविद्वन्माननीयमनीषो माधवाचार्यस्तु शब्दयोनिश्च धातव इत्यभियुक्तोक्तिं सर्वं नाम धातुजमाह शकटस्य च तोकमिति भाष्यकारोक्तिं च मनसिकृत्य सर्वानेव शब्दान् साक्षात्परंपरया वा धातुप्रकृतिकानेव मन्यमानो धातुपाठमेव मुख्यस्थाने प्रकल्प्य तद्व्याख्यानक्रमेण तिङन्तरूपाणि कृदन्तरूपाणि तत एव सुब्विभक्तितद्धितादिप्रत्ययांश्च प्रदिदर्शयिषुः प्रामाणिकभाष्यकारादिवचनोपन्यासपुरःसरं धातुवृत्तिनामिकां नातिविस्तरां वृत्तिं निर्ममे । तामिमां वृत्तिं सौष्ठवातिशयादनल्पजनोपकारिणीं निश्चिन्वता विद्यैकपक्षपातिना काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यक्षेण श्रीयुतथिबोसाहिबमहाशयेनानुमतावनासादितशुद्धपुस्तकावपि खण्डिताखण्डितानि द्वित्राणि पुस्तकाणि समाहृत्य प्रावर्तावहि काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रद्वारा तत्प्रकाशने। सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकानामत्यशुद्धतया चिरं विचार्य शोधयन्तावपि यत्र द्वित्रेष्वपि पुस्तकेष्वेकरूपमेव पाठमीक्षावहे तं तथैव निवेशयावहे प्रार्थयावहे च महोदयान् कस्यापि समीपे पवित्रं चेत्पुस्तकं स्यात्तर्हि तत्प्रेषणेनानुगृह्णन्तु येन तदुत्तरमपि निर्दूषणं भवेदेतत्कार्यमन्ततः शुद्धिपत्रद्वारापि । मुहुरर्थयावहे च भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणं जगदीश्वरं दुःसाधमेतत्कार्यं निरन्तरायं परिपूर्यतां तन्वन्तु चावयोः परिश्रमं फलेग्रहिममुष्मिंचयनार्पणायासपरिग्रहानुग्रहेण विद्याविनोदरसिका इति ॥

संवत् १९३९ ज्येष्ठकृष्ण १४ भौमे
सन् १८८२ मे १६

काशिकराजकीयप्रधानपाठालये
व्याकरणशास्त्राध्यापको दामोदरशास्त्री
साहित्यशास्त्राध्यापको गङ्गाधरशास्त्री च

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरो जयति ॥

॥ श्री ६ मद्बालशास्त्रिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
जीयाद्धस्तिमुखो यस्य लीलयोर्ध्वाण्डखण्डने ।
कन्दाङ्कुरवदाभाति दन्ताग्रं तद्बहिर्गतम् ॥ २ ॥
चिदानन्दकलां वाणीं वन्दे चन्द्रकलाधराम् ।
नैर्मल्यतारतम्येन बिम्बितां चित्तभित्तिषु ॥ ३ ॥
अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।
यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शे त्रिलोक्या प्रतिबिम्ब्यते ॥ ४ ॥
यशः क्षीराहुतीकृत्य यत्प्रतापहुताशने* ।
परे यान्ति पदं दिव्यं राजानो रणदीक्षिताः ॥ ५ ॥
तूणं कर्णान्तिकं प्राप्ते यत्प्रतापधनञ्जये ।
पुरो निधाय गाङ्गेयं स्वात्मा संरक्ष्यते परैः ॥ ६ ॥
कुर्वन् शत्रुयशांसि धूमपटलीं कूलङ्कषाज्यास्पदः
काष्ठासङ्गविवर्द्धितः प्रकटयन् भूतिं नवां भूयसीम् ।
आतन्वन्नितरप्रतापदहनं स्फूर्जत्स्फुलिङ्गाकृतिं
प्रायो यच्छति यत्प्रतापदहनः कस्मै न विस्मेरताम् ॥ ७ ॥
तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।
यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥ ८ ॥
नित्योन्मीलितदानवारिरधिकं निर्धूतपङ्कोदयो
दूरापास्तहरीशलङ्घनविधिर्भङ्गप्रसङ्गोज्झितः ।

* धनञ्जये इति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्ष्माभृत्त्वोभकृतिक्षमः क्षपितकयन्दोषाकरात्पोषणा-
मानन्दाय चकास्ति यस्त्रिजगतामाश्चर्यरत्नाकरः ॥ ९ ॥
यत्कीर्तौ जाह्नवीस्फूर्तौ कीर्त्त्या विद्विषतामपि ।
कलिन्दनन्दिनीकान्तिः स्पर्द्धयेव प्रपद्यते ॥ १० ॥
येन निर्मीयते नित्यं धनैरायो * धनैरपि ।
श्रेयसे यशसे दानं विदुषां विद्विषामपि ॥ ११ ॥
न ध्यानं न व्रतं नार्चा न समाधिर्न वा जपः ।
मन्त्रसिद्धा बलं यस्य मतिरेव महीयसी ॥ १२ ॥
तेन मायणपुत्त्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥ १३ ॥
अस्याः पूर्वनिबन्धेभ्यो गुणवत्ता न कथ्यते ।
सर्वएव स्ववाक्येषु यदाहुर्गुणगौरवम् ॥ १४ ॥
सा च संत्यक्तमात्सर्यैर्गुणगृह्यैर्मनीषिभिः ।
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामीक्ष्यतां पारदृश्वभिः ॥ १५ ॥
कल्पयन्तु खला दोषं किं तैर्यदयमुद्यमः ।
मुनित्रयगिरामर्थमतत्त्वविदुषः प्रति ॥ १६ ॥

भू सत्तायाम् ॥ वर्त्ततइति शेषः । सत्तेहात्मभरणम् † ।
यदाह हरिः ।

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । इति ।

हेलाराजश्च । अस्ति आत्मानं बिभर्त्ति सत्तां भावयतीति यावदिति। कैयटकारोपि । आत्मभरणवचनो भवतिरिति । नैरुक्ताश्च । अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टइति ॥ उदात्तः ॥ नानुदात्त इत्यर्थः । तेनैकाच उपदेशे ऽनु-

* रात्मावधारणमिति पुस्तकान्तरे ।

† धारणमिति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दात्तादितीण्निषेधो न भवति । एवमुत्तरत्रापि ॥ परस्मैभाषा ॥ परस्मैपदी-त्यर्थः । उपलक्षणमर्थनिर्देशः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, मल्लो मल्लाय प्रभवति, ग्रामस्य प्रभवति, परान् पराभवति, इदमेवं संभवति, स्थाली तण्डुलान् संभवति, शमनुभवतीत्यादौ प्रकाशनाङ्गनिःसरणप*र्याप्त्यै-श्वर्याभिभवोत्पत्त्यान्तर्भावनसंवेदनादीनामवगमात् । न च मन्तव्यं प्रभू-प्रभृतयस्समुदाया एवैतेष्वर्थेषु वर्त्तन्तइति । एवं हीह भुवः क्रियावाचित्वा-भावात्समुदायस्य च भूवादावपाठाच्च धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभा-वात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किं चोपसर्गसंबन्धमन्तरेण भूतिकामः पुत्रो भवति बहुर्वै भवतो भ्रातृव्य इत्यादावैश्वर्योत्पत्तिलिप्सादयोऽवग-म्यन्ते । न चोत्पत्तिः सत्ता, उत्पन्नस्यात्मधारणलक्षणमित्युक्तत्वात् । तथा च नैरुक्ताः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति क्रमेण षड् भावविकारानाहुः† । लोकेपि सत्ताजन्मनोर्भिन्नत्वादेव घटः किमुत्प-द्यतइति पृष्टो न कश्चिदप्यस्तीति प्रतिवक्ति । तथाचार्येणापि तत्र जात'-'स्तत्र भव' इति भेदेन‡ निर्दिश्यते, तस्माद्धातुरेवानेकार्थाभिधायी, प्राद-यस्तु प्रकरणादिवद्विशेषस्मृतिहेतवो द्योतकाः । द्योतकापेक्षा च शब्द-शक्तिस्वाभाव्यात् क्व चिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव । एवमुत्तरत्रा-प्यर्थनिर्देशोऽतन्त्रम् । यथा बीजसंताने वपिः पठितः केशान्वपतीत्यादौ छेदनेपि वर्त्तते तथा करोतिरभूतप्रादुर्भावे पठितो ऽस्मानभितः कुरु, पादौ कुरु, यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्यः, चोरंकारमाक्रोश-तीत्यादौ स्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ वर्त्तते, चोरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येति§ ह्यर्थः न त्वचोरश्चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्योप-लक्षणत्वएव कुर्दे खुर्दे गुर्दे गुद क्रीडायामेवेत्येवकारोपपत्तिः‖ ॥ गाधृ

* सामर्थ्येति पाठान्तरम् ।

† क्रमेणेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

‡ निर्देशः कृत इति पुस्तकान्तरे ।

§ समुच्चार्येति पुस्तकान्तरे ।

‖ अवधारणोपपत्तिरिति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिष्ठालिप्सयोरित्यादौ त्वनेकार्थाभिधानं प्रपञ्चार्थम् । तदेवं सत्स्वपि बहुष्वर्थेषु माङ्गलिकत्वात् सुप्रसिद्धत्वात्सर्वपदार्थव्यापित्वाच्च सत्तानिर्देशः कृतः । उक्तं च भाष्ये * 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरती'ति । हरिणाप्युक्तम् ।

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ।
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।। इति ।

माङ्गलिकत्वमपि प्रसङ्गात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणेन । आदौ भुवो निर्देशो भूशब्दस्य महाव्याहृतिस्मरणेन माङ्गलिकत्वात् सर्वधात्वर्थव्याप्यर्थाभिधायित्वात् 'भूवादयो धातव' इति प्रसङ्गात् भूवादिशब्दस्य साधुत्वलाभहेतुत्वाच्च । कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते । आत्मभरणं च पाकादिष्वप्यस्तीति कृभ्वस्त्योः क्रियासामान्यवाचित्वम् । उक्तं च कैयटे । तद्ध्यात्मभरणं विरुद्धार्थसमवायैः पाकादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायमिति । तेन यथा ब्राह्मणो गार्ग्य इत्यत्र ब्राह्मण्यं सामान्यं गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्वदिहाप्यात्मभरणं सामान्यं पाकादिकं तु विशेषः । करोतेरपि क्रियासामान्यमर्थः, ब्राह्मणो गार्ग्य इतिवत् किं करोति पचतीति क्रियासामानाधिकरण्यदर्शनात्, इत्थं च करोत्यर्थः प्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति । अत्यन्तभेदे तु करोत्यर्थो न व्याकृतो भवेत्, यथा किं करोति देवदत्तो घट इति । कथं तर्हि करोत्यर्थविशेषत्वे सर्वधात्वर्थानामासनमपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्त इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं संगच्छते । उच्यते । नात्र क्रियासामान्यं पृच्छ्यते किं तु लोकप्रसिद्धो गमनागमनादिर्विशेषस्तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानात्, तेन तन्निषेधपूर्वकमास्त†इत्यत्र युज्यते । यद्वा क्रियासामान्यस्यावश्यं भावात् विशेषविषय एव प्रश्न इति तन्निराकरणेन प्रतिवचनं बोद्धव्यम् । क्रिया च यद्वस्तु सिद्धमसिद्धं वा शब्देन साध्यत्वेनाभिधीयमानमाश्रितक्रमं तदिति वैयाकरणानां मतम् । तदुक्तम् ।

* भाष्यकृतेति पुस्तकान्तरे ।
† इत्युत्तरं युज्यते इति पुस्तकान्तरे ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते ।। इति ।

नन्वेवं सति वितता बहवः क्षणा धातुवाच्या इत्युक्तं भवति, यथा पचतीत्यत्राधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिः, ततश्चैषां बहुत्वेनैकत्वाभावात् कथमेकक्रियात्वेनैकधातुवाच्यत्वं, न चास्ति समुदायभावः क्षणानां क्षणिकत्वेन युगपदसंनिधानात् । नैष दोषः । क्रमवतामेषां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सकलानां बुद्ध्या समापादितैक्यानां क्रियात्वव्यवहारात् । न च यदनन्तरं फलं निष्पद्यते तस्यैव फलसाधनत्वम्, एवं ह्यधिश्रयणादिवैयर्थ्यं स्यादिति तैरपि समीहितफलानुगुणैर्यथास्वं विशेष आधीयतएवेत्यवश्यं फलसाधनत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्, एवं च काल्पनिकः समुदायो धातुवाच्य इत्युक्तं भवति । तत्रावयवक्षणाः समुदाये गुणभावमापन्ना इति न ते शब्दभेदं प्रयुञ्जते । तदुक्तम् ।

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ।। इति ।

क्रमजन्मनामेषां क्षणानामभेद एकत्वे बुद्ध्या संकलनात्मिकया प्रकल्पितः स च समूहः स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । गुणभूतैरवयवैरिति वचनमवयवानां शब्दभेदं प्रति प्रयोजकत्वं नेति प्रतिपादनार्थम् । एवं समूहरूपायाः क्रियाया एकत्वादपूर्वापरीभावादक्रमत्वेऽप्यवयवक्रमाश्रयेण क्रमिकत्वव्यवहारः । उक्तं च ।

स चापूर्वापरीभूत एकत्वाद्यक्रमात्मकः ।
पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ।। इति ।

कथं तर्ह्येकैकस्मिन् क्षणे धातोः प्रयोगः, पचतीत्यधिश्रयितर्यपि वक्तारो भवन्ति । उच्यते । अधिश्रयणारम्भएव फलाभिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात् । अयं च समाश्रितपूर्वापरीभाव एवारोप्यतइत्येकोऽपि क्षणः क्रमिको भवति । अत एव क्षणान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽनुष्ठाप्यमाने साध्यारोपितविरूपस्य क्षणस्यारोपादतीतत्वादपाक्षीदिति भूतकालता-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादितरेष्वभाविष्वपि पक्ष्यतीति भविष्यत्कालता, तथा चैकस्य क्षणस्य वर्त्तमानत्वादन्येष्ववर्त्तमानेष्वपि पचतीति वर्त्तमानकालता चेति कालत्रययोग उपपद्यते । यथोक्तम् ।

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ।

तथाभूतः क्रमिकः सन् प्रतिभेदं प्रत्येकं समूह आरोप्यते । ततो विषयविषयिणोरभेदएकत्वे कालभेदः संभवतीत्यर्थः । तदेवं शब्देन साध्यतया प्रतीयमानः समाश्रितक्रमोऽर्थः क्रियेति स्थिते घटो भवतीत्यात्मभरणलक्षणा सत्ता तथैवाभिधीयतइति क्रियात्वेन विचिकित्सा । तथा च ।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका । इति ।

क्रियाभेदहेतुना कालेनाभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगाः ॥ नह्यक्रियस्य कालेन विभागोस्ति । उक्तं च ।

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते । इति ।

एवं च भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायेन देवदत्तः पचतीत्यादिवत् घटो भवतीति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति प्रतिवचनाभावो निर्ज्ञातसत्तस्यानिर्ज्ञातो व्यापारभेदः पृच्छ्यते,न तु निर्ज्ञाता सत्तैवेति, तद्विषयस्य प्रश्नस्यैवानुदयात्* । यदा तु सत्ताविषयः प्रश्नो विनाशाशङ्कया किं करोति देवदत्त इति, तदास्ति तावदिति प्रतिवचनमपि भवत्येव । ननु क्रियायाः क्रमिकत्वमध्यारोपेणेत्युक्तं, गौणता तु प्राप्नोति । अत्र परिहरन्ति ।

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्नवेयं गुणकल्पना ।
उपचारो हि मुख्यस्यासंभवादपदिश्यते ॥ इति ।

यथा गोशब्दस्यासंभवात्साक्षादिमदर्थस्य वाहीकादिवृत्तित्वम्, एवं स्थिते सर्वपार्षदत्वाद्व्याकरणस्य तत्तत्तैर्थिकानुरोधेन हरिणा क्रियामतभेदाः प्रदर्शिताः तेपीह संक्षेपेण प्रदर्श्यन्ते । यथा यदनन्तरं फलं निष्प-

* अनाश्रितत्वादिति पुस्तकान्तरे ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्यते सा क्रिया । यथौदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनं, तदनन्तरं फलनिष्पादात् तदेव कारकं. नहि साक्षादजनयत्कारकं नाम । अधिश्रयणादीनां विक्लेदनोपयोगित्वाच्च वैयर्थ्यं, तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विक्लेदनरूपाध्यारोपात् । पौर्वापर्यं तु पूर्वापरक्षणापेक्षया । उक्तं च ॥

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूता तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

अथ वा चैत्रः पचति, मैत्रः पचति, क्षीरं पचति, ओदनं पचती,-त्यादिषु कर्तृकर्मभेदेन भिन्नेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानुवृत्तघटादिषु घटत्वादिवदस्तिपचित्वादिकं नाम जातिः सा क्रिया । ननु युगपदवस्थितैरवयवैरारब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्घटत्वादीनामभिव्यक्तिर्युज्यते इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिः क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धुं न शक्यते यत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्तिः स्यात् । नैष दोषः । क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिरनारब्धावयविभिरुत्क्षेपणादिक्षणैरुत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्तेः । यथैव चोत्क्षेपणाद्यवयवकर्माणि इदमहमुत्क्षिपामीत्यादिबुद्धीनां विशिष्टप्रयत्नजन्यतया मिथः स्वतो भिन्नान्युत्क्षेपणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषयां बुद्धिं न प्रकल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्ययः । अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे व्यञ्जकक्षणद्वारेण । उक्तं च ।

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्यव्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते* ॥

एकैकस्मिन्क्षणेपि पचित्वादेर्वस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्रतत्र शब्दप्रयोग उपपद्यते । अथ वा कारकभेदभिन्नविघटनादिरूपाया यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निष्पद्यते तत्र समवेता विघटनत्वादिका पच्यादिक्रिया ।

(शेषमग्रे)

* उपलक्ष्यते इति पाठान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The following short original treatise on Vedánta by *Pandit* Keśava Śástri is published in the columns of this paper for two reasons, firstly on account of its own intrinsic merit, secondly as furnishing an interesting proof of the Vedánta continuing to be a living philosophy and to stimulate the minds of the *Pandits* to independent exertions.

EDITOR.

॥ श्रीः ॥

॥ आत्मसोपानप्रस्तावना ॥

स्वस्ति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दाश्रमशिष्यपूज्यपादश्रीमद्विद्वद्वरलक्ष्मणपन्तशर्माणः साम्प्रतमवनितले गूढाकृतय इव विराजन्ते । तेषामुपनिषत्प्रमेयभागे परमनिष्णाततां स्वानुभवबोधनाभिनवचातुरीं च पुरा भुवि विराजमानैर्ज्ञानवैराग्यमूर्तिभिः परमगुरुश्रीराजारामशास्त्रिभिरसकृदभिष्टुतामुपाकर्ण्य] संजातपरमभक्तिस्तान्त्सप्रश्रयमहमभ्यगच्छम् । तदुपसत्त्या चाचिरादेवोपजातस्वानुभवः कथमयमुपनिषत्सूपवर्णितः स्यादिति जिज्ञासमानः श्रीपरमगुरुचरणेषु ब्रह्मीभूतेषु श्रीमत्परमपूज्यगुरुवरबालशास्त्रिभ्यः श्रीशंकरभगवतः शारीरकमीमांसां गीताभाष्यमुपनिषद्भाष्यमुपदेशसहस्र्याद्यपरांश्च ग्रन्थानध्यैयि । तत्र सर्वत्रैकरूपमेव स्वानुभवमुपवर्णितमुपलभ्य येन मननक्रमेण स्वनिश्चयपरकाष्ठामुपागच्छं तमेवात्र ग्रन्थसन्दर्भे प्रादर्शयम् । सोयं मननक्रमः सोपानक्रम इव यथार्थं स्वोत्कृष्टपदप्रापकोस्ति नवेत्यत्र गुरुचरणा एव प्रमाणमिति तेभ्य एवामुं समर्प्य तत्प्रसादपरिपूतो निष्कम्पं स्वोद्दिष्टकार्यकारी सकलजनाभिनन्दनीयश्च स्यादित्यनिशमाशासेऽहम् ॥

केशवशर्मा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ आत्मसोपानं नाम वेदान्तप्रकरणम्

श्रीगणेशाय नमः ओम् ॥

नत्वा पादौ सद्गुरोः सत्वमूर्तेर्बोधं वक्ष्ये हृद्गतं तत्प्रसादात् ।
यंचाकर्ण्य श्रीगुरुश्चेत्प्रसीदेन्निर्दोषत्वं को न मन्येत तस्य ॥ १ ॥
कोयं लोके बध्यते मुच्यते वा कर्मव्रातैर्बन्धमोक्षौ च कोस्तः ।
इत्थं प्रश्नाभूरिशः संभवन्तः प्रत्युच्यन्ते स्वानुभूतिक्रमेण ॥ २ ॥
तत्वार्थोयं बध्यते नैव कश्चिद्बन्धाभावात्को नु मुच्येत तस्मात् ।
बन्धादीनां लोकबुद्ध्यैव सिद्धेस्तद्व्याचक्षे लोकबोधानुसारि ॥ ३ ॥
आत्मैवासौ बध्यते कर्मबन्धैः स्वस्याज्ञानान्मुच्यते च स्वबोधात् ।
बन्धो नाम स्वस्य यत्पारतन्त्र्यं तेनेहैवाक्रान्तआत्माविभाति ॥ ४ ॥
तन्नाशङ्क्यं नित्यशुद्धस्वरूपो सङ्गश्चात्माबन्धनार्हः कथं स्यात् ।
नह्येवायं बध्यते तात्त्विकेर्थे किंतु भ्रान्त्या बद्धवत्स्वस्यभाति ॥ ५ ॥
बद्धोहन्तास्मीति बुद्ध्यास्मदर्थो योभिप्रेतः स्यात्तुतस्यैव बन्धः ।
सोभिप्रेतो ऽनात्मनात्मैव लोके चेदायाताबद्धतास्वात्मनोपि ॥ ६ ॥
अत्राहैकः कोयमात्मास्वदेहाद्भिन्नोभिन्नोत्रोच्यते बन्धनार्हः ।
देहाद्भिन्नस्यात्मनस्त्वप्रसिद्धेरात्मा देहस्यैव नामान्तरं स्यात् ॥ ७ ॥
मैवं स्वात्मा प्रोच्यते यत्स्वरूपं नित्यं भ्रान्त्या देहिदेहात्मकं तत् ।
मत्वा तस्य स्वस्य जन्मादिभावान्विन्ते चेतश्चेतनत्वाभिमानि ॥ ८ ॥
अत्र त्वेके मन्वते बन्धमोक्षौ चित्तस्यैवानात्मनो नात्मनस्तः ।
चित्तस्यैव द्रष्टृतां दृश्यतां च भावाभावौ चेतसो बन्धमोक्षौ ॥ ९ ॥
युक्तं चैतत्स्याद्यदीदं स्वरूपं बद्धं विद्यादेव चेतो यथास्वम् ।
नेवं त्वेतन्मन्यते साक्षिभिन्नं भूत्वाहित्वाचेतनत्वाभिमानम् ॥ १० ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यप्येषा कल्पनाबन्धनादेर्मानसस्यैवेत्यस्ति तत्रैव बन्धः ।
नैवं चेतो मन्यते थापि यस्मात्तत्संघातस्थत्वमेवास्य वेद ॥ ११ ॥
चित्ते चिन्ता नात्मनीत्याद्यवेत्ता विद्वल्लभ्याद्दुर्लभाप्राकृतानाम् ।
यावन्नाप्ता तावदात्मैव संघस्तस्यैवोक्तः क्लेशकर्मादिबन्धः ॥ १२ ॥
योहं द्रष्टा सोहमेवोपभोक्ता मन्ता गन्तेत्यादि लोकप्रतीतेः ।
एकस्यैव द्रष्टतां दृश्यतां च जानन्नेवं बध्यते जीव एषः ॥ १३ ॥
यद्यप्येते द्रष्टृदृश्ये विभिन्ने नैवाभिन्ने रात्रिघस्राविव स्तः ।
मूलाज्ञानाद्भासतस्ते अभिन्ने तत्संघातो जीवनामास्मदर्थः ॥ १४ ॥
आत्मा सोयं चेतनाचेतनात्मा भात्वाऽज्ञानाद्भाति दुःखादिबद्धः ।
मूलाविद्या कल्पितं भानमेतत्तस्याहानावात्मबोधान्न बन्धः ॥ १५ ॥
सोयं स्वात्मा क्लिश्यमानो भवार्त्या लब्ध्वाचार्यं त्रायतां मां ब्रवीति ।
आचार्यस्तं प्राह चिन्मात्रमेवासित्वं नत्वं चेतनाचेतनात्मा ॥ १६ ॥
चिन्मात्रेपि स्वात्मनि द्रष्टृरूपे तस्याज्ञानाच्चेतनाचेतनत्वं ।
मन्वानस्त्वं नेक्षसे बाधितत्वं तस्यार्थस्य व्योमनीलीनिभस्य ॥ १७ ॥
नित्यानित्यं मन्यसे यच्च नित्यं शुद्धाशुद्धं यच्च शुद्धं सदैव ।
यत्स्वात्मानं नित्यसाक्षिस्वरूपं युक्तं कर्तृत्वादिभिर्वेत्स्यनित्यैः ॥ १८ ॥
द्रष्टास्मीति प्रत्यये वर्तमाने दृश्योस्मीति प्रत्ययश्चेदुदेति ।
नूनं तत्र भ्रान्तिरेकत्र सिद्धा नह्येकोस्ति द्वौ न चद्वावभिन्नौ ॥ १९ ॥
नैकस्यैव द्रष्टता दृश्यता च संभाव्येते कर्मकर्त्रोर्विरोधात् ।
देहः स्थूलः सूक्ष्मकः कारणश्च दृश्याह्येते द्रष्टृरूपाः कथं स्युः ॥ २० ॥
द्रष्टैव त्वं नासि देहाद्यनित्यं तस्याभावात्स्वप्नमूर्छादिभावे ।
नित्यस्तुत्वं जागरूकस्तदापि सर्वं पश्यन्देहगेहादि लीनम् ॥ २१ ॥
यो यद्रूपः सस्वरूपं विनापि स्वस्तीत्येवं न श्रुतं नाप्यतर्कि ।
देहः स्याश्चेत्तल्लयं सुप्तिकाले नेत्थंथास्त्वं स्वस्वरूपस्य नाशात् ॥ २२ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जाते देहेन्द्रियलये न किंचिदवशिष्यते ।
इति चेन्नैव येनायं ज्ञायते सोवशिष्यते ॥ २३ ॥
देहेन्द्रियलयेनैव ज्ञायते मरणे यथा ।
इति चेन्नाहमस्वाप्सं सुखं यत्स्मर्यतेन्यदा ॥ २४ ॥
अनुभूतं स्मरत्येषो ऽननुभूतं कथं स्मरेत् ।
सुप्तिकालेपि तज्ज्ञानमस्तीत्येव ततो मतम् ॥ २५ ॥
सुप्तिश्चेज्ज्ञायते तस्याज्ज्ञातावश्यं भवेदपि ।
तत्स्वरूपं तु निर्णेयं यथानुभवगोचरम् ॥ २६ ॥
तदा प्रसिद्धतामेव द्रष्टैकतम इष्यताम् ।
प्रसिद्धेते तदा सुप्तिज्ञाने एव न चेतरत् ॥ २७ ॥
सुप्तेर्ज्ञेयतया ज्ञाने द्रष्टृत्वं पर्यवस्यति ।
सुप्त्या सहैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमिति नोच्यताम् ॥ २८ ॥
जागरेथांप्रेक्षमाणः स्वप्नं दृष्ट्वाहमस्वपम् ।
स एव जागर्मीदानीमिति द्रष्टा न जन्यते ॥ २९ ॥
द्रष्टुस्तत्वं ज्ञानमात्रान्नान्यत्किंचित्प्रसिद्ध्यति ।
सुप्तिकाले यतस्तस्मान्नान्यो द्रष्टा प्रतीयते ॥ ३० ॥
शुद्धं तमेव द्रष्टारं मत्वेन्द्रियगणाश्रितम् ।
जानाति नापि जानाति द्रष्टेत्येवं प्रकल्प्यते ॥ ३१ ॥
वृत्त्यैव ज्ञानिता तस्य तदभावेनसेष्यते ।
ज्ञानाज्ञानेत्वमूवार्ते साभासस्य हृदोमते ॥ ३२ ॥
जानातीत्यस्य मुख्योर्थो न वृत्तिं भजते इति ।
जानन् वृत्याश्रयं चापि द्रष्टा कां वृत्तिमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
तस्मात् स्फूर्तिः स्फोरणं च जानात्यर्थोवगम्यताम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ते उभे न विभिन्नेस्त एकस्यैव तु नामनी ॥ ३४ ॥
संबन्धिभेदात्कल्प्येते स्वपरेतिसमाश्रितात् ।
तदर्थो न क्रियारूपो न शक्तिर्न गुणो मतः ॥ ३५ ॥
सर्वाधिष्ठानभूतत्वात्स्वाश्रितत्वाच्च सर्वदा ।
तदाश्रिता चान्यसिद्धिस्तेन भातं जगद्यतः ॥ ३६ ॥
न वाच्यमेवं तद्रूपं बुद्धिवृत्त्या प्रकाश्यते ।
न भातीत्यभिमानस्यापनोदायैवसेष्यते ॥ ३७ ॥
एवं सन्तमभोक्तारमपि स्वान्तस्थधर्मकम् ।
मत्वा भ्रान्त्या मन्यसे त्वं सुखदुःखादिमानिति ॥ ३८ ॥
सिद्धवन्मन्यसे यच्च स्वरूपं चिदचिन्मयम् ।
मिथ्यैवेतद्भासमात्रं शुक्तिकारजतं यथा ॥ ३९ ॥

नित्ये शुद्धे चात्मनि ज्ञप्तिमात्रे कर्ता भोक्तास्मीति मिथ्याप्रतीतिः ।
कर्तृत्वादेर्बाधितत्वात्स्वरूपे चिन्मात्रस्यैकान्ततःस्वात्मतत्वात् ॥ ४० ॥
ज्ञातृत्वं ते नास्तिचित्तस्य चेत्स्यात्तत्किं वृतेः प्रागुताहोपरस्तात् ।
वृत्यासाकं वासदावाद्यपक्षौ तत्रोपेक्ष्यौ चिन्त्यतां तावदन्त्यौ ॥ ४१ ॥
वृत्त्यासाकं चेन्न वृत्तेरभावो विज्ञायेन ज्ञायते त्वेष सुप्तौ ।
व्यापारो यश्चेतसो वृत्तिनामापार्थोस्य स्यात्सर्वदा ज्ञातृतायाम् ॥ ४२ ॥
व्यापारस्यादस्य वृत्तिप्रवाहो ज्ञानार्थश्चेज्ज्ञायते न स्वयं सः ।
चेदेषोपि ज्ञायते केनकेन व्यापारेणेत्यापतेदानवस्थ्यम् ॥ ४३ ॥
व्यापारश्चेदेव वृत्तिप्रवाहः साक्षाज्ज्ञानं ज्ञायते वा न वैतत् ।
आद्येप्यन्यैर्ज्ञायतेऽथ स्वतोन्त्येकिं मानं स्यादस्तितायां हि तस्य ॥ ४४ ॥
आद्ये पक्षेप्याद्यपक्षो मतो नोचेतोन्यस्य द्रष्टता नाभ्युपेता ।
नान्त्योऽपिस्याद्दृश्यतायाः क्रियाया नोचेदन्यासामपि स्वप्रभत्वम् ॥ ४५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञातृत्वं तेनापि चित्ताद्यधीनं क्लृप्तं तेषां दृश्यसंकल्पकत्त्वम् ।
चित्ताभावाभावयोर्यैः स्वतन्त्रं जानंस्तस्यान्याश्रितत्वं कथं स्यात् ॥ ४६ ॥
ज्ञातृत्वं चेद्दृश्यसंकल्पकत्वं दृश्याभावं न स्मरेद्भूतपूर्वम् ।
दृश्याभावं कल्पयंस्तादृशं नोदृष्टः कोपि प्राक्स्मृतेस्तर्हि तन्न ॥ ४७ ॥
इत्थं द्रष्टा कल्पनं नापि वृत्तिर्नाहंकारः संघरूपो न शून्यम् ।
सर्वानेतान् बाधितानीक्षमाणःसाक्षाद्यस्त्वं ज्ञप्तिमात्रः स एव ॥ ४८ ॥
स्वामिन्द्रष्टा हृष्यतीष्टस्य लाभात्कोन्यो हृष्येद्धर्षहेतूनपश्यन् ।
द्रष्टान्यश्चेत्कोपि हृष्येच्छरीरे हस्तादिः किं न प्रहृष्येत्तथैव ॥ ४६ ॥
अत्यल्पं यत्प्रोच्यते हृष्यतीति द्रष्टर्येवं सर्वकर्माण्यपि स्युः ।
यस्मान्नैकस्यापि कर्मान्तरस्य शारीरस्यासाक्षिकत्वं प्रसिद्ध्येत् ॥ ५० ॥
एवं द्रष्टुर्हस्तपादात्मकत्वमापद्येत स्यात्तथैवेति चेन्न ।
दोषः प्रोक्तः कर्तृकर्मत्वरूपो दृश्यत्वेन द्रष्टृता नैव तेषु ॥ ५१ ॥
कुड्यं पश्यन्भिद्यते कुड्यरूपाद्देहं पश्यन्भिद्यतेस्मात्तथैव ।
हृष्टं पश्यंश्चेदयं हृष्टरूपाद्भिद्येतैव द्रष्टृरूपोयमात्मा ॥ ५२ ॥
यद्वद्देहे कार्श्यदैर्घ्यादिभावा देहस्यैवानात्मनो नात्मनः स्युः ।
दृश्यत्वेन क्लेशहर्षादयोपि स्वान्ते दृष्टा नात्मधर्मा भवेयुः ॥ ५३ ॥
योयत्सत्वे वर्तते नान्यदा यस्तस्यैवोक्तो नान्यदीयः सभावः ।
हर्षादिर्यद्विद्यमानेऽहमीष्टे नैवाभावे तस्य तस्यैव तर्हि ॥ ५४ ॥
माशङ्किष्ठाज्ज्ञानशून्योहमेषोऽ जानन्हेतुं किंनु हर्षं भजेत ।
यत्कार्याणां व्रातमप्याप्नुवाना मृज्जानीते नैव तत्कार्यहेतून् ॥ ५५ ॥
एवं पश्याद्धस्य हर्षं मनस्थं द्रष्टर्यात्मा हृष्यतीति ब्रवीषि ।
द्रष्टा चात्मा हर्षवृत्तो तथैव द्रष्टास्ते चेद्विकृतो नैव वाच्यः ॥ ५६ ॥
अन्योजानात्यन्यएवप्रहृष्यत्येवं युक्तिं न प्रतीतिं सहेत ।
मैवं युक्तं ह्येतदेव प्रतीयात्स्पष्टं भाते द्रष्टृदृश्यप्रभेदे ॥ ५७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकसिद्धस्तु यो द्रष्टा मायिको ज्ञानहर्षवान् ।
तन्मूलाः कल्पनाः सर्वा यथा स्वप्नमनोरथाः ॥ ५८ ॥
मानसी कल्पनैवैषा द्रष्टा जानाति चेच्छति ।
हृष्यत्यथापि चादत्ते दत्तेचेत्याद्यनेकशः ॥ ५९ ॥
न चायं वस्तुसन्नर्थो न कथंचित्प्रसिद्ध्यति ।
युक्त्या प्रतीत्या वा शिष्य सुविचारसनाथया ॥ ६० ॥
स्वांप्रतीतिमनुस्मृत्य जानामीत्यादिवच्म्यहं ॥
यथेच्छं वद सच्छिष्य तदर्थं तु निरूपय ॥ ६१ ॥
कस्त्वं किं चास्ति ते ज्ञानं कथमुत्पद्यते च तत् ।
कथं संबद्ध्यते तद्धि तस्य कर्चात्वयापुनः ॥ ६२ ॥
स्वतन्त्रोस्मि गुरोस्वस्य करणानां प्रवर्तने ।
ज्ञानेच्छादिसमाधारइन्द्रियाणामगोचरः ॥ ६३ ॥
अतीन्द्रियेष्वप्यत्त्वेषु यथाकार्यात्तदूहनम् ।
ज्ञानेच्छा कृतिमानस्मीत्येवं बुद्ध्या सञ्जह्यते ॥ ६४ ॥
किं चानुमीयते तस्य कार्याद्विज्ञानलत्तणात् ।
अहमस्मीति बुद्धिश्च स्वसत्तायाः प्रमापिका ॥ ६५ ॥
सोहं स्वतन्त्रोस्मिन्देहे व्याप्यतिष्ठामितं सदा ।
प्रवर्तयामि चात्ताणि समनस्कानि गोचरे ॥ ६६ ॥
यस्यैव विषयं लोके जिज्ञासे प्रेरयाम्यहम् ।
मनस्तत्त्वत्वनिच्छायामन्यत्त्व प्रेरयामि तत् ॥ ६७ ॥
अत्तद्वारा मनो गत्वा विषयं तत्र यत्तमः ।
अपाकरोति तेनायं संमुखो मम जायते ॥ ६८ ॥
प्रतिबिम्बति तत्कालं मयि चेवं सदृश्यते ।
प्रतिबिम्बोपलब्धिर्मे ज्ञानमित्यवगम्यताम् ॥ ६९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिबिम्बविशिष्टत्वं ज्ञातृत्वमिति च स्फुटम् ।
विषयाः प्रतिबिम्बन्तो मयि मेया भवन्ति ते ॥ ७० ॥
एवमिच्छादयोन्येपि संभवन्ति यतो मयि ।
ममैव ज्ञानहर्षादि धर्माः सन्तीति मे मतम् ॥ ७१ ॥
न मृद्दृष्टान्तमात्रेण हर्षादेर्जडधर्मता ।
यथोक्ता स्वामिना सा तु ज्ञातुरेव मता मम ॥ ७२ ॥
द्रष्टा हृष्यतियद्रूपे हर्षहेतुं विलोकयन् ।
तदर्थं वद मे येन पश्येयं तस्य युक्तताम् ॥ ७३ ॥
दर्पणेन प्रतीकाशे द्रष्टरि प्रतिबिम्बति ।
इष्टंवस्तु ततो हर्षविकारस्तस्य चेत्ययम् ॥ ७४ ॥
ननु हर्षस्य दृष्टत्वान्न विकारस्तवास्ति सः ।
यस्य स्यादेष तस्यैव हृष्टत्वं नतु तत्तव ॥ ७५ ॥
अपि हर्षस्य दृष्टत्वे सविकारः कुतो न मे ।
द्रष्टा न किं विक्रियतां हर्षरूपेण सद्गुरो ॥ ७६ ॥
विकारः खलु यो यस्य न तिष्ठति ततः पृथक् ।
पार्थक्येन घटस्येव प्रेक्ष्यमाणस्य नाङ्गता ॥ ७७ ॥
तथापि ते तथा वक्तुर्घटाद्यङ्गत्वमापतेत् ।
तस्माद्धर्षविकारोयं न तेन्यस्यैव कस्य चित् ॥ ७८ ॥
प्रतिबिम्बतिहर्षोपि मयि चेन्न तथापि किं ।
हर्षज्ञातृत्वमेवस्याद्धर्षवत्वं कथं वद ॥ ७९ ॥
तदेव हर्षवत्वं चेद्घटवत्वं बलाद्भवेत् ।
प्रतिबिम्बाद्यथाहर्षस्तत्र तिष्ठेत्तथा घटः ॥ ८० ॥
एकेन ज्ञानितान्येन तद्वत्तेत्यसमंवचः ।
परिणामं भजन्नद्धा हर्षाख्यं तस्य हृष्टताम् ॥ ८१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनुक्तान्यस्य वक्तुस्ते प्रतिबिम्बादहोमतिः ।
हर्षवत्त्वेपि मनसोऽज्ञानात्तन्न प्रहृष्यति ॥ ८२ ॥
जानन्नात्मा हर्षलाभे हृष्यतीत्यच क्वाचतिः ।
अज्ञातुरेव मनसो हर्षवत्त्वं तवास्ति चेत् ॥ ८३ ॥
चित्तं न हृष्येतदिति व्याहतं किं न वेत्सिभोः ।
हर्षवत्वं हर्षलाभो हर्षज्ञानमिति त्रयम् ॥ ८४ ॥
पार्थक्येन विवक्षुस्त्वं तन्मे निर्वक्तुमर्हसि ।
हृष्यतो हर्षणं किं तद्धर्षाप्तिर्वा क्रियान्तरम् ॥ ८५ ॥
आद्ये तु मनसा साम्यमुत्तरं न प्रसिद्ध्यति ।
साम्येपि मनसा नेतत्तस्यावस्थानमिच्छति ॥ ८६ ॥
जानन्नात्मा स्वहर्षस्यानुवृत्तिमभिकांक्षति ।
हर्षःस्थेयादितीयं धीरिच्छा दृष्टैव सा खलु ॥ ८७ ॥
न तस्या आत्मधर्मत्वं यस्य तस्यैव सा भवेत् ।
इतीच्छापि मनस्येव वक्तुं युक्ता न चात्मनि ॥ ८८ ॥
प्रतिबिम्बाद्द्रष्टुरपि स्याच्चेत्सेत्यपि चिन्त्यताम् ।
दर्पणप्रतिभत्वेस्य प्रतिबिम्बस्य संभवः ॥ ८९ ॥
तदेव न प्रसिद्ध्येच्चेद्दूरेतत्प्रतिबिम्बनम् ।
प्रतिबिम्बोपलब्धिश्चेज्ज्ञानमात्मनि ते मतम् ॥ ९० ॥
प्रतिबिम्बोपलब्धेः प्राग्ज्ञान नास्तीति ते भवेत् ।
यत्किंचित्प्रतिबिम्बस्य सत्वान्नाज्ञानसंभवः ॥ ९१ ॥
इतिचेद्वृत्तिशून्यत्वं कथं तेनानुभूयताम् ।
वृत्तिशून्यस्य चित्तस्य द्रष्टरि प्रतिबिम्बनात् ॥ ९२ ॥
तज्ज्ञानं सुलभं मन्ये घटज्ञानं यथा गुरो ।
बिम्बिता एव विषया ज्ञायन्ते नेतरेत्विति ॥ ९३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंनु ज्ञायते शिष्यत्वयाह्यादर्शरूपिणा ।
कथं च ज्ञाततैकस्याज्ञातता चापरस्यतु ॥ ९४ ॥
ज्ञायेयातां त्वदादर्शे तयोरप्रतिबिम्बनात् ।
आत्मस्थप्रतिबिम्बत्वं ज्ञातत्वं विषयस्य यत् ॥ ९५ ॥
विषयप्रतिबिम्बेपि तद्विशिष्टं न बिम्बति ।
तदर्थमन्यादर्शश्चेद्द्रष्टृनानात्वमापतेत् ॥ ९६ ॥
एकएवास्मि द्रष्टेति प्रतीतेस्तन्न युज्यते ।
तस्माद्दर्पणसादृश्यं द्रष्टुस्ते न प्रसिद्ध्यति ॥ ९७ ॥
दृष्टत्वं च ततो नास्य प्रतिबिम्बव्ययाश्रयम् ।
माभूद्दर्पणसादृश्यं मनोङ्गः खल्वहं मुने ॥ ९८ ॥
अदृश्यत्वेन तस्यापि युज्यते मे तदङ्गता ।
उपपद्येत येनाहं दृष्यामीत्यादि का मतिः ॥ ९९ ॥
मदंशत्वाद्धिमनसस्तदीयं यन्ममैव तत् ।
विकारोङ्गगतो लोके लक्ष्यते बहुधाङ्गिनि ॥ १०० ॥
काये चक्षुषि चैचस्य काणत्वमिव सद्गुरो ।
प्रेरकप्रेर्यभावश्चेच्छिष्यात्ममनसोर्यदि ॥ १०१ ॥
कथमंशांशितां ब्रूषे विजातीयस्वभावयोः ।
न ह्यश्वरथयोः कश्चिदंशांशित्वं प्रभाषते ॥ १०२ ॥
तथापि तत्कल्पयत उपेक्षेत न कोवचः ।
दृश्यत्वाच्चापि मनसो द्रष्टंशत्वं न संभवेत् ॥ १०३ ॥
दृश्यत्वं खलु तस्यैवमुपपत्यापि सिध्यति ।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां मनो यदनुमीयते ॥ १०४ ॥
विषयोपस्थितेः स्वप्ने स्मृतौ च परिणामिता ।
विषयाकाररूपेण तस्य चैवानुमीयते ॥ १०५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनसो परिणामित्वे विषयाकाररूपतः ।
कथमाकारभानंस्याद्विषयस्यानुपस्थितौ ॥ १०६ ॥
तस्मान्मेयसमाकारो मानसः सोनुजायते ।
सएव दृश्यते साक्षान्न बाह्यो विषयः स्वयम् ॥ १०७ ॥
संस्कारस्तस्य चोद्‌बुद्धः स्मृतौ स्वप्ने च भासते ।
तथैवेच्छादि भावानामुपादानं मतं मनः ॥ १०८ ॥
इदं मेस्यादितीच्छायाः स्वरूपं यद्विभासते ।
इदं माभूदिति द्वेषः साधुसाध्विति हर्षधीः ॥ १०९ ॥
अहमस्मीत्यहंकारो नजान इति मोहधीः ।
संकल्पानाममीषां यदुपादानतया स्थितम् ॥ ११० ॥
मनः कथंनु दृश्यस्य तस्य ज्ञाचंशता भवेत् ।
तदभावे च द्रष्टुःस्यान्न तद्धर्मोपसंक्रमः ॥ १११ ॥
वृत्तिनामेव दृश्यत्वं मनसो नेति नोच्यताम् ।
मनोवस्था विशेषत्वात्तासां तन्मात्रतेष्यताम् ॥ ११२ ॥
कुड्ये दृष्टे मृन्नदृष्टेत्ययुक्तं तद्वद्वृत्तेर्दर्शने बुद्ध्यदृष्टिः ।
इत्थं बुद्धेर्दृश्यतायाः कथं स्युस्तस्याधर्मोद्रष्टरि ज्ञानमात्रे॥११३॥
स्वामिन्यथा सैन्यगता वारोप्येते जयाजयौ ।
राज्ञि हर्षादयस्तद्वन्मानसाः प्रेरकेमयि ॥ ११४ ॥
जयाजयाभिमानित्वाद्राज्ञः स्यातां जयाजयौ ।
न ते निरभिमानत्वाद्धर्षादित्वपि युज्यते ॥ ११५ ॥
हर्षेच्छादेर्यथा चेतःपरिणामत्वमुच्यते ।
तथाहमोपिनमनःपरिणामत्वमस्ति किम् ॥ ११६ ॥
द्रष्टुर्निरभिमानत्वे तस्यार्थस्याप्यसंभवात् ।
कथंनुप्रेरयेच्चेतः क्रिययेच्छा विहीनया ॥ ११७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न कुलालो मृदमिव परिणामयतीतरैः ।
साधनैर्मानसं द्रष्टानवस्थानुपतेद्यतः ॥ ११८ ॥
चेन्मनःपरिणामाय द्रष्टासाधनमाददेत् ।
साधनादानकर्मापि साधनान्तरमर्हति ॥ ११९ ॥
तस्य तस्यापि करणेनवस्था दुर्वहा भवेत् ।
स्वरूपेणैव तद्युक्तमात्मनो मनईरणम् ॥ १२० ॥
आत्मसत्तैव मनसः प्रेरिकेत्यवगम्यताम् ।
तस्याः सदासमत्वेपि मनसि व्यग्रता कुतः ॥ १२१ ॥
इति चेदात्मनो दृष्टद्वारैव प्रेरणामता ।
विषमत्वाददृष्टस्य वैचित्र्यमुपपद्यताम् ॥ १२२ ॥
एवं दर्शनमप्यस्य करणं न ह्यपेक्षते ।
यद्यपेक्षेतकरणमनवस्थापतेत्पुनः ॥ १२३ ॥
करणस्यापि दृष्टत्वात्तदर्थं करणाश्रयात् ।
स्वरूपेणैव तद् द्रष्टा पश्यतीत्यवधार्यताम् ॥ १२४ ॥
एवं स्थिते न द्रष्टुस्ते हर्षशोकादिसंभवः ।
मिथ्यैव मनसा ध्यातस्तद्रूपमविजानता ॥ १२५ ॥
विषयाकारभवनं चेतसो ज्ञानमेव तत् ।
तदुपादानभूतस्य ज्ञातृता च मयेष्यते ॥ १२६ ॥
तत्प्रवृत्तेस्तु वैचित्र्यमदृष्टकृतमुच्यते ।
तस्य प्रवर्तकत्वं तु जगदीशसमर्पितम् ॥ १२७ ॥
सएवात्मास्मि द्रष्टाहं भोक्ता च सुखदुःखयोः ।
इति चेदुक्तमेवैतद्दृश्यत्वाच्चेतसो न तत् ॥ १२८ ॥
न सच द्रष्टृतापिस्यात्कर्तृकर्मविरोधतः ।
कथं तदेव दृश्यंस्याद्द्रष्टृ दर्शनमित्यपि ॥ १२९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृश्यस्यापि च द्रष्टृत्वे सर्वदृश्येषु संभवेत् ।
द्रष्टृत्वमिति द्रष्टारो यावद्दृश्यं समाप्नुयुः ॥ १३० ॥
तस्माद्द्रष्टाज्ञानमात्रं न वृत्तिर्नापि वृत्तिमान् ।
कथं वृत्तिवृत्तिमतोर्दृश्ययोर्द्रष्टृता भवेत् ॥ १३१ ॥
यथैकस्यैव द्रष्टृत्वं दृश्यत्वं च न युज्यते ।
तथैकस्यैव द्रष्टृत्वज्ञानत्वे भवतः कथम् ॥ १३२ ॥
द्रष्टृदृश्ये यथा शिष्य वैरूप्येण प्रसिद्धितः ।
द्रष्टृज्ञाने तु नैवैवमिति युक्ता तदेकता ॥ १३३ ॥
करणव्यापृतेरन्ते ज्ञानं द्रष्टरि जायते ।
तेन ज्ञानी त्युच्यतेसौ कथमैक्यं तयोर्भवेत् ॥ १३४ ॥
करणव्यापृतेरादिं मध्यं चास्ते प्रकाशयत् ।
यत्तदेव तदन्तं च भासयन्नवतिष्ठते ॥ १३५ ॥
सर्वज्ञानित्वमेवैवं ज्ञानैक्यं मे तथापि नो ।
तर्हि वृत्याश्रयस्यैव ज्ञानित्वं मन्यते बत ॥ १३६ ॥
यदिवृत्तिर्मतं ज्ञानमाधारो ज्ञानवांस्ततः ।
कृतं ज्ञानान्तरस्यात्र कल्पनेनातिबुद्धिना ॥ १३७ ॥
स्मर पूर्वं वृत्तिरेव ज्ञेयत्वेन निरूपिता ।
तस्या ज्ञापकमप्येतज्ज्ञानं काल्पनिकं कथम् ॥ १३८ ॥
ज्ञातेवापेत्यतेवृत्तेः कुतोज्ञानान्तरंगुरो ।
जानामिवृत्तीर्भगवन्घटाद्याकारशालिनीः ॥ १३९ ॥
मनस्येव च दृश्यत्वं ज्ञान एव च द्रष्टृता ।
सुप्तिमूर्छादिभावे तु प्राकृतैरपि मन्यते ॥ १४० ॥
यथा लोके सुषुप्तादेर्ज्ञातास्मीत्युच्यते ततः ।
सुषुप्तादेर्ज्ञान एव ज्ञातृता पर्यवस्यति १४१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न लोकास्तदभिप्रेत्य ज्ञातृशब्दं प्रयुञ्जते ।
सत्यं तथापि रहितस्तेन द्रष्टा न मन्यते ॥ १४२ ॥
ज्ञानातिरिक्त एवास्मि द्रष्टेत्येव तु मे मतिः ।
ज्ञानं तु कार्यमेतस्याधिष्ठातुर्देहसंस्थितेः ॥ १४३ ॥
क्रियैव ज्ञानमेतस्य कार्यं वास्यात्फलान्तरम् ।
अन्त्येका स्यात्क्रिया तस्य करणप्रेरणा यदि ॥ १४४ ॥
करणप्रेरणा तर्हि किंक्रियायाः फलं वद ।
करणप्रेरणा द्रष्टुः स्वरूपमिति चेन्मतम् ॥ १४५ ॥
करणानां तु न ज्ञानमस्तीत्येव तवापतेत् ।
स्वयमेव प्रकाशन्ते करणानीति मे मतिः ॥ १४६ ॥
द्रष्टा तानि न जानातीत्येव तर्हि भवेत्तव ।
क्रियैव ज्ञानमेतस्य स्वाश्रिता तर्हि मे मतम् ॥ १४७ ॥
एवं चेत्किं फलं तस्याः क्रियायाः संमतं तव ।
अभिव्यक्तिः पदार्थानां साक्षाणामिदमेव चेत् ॥ १४८ ॥
तर्हि सा भिद्यते ज्ञानादित्येवापतितं तव ।
किमिदं युक्तमुक्तं ते लोकानामपि संमतम् ॥ १४९ ॥
न क्रिया न फलं ज्ञानमात्मनो गुण इष्यते ।
येनायं योजयेज्ज्ञानं तस्य ज्ञानं भवेद्गुरो ॥ १५० ॥
क्रियैव योजनावश्यं करणं सात्वपेक्षते ।
येनायं योजयेज्ज्ञानं विषयैः कथमन्यथा ॥ १५१ ॥
अस्तिद्रष्टरि सा शक्तिर्यया ज्ञानं प्रयोजयेत् ।
विषयास्तेन व्यज्यन्ते द्रष्टाहं व्यञ्जको मतः ॥ १५२ ॥
ज्ञातृत्वं ज्ञापकस्यैवमुक्तं तर्हि सुखीभव ।
ज्ञापकत्वेप्यस्य मुने ज्ञानात्मत्वं तु नागतम् ॥ १५३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा द्रष्टा ज्ञानयुक्तो घटोऽपि स्यात्तथैव ते ।
को विशेषस्तयोस्तर्हि मतस्ते द्रष्टृ दृश्ययोः ॥ १५४ ॥
ज्ञानेन नित्ययुक्तोऽयं घटस्तु न तथा मुने ।
इति चेन्न कुतो द्रष्टा दृश्यते घटवद्वद ॥ १५५ ॥
यथा न दृश्यते ज्ञानं तथा द्रष्टापि नेष्यते ।
स्वयं प्रकाशं ज्ञानं चेद्द्रष्टाप्यास्ते तथैव नः ॥ १५६ ॥
ज्ञायते यन्न चान्येन प्रथते स्वयमेव यत् ।
स्वप्रकाशं तदेवेष्टमेवं ज्ञानं तु सिद्ध्यति ॥ १५७ ॥
द्रष्टाप्येवं कुतो न स्यात्स्याच्चेन्न प्रथते कुतः ।
प्रथते तु गुरो द्रष्टा हर्षामर्षविकारवान् ॥ १५८ ॥
ज्ञातृत्वं वृत्तिमत्त्वाख्यमद्यापित्वं न मुञ्चसि ।
ज्ञाता न वृत्तिमान्स्वान्तं दृश्यमेव तु वृत्तिमत् ॥ १५९ ॥
स्रक्चन्दनाद्यनुभवो धीवृत्तिश्चित्प्रकाशिता ।
तां भजद्धृदयं दृश्यं कथं तज्ज्ञातृ मन्यसे ॥ १६० ॥
तादृशस्यैव द्रष्टृत्वमास्तां लोकप्रसिद्धितः ।
कर्तृकर्मविरोधोऽपि नैव वस्तुस्थितिं तुदेत् ॥ १६१ ॥
न स्वयं काशने वृत्तिर्भास्यतेऽसौ यतश्चिता ।
तर्हि साभासमेवार्यस्वान्तं द्रष्टृमतं मम ॥ १६२ ॥
ततो भिन्नश्चिदात्मा चेदस्त्यसौ काशतां चिरम् ।
अहं साभासहृदयं भजे ज्ञानसुखादिकम् ॥ १६३ ॥
आभासस्तु प्रकाशात्मा हृदयं विपरीतकम् ।
तयोरैक्यं कया युक्त्या निश्चिनोष्यति दुर्घटम् ॥ १६४ ॥
घटं जानाम्यहमिति प्रतीतेरेव चेद्वद ।
विभिन्नयोरपि सतोः सावृत्तिः केन वार्यताम् ॥ १६५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिन्नयोरैक्यबुद्धिस्तु भ्रान्त्यैवेति पुरेरितम् ।
तथाच लोकसिद्धोयं द्रष्टा नास्त्येव वस्तुतः ॥ १६६ ॥
द्रष्टैव चेन्न वस्तुत्वे कथं हर्षादिसंभवः ।
हर्षे हेतोर्ज्ञातुरेव हर्षवत्त्वं तु युज्यते ॥ १६७ ॥
स्रक्चन्दनादिवृत्तीनामनुहर्षादि वृत्तयः ।
जायन्ते कुत एवैतद्विपरीतं कुतो नहि ॥ १६८ ॥
कुतो वृत्तयएवैताश्चन्दनादि कुता हृदि ।
जायन्ते कारणेभ्यश्चेत्समं वृत्त्यन्तरेपि तत् ॥ १६९ ॥
यथाचविषयाणां हि संसर्गा वृत्तिकारकः ।
तथा ता वृत्तयो हर्षविकारादिप्रवर्त्तिकाः ॥ १७० ॥
अदृष्टनियता एव वृत्तयः संभवन्त्युत ।
तयैव नार्याभावानां विचित्राणां यतो जनिः ॥ १७१ ॥
अदृष्टं कथमस्यस्यादस्वतन्त्रस्य चेतसः ।
उभे अदृष्टमनसी कल्पिते यदनादिनी ॥ १७२ ॥
अजानतोपि मनसः सुखदुःखे यथा मते ।
अजानतां घटादीनामपि ते स्तः कुतो नहि ॥ १७३ ॥
स्वभाव एव शरणं तत्तद्वस्तुगतो यथा ।
वन्हिरुष्णोजलं शीतं कठिनोश्मा घृतं मृदु ॥ १७४ ॥
तस्माद्धर्षविकारादि भजतो नैव द्रष्टृता ।
सा स्यात्सुष्यादिसिद्धस्य चिन्मात्रस्याविकारिणः ॥ १७५ ॥
चेतेप्रतीतिसामर्थ्याद्वृत्तिमत्तैव द्रष्टृता ।
स्थूलदेहस्यापि कुतो नतां त्वं स्वीकरिष्यसि ॥ १७६ ॥
जानन्नत्रवसामीति प्रतीतिरपि दृश्यते ।
सा तु भ्रान्तैव दृश्यत्त्वाद्देहस्य घटवन्मुने ॥ १७७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यां चेदहं देहरूपो द्रष्टृबाहुल्यमापतेत् ।
इन्द्रियाणामनेकत्त्वादपर्यायेश्च तावता ॥ १७८ ॥
आन्ध्यमान्द्यादिधर्माणि स्वास्थ्यास्वास्थ्यादिमन्ति च ।
पश्यन्बाह्यान्तराणाणि तद्रूपो न भवाम्यहम् ॥ १७६ ॥
एवं चेद्वृत्तिमन्त्वाख्यं द्रष्टृत्त्वमपि ते मृषा ।
यत्त्वं पश्यन् वृत्तिमन्तं कथं तद्रूपता तव ॥ १८० ॥
वृत्तिमांस्त्वं तु नैवासि यतस्त्वं वेत्सि तं सखे ।
दृश्यस्य द्रष्टृभिन्नत्वं पूर्वमेव निरूपितम् ॥ १८१ ॥
न केवलं वृत्तिमन्तं जाने रूपरसाद्यपि ।
आद्यं त्वसाधनं ज्ञानमुत्तरं तु ससाधनम् ॥ १८२ ॥
श्रवणादीन्युपादाय जाने शब्दादिकं यतः ।
उपादानं तु करणाद्यैर्मनसो योजनं मतम् ॥ १८३ ॥
योजनं करणाधीनमपि चेत्तन्मदाश्रितम् ।
मम स्वरूपसत्तेव मनो नेत्रादियोजिका ॥ १८४ ॥
अक्रियोऽस्ति भवांस्तर्हि नोपादत्ते स्वयं यतः ।
करणानि ततो नेव भिदा त्वज्ज्ञानगोचरा ॥ १८५ ॥
किं न पश्यामि भगवन् शब्दादिविषयानहम् ।
ध्रुवं पश्यसि शब्दादिविषयान्वृत्तिमद्यथा ॥ १८६ ॥
विनैव साधनं प्रेत्ते वृत्तिमच्चेत्तथेतरत् ।
पश्यन्नपि न जानामि पश्यामीति कथं नु तत् ॥ १८७ ॥
यथा स्वरूपसत्तेव मनआदिप्रयोजिका ।
तथा ते दर्शनमपि स्वरूपेणेव किं नहि ॥ १८८ ॥
निर्विशेषं दर्शनं मे विशेषोपीष्यते मया ।
रूपं जाने रसं जाने शब्दं जानहमीति चेत् ॥ १८६ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेषोयं दृश्यगतस्त्वद्रूपे दर्शने न सः ।
प्रकाश्यरूपभेदेन नालोकोपि विकार्यते ॥ १६० ॥
ज्ञप्तिमात्रं तु ते रूपं पुरैव प्रतिपादितम् ।
प्रकाशनं दर्शनं ते स्वरूपेणैव निश्चिनु ॥ १६१ ॥
त्वयि प्रकाशमानेदः सर्वं विश्वं प्रकाशते ।
द्रष्टा दृश्यं दर्शनं चेत्यादिभेदशतान्वितम् ॥ १६२ ॥
वृत्तिं वृत्त्याश्रयं चैव तदभावं च यो निशम् ।
भासयन्न विशेषेण स्वरूपेण दृशिर्भवान् ॥ १६३ ॥
अनादिसिद्धं ते रूपं न च तेऽन्तोपि लक्ष्यते ।
प्रकाशेन विना कस्याप्यादिरन्तो न लक्ष्यते ॥ १६४ ॥
प्रकाशश्चेत्स्वतःसिद्धो युगपद्भान्ति नो कथम् ।
विषयाः सर्वे एवायं विनैव करणक्रियाः ॥ १६५ ॥
भान्ति नो चेन्न भायुस्ते पराधीनप्रकाशनाः ।
ज्ञापयत्तदभातत्वं चेज्ज्ञानं सुस्थिरं तव ॥ १६६ ॥
त्वय्यद्भास्तोपि विषयोऽविद्यया तमसा वृतः ।
कल्पितो यो न चाभाति यावन्नाभासभासितः ॥ १६७ ॥
स्वयं त्वभासमानानां परभासेन भासिनाम् ।
यथा घटेत तद्भानमाद्यशक्त्या प्रयत्यते ॥ १६८ ॥
ज्ञप्तिबिम्बयुताबुद्धिर्ये यमाकारमञ्चति ।
प्रतिबिम्बं तदाकारं भाति वन्हिर्यथायसि ॥ १६९ ॥
वन्हेर्दीर्घादिरूपत्वमयःसंबन्धकल्पितम् ।
ज्ञानेपि घटरूपत्वं बुद्धिसंबन्धकल्पितम् ॥ २०० ॥
ज्ञप्त्याभासो घटाकारो भाति ज्ञप्तिस्तु न स्वयम् ।
ज्ञप्तेस्तु खल्वसङ्गत्वात्सरूपत्वं न युज्यते ॥ २०१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अज्ञाननाशने ज्ञप्तिः स्वयं यद्यक्षमा मुने ।
प्रतिबिम्बं कथं तस्यास्तन्नाशे प्रभवेन्ननु ॥ २०२ ॥
ज्ञप्ति मात्रे सति यया जगज्जातं विनिर्ममे ।
तयैवाज्ञानपिहितमेवा कारि तदिष्यताम् ॥ २०३ ॥
स्वप्रकाशा यथा ज्ञप्तिर्न तथा संभवेज्जगत् ।
तस्मिन्प्रकाशमाधातुं धीगता कल्प्यते चितिः ॥ २०४ ॥
न केवलधिया तत्स्यादप्रकाशात्मिका यतः ।
ज्ञानेनापि न शुद्धेन तस्य निःसङ्गता यतः ॥ २०५ ॥
आभासस्य न कैवल्यं नात्मनश्च ससङ्गता ।
विषयाभावयोः स्फूर्त्योरिति युक्तं प्रतीयताम् ॥ २०६ ॥
घटकुड्यादिभावानां सुप्त्यादौ लय इष्यते ।
येन तत्केवलं ज्ञानं विषयाभावतस्तदा ॥ २०७ ॥
विशेषितमभावेन तदपीति न चोच्यताम् ।
नहि तुच्छैर्नृशृङ्गाद्यैर्मण्डितः कोपि मन्यते ॥ २०८ ॥
तस्मिन्त्सत्यपि नो भाति जगदाभासतः पुरा ।
इत्याभासस्य जगतो भासकत्वं विचार्यताम् ॥ २०९ ॥
लोकसिद्धोयमेवास्ति द्रष्टा चिज्जडसङ्गतः ।
चिद्रूपः स्फूर्तिरूपत्वाज्जडो यदभिमन्यते ॥ २१० ॥
यद्यपि स्फूर्तिमनसी विजातीये तथापि ते ।
एकात्मनी इवाभातो लोहवन्ही यथा तथा ॥ २११ ॥
अप्रकाशस्वभावस्याचितोभानं न युज्यते ।
अथापि तद्भासते चेन्मिथ्यास्वाप्निकवत्स्मर ॥ २१२ ॥
अविद्यमानं तादात्म्यं तयोर्नाप्युपपद्यते ।
तथापि भासमानं चेत्तन्नटीप्रत्ययो यथा ॥ २१३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमाणान्तरनिर्णीतपुंस्त्विका नटिका यथा ।
नारीत्वेनोपलब्धापि तत्त्वतो गृह्यते नहि ॥ २१४ ॥
नानाधर्मो तथा द्रष्टा भासमानोऽपि मन्यताम् ।
मिथ्यैव व्यवहारोऽपि विवेकादचिदात्मनोः ॥ २१५ ॥
विजातीयस्वभावानां चिज्जडानां किमेकता ।
संभवेन्नैव सा शिष्य तमो भास्करयोरिव ॥ २१६ ॥
अहंबुद्धेस्तु विषयाश्चिच्चिदाभासदेहकाः ।
अज्ञानादेव भासन्ते सदाऽभिन्नाइव स्थिताः ॥ २१७ ॥
अभेदोन्यतमेनैषां नापि सर्वैः कृतो ह्ययम् ।
अस्वातन्त्र्यादकर्तृत्वान्माययैव प्रकल्पितः ॥ २१८ ॥
दर्शितोयं न वैवृत्तो वैजात्यान्नटराजवत् ।
स्वस्वस्वभावसंत्यागस्तेन तेन न यत् कृतः ॥ २१९ ॥
स्वप्रकाशाचिदद्यापि तथैवास्ते यथान्यदा ।
परिणामि जडं चापि परेणैव प्रकाश्यते ॥ २२० ॥
भासकज्ञानरहितं जडं नैवानुभूयते ।
इति तादात्म्यमेव स्यात्तयोर्नैवेति मन्यताम् ॥ २२१ ॥
व्योमालोकविनाभूतो घटो नैवानुभूयते ।
घटतत्वं तयोः किं स्यान्नचेज्ज्ञानं घटो नहि ॥ २२२ ॥
परिणामादहंकर्तुस्तत्तद्विषयरूपतः ।
द्रष्टृत्वं कथमस्य स्याद्दृश्यस्यैव यथा मृदः ॥ २२३ ॥
अहं चेदं चेति वृत्ती एकस्यैव हृदो मने ।
अहं वृत्तिमदाभातं कर्चिदं वृत्तिमन् मनः ॥ २२४ ॥
अहं वृत्तिमदेतत्तु चिच्चिदाभासदेहकान् ।
आत्मत्त्वेनाभिमत्याहं जानामीत्यादि मन्यते ॥ २२५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयं घट इयं वृत्तिश्चिदाभासेन भासिना ।
अस्यां तु जातमात्रायां जानामीत्यभिमन्यते ॥ २२६ ॥
गृहीतो विषयो बुद्ध्या भासितो ज्ञप्तिभानुना ।
उपलब्धो मयैवेति मनुतेऽहंविकारवान् ॥ २२७ ॥
स्वीयज्ञानेन विषयं व्याप्नोमीत्यर्थ इष्यताम् ।
जाने विषयमित्यस्य सचैवमुपपद्यताम् ॥ २२८ ॥
चिदाभासेन चाभेदं वृत्त्यन्तरवताहृदा ।
गत्वैवस्वस्य मनुते तत्कार्ये व्यापनं त्वहम् ॥ २२९ ॥
अप्यहंकारशून्येन चैतन्येन प्रकाशिते ।
स्वेनाप्रकाशितेप्येवं कथं तदभिमन्यताम् ॥ २३० ॥
अनिर्वाच्यैव मायात्र कारणं दुर्घटक्रिया ।
यया ऽचेतनमप्येतच्चेतनाभेदमापितम् ॥ २३१ ॥
ज्ञानस्य नित्यसिद्धस्य साध्यत्वमिव दर्शितम् ।
द्रष्टृता स्वाश्रयैवास्य सती बुद्ध्याश्रयी कृता ॥ २३२ ॥
येनैव हृद्वृत्युदये जानामीत्यभिमन्यते ।
प्रकाशात्मत्वमेवास्य ज्ञातृत्वं च तिरोहितम् ॥ २३३ ॥
इदं ज्ञातमिदं नेति जानामीत्यभिमन्यते ।
अहंकर्ता गतेनैक्यं कूटस्थेन हृदा स्वयम् ॥ २३४ ॥
इन्द्रियेषु प्रसन्नेषु स्वार्थैर्हृष्यत्यहं पुनः ।
इन्द्रियाभेदमारोप्य स्वस्मिंस्तल्लाभलाभवान् ॥ २३५ ॥
पुनस्तेषु विषण्णेषु विषयालाभतः क्षणम् ।
विषीदति स्वविषयालाभादिवमुधैव तत् ॥ २३६ ॥
इत्थं स्थूलादिभिर्देहैश्चात्मनाभेदप्राप्य हृत् ।
संसारमभिमन्वानमपिभ्रान्त्येति चिन्त्यताम् ॥ २३७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदेवं चिच्चिदाभासदेहतादात्म्यमूलकाः ।
व्यवहाराः प्रवर्तन्ते भासमात्रा न वस्तुतः ॥ २३८ ॥
असन्नपि चिज्जडात्मा भासते चेत्तथाऽनिशम् ।
व्यवहर्ता यथा पूर्वं मिथ्यास कथमुच्यताम् ॥ २३९ ॥
अलातं भ्रमणेनैव वर्तुलं भाति यद्यपि ।
न तथा मन्यते यद्वद्व्यवहर्ता तथेच्यताम् ॥ २४० ॥
तथेच्चितेनापि मुने को लाभ इति चेद्वद ।
वास्तवी भोक्तृता नश्येत्कोन्योतो लाभइष्यते ॥ २४१ ॥
प्रवर्तेरन् यथा पूर्वं सुखदुःखानि चेद्हृदि ।
सुखी दुःखी न वस्तुत्व इति बुध्वापि किं मुने ॥ २४२ ॥
अभिमन्ता यथा पूर्वमभिमन्येत चेत्पुनः ।
सुखदुःखे स मिथ्येति जपमात्रेण किं भवेत् ॥ २४३ ॥
हन्तत्वमभिमन्तारं पश्यन्नपि पृथक् स्थितम् ।
सुखदुःखादिभिस्तस्य पीड्यसे किं यथा पुरा ॥ २४४ ॥
मिथ्यात्वज्ञानमात्रेण न प्रतीतिर्निवर्तते ।
जानतोऽपि बलाद्भाति भ्रमेरालातवृत्तता ॥ २४५ ॥
दुर्घटो मन्यमानोऽपि नाभासोऽपि तिरोभवेत् ।
आमायिकादृष्टशान्तेर्मिथ्याभूतस्तु भासताम् ॥ २४६ ॥
मायाच्चेद्भातुनामेष मायाकार्यैर्मृषात्मभिः ।
चिदाभासोऽपि नैवैतैः स्पृश्यते किमुचित्स्वयम् ॥ २४७ ॥
वन्हिस्थतप्तलोहस्य ताडनापीडयेन्नहि ।
तत्रस्थमनलं चेत्किमयआधारपावकम् ॥ २४८ ॥
एवं तत्वं त्वविज्ञाय सामीप्याच्चित्तदन्ययोः ।
अन्योन्यधर्मधर्मित्वमन्योन्यस्यानुमन्यते ॥ २४९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्थं लौकिक द्रष्टृत्वं मिथ्या ऽध्यासस्वरूपतः ।
तत्कार्यभूतज्ञानस्य मिथ्या त्वमथदृश्यताम् ॥ २५० ॥
यदेतद्दर्शनं नाम तच्च देहेन साध्यते ।
कियत्कियच्च द्रष्टृति पार्थक्येन समीक्ष्यताम् ॥ २५१ ॥
घटादिदर्शनं भाति यद्यपीन्द्रियसाधितम् ।
तद्दर्शने भानमात्रं नैव केनापि साधितम् ॥ २५२ ॥
रूपं भाति भाति शब्दो भान्ति गन्धरसादयः ।
एवं भानस्यानुगमाद्विषयेभ्योतिरिच्यते ॥ २५३ ॥
भानं चेज्ज्ञेयरूपस्यात्तथाभायान्निरन्तरम् ।
निरन्तरं घटो नैव भाति कुड्याद्यपि क्वचित् ॥ २५४ ॥
ज्ञेयाकारमनो वृत्त्या सह ज्ञानं तु जन्यते ।
इति चेन्नैव सामग्र्या ज्ञानोत्पत्तेरदर्शनात् ॥ २५५ ॥
ज्ञेयाकारमनोवृत्तिरेव तज्जनिकारणम् ।
इति चेत्किमुपादानं निमित्तं वा तदुच्यताम् ॥ २५६ ॥
नोपादानं निमित्तं चेत्किमुपादानकंवद ।
अतीतवृत्तिज्ञानं चेत्केवलं वा सवृत्तिकम् ॥ २५७ ॥
सवृत्त्येव सवृत्तीनामुपादानं मतं मम ।
वृत्तिज्ञानं च ते तर्हि भवेतां नेककारणात् ॥ २५८ ॥
तथैव ते संभवेतां को वा दोषस्तथासति ।
ज्ञानज्ञेये विजातीये भिन्नकारणके अपि ॥ २५९ ॥
न शालतालो भवत एकबीजात्कथं च न ।
वृत्तिरेव ततो ज्ञानमास्तां भेदेन किं मुने ॥ २६० ॥
ज्ञाताचेद्वृत्तिरज्ञैषा ज्ञानरूपा कथं भवेत् ।
न घटो ज्ञायमानःसन् ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २६१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain: Digitization by eGangotri

घटादिविषयाणां चेज्ज्ञानत्वं नहि ते मतम् ।
वृत्तेर्विषयरूपायाश्चापि तत्वं न युज्यते ॥ २६२ ॥
आस्तां भेदो ज्ञानवृत्त्योस्तथासति किमागतम् ।
वृत्तेर्भिन्नस्य ज्ञानस्य कार्यत्वे कारणं वद ॥ २६३ ॥
अतीतवृत्तेर्ज्ञानं चेज्ज्ञाननित्यत्वमागतम् ।
तदेव वृत्त्यन्तरे चेज्ज्ञानोपादानमास्थितम् ॥ २६४ ॥
वृत्त्या विशेषितस्यास्य नैकतेति ब्रवीषि चेत् ।
ज्ञाने को वा विशेषोस्या जायते तं वदाशुमे ॥ २६५ ॥
घटज्ञानं पटज्ञानं कुड्यज्ञानमितीति चेत् ।
ज्ञानभेदो न चैवायं वृत्तिभेदो मनोगतः ॥ २६६ ॥
न वृत्तिभेदमात्रेण ज्ञानभेदो निरुच्यताम् ।
ज्ञानमात्राश्रितो भेदो न चेत्ते हृदयं गतः ॥ २६७ ॥
ज्ञानं स्याद्वृत्तितो भिन्नं समं ज्ञानान्तरेण चेत् ।
अलं ज्ञानानन्त्यसिद्ध्या प्रमाणन्यायहीनया ॥ २६८ ॥
घटज्ञानं घटज्ञानमिति भेदो विशेषणे ।
सत्यां तु तदुपेक्षायां ज्ञानभेदो न लक्ष्यते ॥ २६९ ॥
विषयव्यतिरेके तु ज्ञानमेव न चास्ति चेत् ।
विषयव्यतिरेकं त्वं जानन् ब्रूये कथं न तत् ॥ २७० ॥
बुभुत्साया घटस्यार्वाग्ज्ञानं नास्ति ततो भवेत् ।
मैवं घटाकारवृत्तेरेवाभावो न वेचितः ॥ २७१ ॥
भास्यस्य विषयस्यैवाभावो ज्ञानस्य किं भवेत् ।
जननाद्घटवृत्तेस्ते ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति ॥ २७२ ॥
ज्ञेयाकारमनोवृत्तेर्निर्माणं ज्ञानमिष्यते ।
तदेव वेदनं चास्मादन्यज्ज्ञानं न सिद्ध्यति ॥ २७३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्ति चेद्वेदनज्ञानं कथमैक्यं तयोर्भवेत् ।
वेदनस्य ज्ञानमिति राहोः शिरइवेति चेत् ॥ २७४ ॥
चेतसो भिद्यते ज्ञानं नानाकारात्तु चेत्कथम् ।
वेदना परपर्याय तद्व्यापाराऩ्न भिद्यताम् ॥ २७५ ॥
तस्मादनादिसिद्धस्य भानस्य नहि कार्यता ।
भानं कदापि नास्तीति प्रतीतेर्यन्नसंभवः ॥ २७६ ॥
घटं जिज्ञासमानोऽपि भानेन नविना कृतः ।
तदेच्छाभानसंसिद्धेरिति भानं न जन्यते ॥ २७७ ॥
लौकिक्यविज्ञतैवैषा वृत्तिज्ञानैकता ग्रहः ।
वृत्तेः क्षणविनाशित्वाद्भानस्या बाधतः सदा ॥ २७८ ॥
भासकज्ञानरहिता वृत्तिर्नैवानुभूयते ।
इति तादात्म्यमेवस्यात्तयोर्नैवेतिमन्यताम् ॥ २७९ ॥
व्योमालोको विना नैव घटः क्वाप्यनुभूयते ।
घटत्वं न तयोर्यद्वत्तथाज्ञानं न वृत्तयः ॥ २८० ॥
भानं चेद्विषयाद्भिन्नं स्वतःसिद्धं मतं तव ।
अस्तु नाम क्षणं तस्य मेयैः सङ्गो विकल्पितः ॥ २८१ ॥
नित्यसिद्धमपिज्ञानं गृहीत्वा वृत्तिरूपतः ।
ज्ञानं नास्ति न चाप्यासीत्क्रियते तदितीर्यते ॥ २८२ ॥
ननु पूर्वं वृत्तिरेव ज्ञेयेति प्रतिपादितम् ।
तत्रस्थप्रतिबिम्बस्य कार्यतैव तयासह ॥ २८३ ॥
न चेद्वृत्त्यात्मता तस्य वृत्त्यभेदस्तु कल्पितः ।
स्वाश्रिता नित्यतैवास्य कार्यता वृत्तिसङ्गतः ॥ २८४ ॥
शुद्धैवैकाचितिर्भ्रान्त्या वृत्तिस्था च प्रतीयते ।
यथा ग्रीवास्थितं वक्त्रं दर्पणस्थं च भासते ॥ २८५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वक्त्रं न जन्यते यद्वत्तथाज्ञानं न जन्यते ।
अथापि वृत्तितादात्म्यविभ्रमादिव जन्यते ॥ २८६ ॥

ज्ञानं विशेष्यते वृत्त्येत्यपि भ्रान्त्यैव मन्यते ।
पार्थक्येनागृहीत्वैव ज्ञानवृत्ती तथोच्यते ॥ २८७ ॥

एवमेवापि मेयार्था मिथ्या भ्रान्ति समुत्थिताः ।
सन्मानरूपतैवैषां सिद्ध्येदन्ते विचारिते ॥ २८८ ॥

घटस्तुनो मृत्स्वरूपं यो न नश्यति नश्यता ।
मृदो विभिन्नो नाप्येष यन्न सिद्ध्यति तां विना ॥ २८९ ॥

एवं सर्वं कार्यजातं न निर्वचनमर्हति ।
मिथ्यैव भासमानं तु शुक्तिका रजतादिवत् ॥ २९० ॥

तदेवं चिच्चिदाभासदेहतादात्म्यविभ्रमात् ।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिव्यवहाराः प्रवर्तिताः ॥ २९१ ॥

त्वय्यधिष्ठानजलधौ भासन्ते वृत्तिवीचयः ।
अचिन्त्यशक्तिमरुता ऽविकार्यैव चिदम्बुधिम् ॥ २९२ ॥

न सत्यो लौकिको द्रष्टा न सत्यं दर्शनं पुनः ।
न सत्यं लौकिकं दृश्यमेवं तत्त्रितयं नहि ॥ २९३ ॥

एकैव परमार्थोऽस्ति ज्ञप्तिस्तत्त्रितय प्रसूः ।
यामेवैकां श्रयित्वैतत्त्रितयं हि विवर्तते ॥ २९४ ॥

एवं तत्त्वमविज्ञाय सामीप्याच्चिज्जडार्थयोः ।
अन्योन्यधर्मधर्मित्वं यथार्थमनुमन्यते ॥ २९५ ॥

येनायं स्वस्य बद्धत्वं नित्यमुक्तस्य देहिनः ।
मत्वानर्थव्रातघोरं संसारं प्रतिपद्यते ॥ २९६ ॥

निर्विद्य शरणं गत्वा गुरुमाप्नोति निर्भयम् ।
येनायं सर्वसंसाराज्जीवन्नेव विमुच्यते ॥ २९७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वामिन् कर्तृत्वभोक्तृत्वे दृश्येते जीवतः खलु ।
तथा चेज्जीवतः कस्य कथं मुक्तत्वमुच्यताम् ॥ २९८ ॥
लोकदृष्टिमनुसृत्य जीवन्नयमितीर्यते ।
प्राणादिरहितस्यास्य जीवत्वं नैव विद्यते ॥ २९९ ॥
अविद्या कल्पितो जीवश्चिदचिद्वपुरादितः ।
आत्मनो मनुते बन्धं मोक्षं चापि विवेकतः ॥ ३०० ॥
यत्स्वरूपं बुभुत्सायां मनुते तावदेव न ।
मनुते बोधतः पश्चात्तदसंभवएव यत् ॥ ३०१ ॥
विजातीयांशकैर्युक्तं स्वरूपमिव यन्मतम् ।
तच्च चिन्मात्रमेवास्मि द्रष्टा त्रैकालिको यतः ॥ ३०२ ॥
इत्थं त्रैकालिकीं सत्तां स्वस्य चिन्मात्ररूपिणः ।
निश्चित्य तत्कृतिं देहे मनुते न स्वरूपताम् ॥ ३०३ ॥
स कथं मनुतां स्वस्य नित्यत्वमपि सङ्गवान् ।
सङ्गित्वं कल्पितं विद्वांस्तथाविद्यात्कुतो न सः ॥ ३०४ ॥
अन्येन मन्यतेन्यस्य बद्धता मुक्ततेति चेत् ।
येनैव मन्यते यस्य तस्यैवाद्या तथेतरा ॥ ३०५ ॥
जीवेन भ्रान्तिरूपेन स्वस्याचित्सङ्गिनश्चितः ।
बन्धमुत्प्रेक्ष्य स्वस्यैवासङ्गिनो मुक्ततेच्यते ॥ ३०६ ॥
स्वस्य तत्वं चिदात्मैव नित्यो मुक्तः स केवलः ।
ततोन्यद्द्रष्टृदृश्यादि मिथ्यैवेति विनिश्चयात् ॥ ३०७ ॥
कदा कुत्र कथं स्वस्यासङ्गत्वमिति चेत्सदा ।
सर्वत्र स्वयमेवास्य साक्षिणो ऽसङ्गतेव ते ॥ ३०८ ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां साक्षीनैव विशिष्यते ।
यः सदैवैकरूपेण समं सर्वं प्रकाशयन् ॥ ३०९ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साक्षित्वं वृत्तिमत्त्वाख्यं मत्वामुह्यत्यहो जनः ।
वेद्यं तदपि येन स्यात्साक्ष्यसौ नो विशेषवान् ॥ ३१० ॥
चेचेत्स्वगतासुप्ति र्ज्ञायते नेतरेण तु ।
सविशेषत्वमेवस्यात्साक्षिणां नाविशेषता ॥ ३११ ॥
चैचस्तु चिज्जडग्रन्थिर्द्रष्टायं लोककल्पितः ।
जागृत्स्वप्नसुषुप्त्यादिवृत्तिमान्दृश्यएव सः ॥ ३१२ ॥
स्वबलाद्भासते ह्येष स्वबलादेव चापरः ।
तत्तत्संघविभेदेन स्वेषां भेदोपि संभवी ॥ ३१३ ॥
अपि भास्यस्य भेदेपि भासकाद्युक्तितो मते ।
विनाभास्यं लक्ष्यते नेत्यसौ नैवाविशेषितः ॥ ३१४ ॥
भासकं चेत्स्वप्रकाशं कथमन्यैर्विशेषितम् ।
स्वयं प्रकाशता तस्य यन्न न्यूना न चाधिका ॥ ३१५ ॥
भास्यते यन्नचान्येन प्रथते स्वयमेव यत् ।
स्वप्रकाशं तदेवेष्टमेवं ज्ञप्तिः प्रसिद्ध्यति ॥ ३१६ ॥
प्रतिबिम्बात्मिकेवैषा भासते न तु चित्स्वयम् ।
मैवं वृत्तिप्रकाशेन प्रतिबिम्बकृतार्थता ॥ ३१७ ॥
प्रतिबिम्बित आत्मा तु तास्ता वृत्तीः प्रकाशयेत् ।
तासां ज्ञातत्वान्तरालाभावानां भासको दृशिः ॥ ३१८ ॥
वृत्तिशून्यं तु यच्चित्तमज्ञानमिति कथ्यते ।
ज्ञप्तिस्तु मिश्रिता तेन तयैवैतत्प्रकाश्यते ॥ ३१९ ॥
यदा घटस्य ज्ञातत्वमज्ञातत्वं पटस्य चेत् ।
उभयं भास्यते येन युगपत्केवलो दृशिः ॥ ३२० ॥
निर्विशेषस्त्वसावात्मा सर्वत्र समवर्तनः ।
प्रतिबिम्बादिरूपेण स्वरूपेण च काशते ॥ ३२१ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धीभावभावितत्वेनाभासाभावो विना तया ।
ज्ञायते येन शुद्धः सज्ज्ञाताज्ञातत्वकाशनः ॥ ३२२ ॥
उपाधीनां विशेषेण निर्विशेषोपि काशते ।
सविशेषइवालोको यथादर्शघटादिषु ॥ ३२३ ॥
स्वामिन्नस्त्येव तज्ज्ञानं निर्विशेषमनादि च ।
निर्विशेषं तदस्तीति बुद्धिवृत्तेर्यदुद्भवः ॥ ३२४ ॥
यथा बुध्यैव कुड्यादिस्तथाभानं च बुद्ध्यते ।
को विशेषस्तयोर्नाथ कृपयाख्यातुमर्हसि ॥ ३२५ ॥
बुद्धिस्थस्तु घटो यद्वद्भानेनैव प्रकाश्यते ।
भानं तु बुद्धिगमपि स्वयमेव प्रकाशते ॥ ३२६ ॥
तयोर्हि वेदनायैव बुद्धिवृत्तिरपेक्ष्यते ।
तमोपनोदनं तत्तु सममावरणं तयोः ॥ ३२७ ॥
स्वयं भादपियद्भानं नास्ति नो भाति मन्यते ।
इयमेवमतिः प्रोक्ता भानस्यावरणं बुधैः ॥ ३२८ ॥
बुद्धिवृत्त्यापनीतेस्मिन्नस्ति भातीति मन्यते ।
चिदाभासस्तु नैवात्रापेक्ष्यते विषयैरिव ॥ ३२९ ॥
आलोकचक्षुषी यद्वत्कांक्ष्येते घटबोधने ।
केवलालोकबोधाय चक्षुरेवहि केवलम् ॥ ३३० ॥
स्वयं प्रकाशमानोपि चिदात्मा ज्ञायते धिया ।
तयाऽऽभासेन च घटो दृश्यतामिदमन्तरम् ॥ ३३१ ॥
आस्तां निरञ्जनं ज्ञानं सर्वसाक्षि च निष्क्रियम् ।
तदेव चाहमस्मीति कुतो नाश्रयते मतिम् ॥ ३३२ ॥
भानमेकमहं चैकइति मत्वा त्वमीहसे ।
तयारैक्यं साधयितुं नैव तज्जातु सेत्स्यति ॥ ३३३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भानमात्रमहं नान्योऽद्रष्टेत्यैक्यं तयोर्मतम् ।
रौप्ये त्वबाधिते शुक्त्या घटेतैक्यं तयोः कथम् ॥ ३३४ ॥
नान्योऽहमिति जानीयां कथं सन्नेव सद्गुरो ।
कथं त्वनेवंभूतस्य घटेतां श्रोतृवक्तृते ॥ ३३५ ॥
अहंताश्रोतृतेत्यादि मिथ्याध्यस्तं जडात्मकम् ।
मयि चेत्प्रश्नभानं स्याच्छ्रोतृता मे कुतो नहि ॥ ३३६ ॥
प्रश्नस्य भानमस्यार्थो भानं प्रश्नात्मकं नहि ।
प्रश्नावभासकं तच्चेत्तत्किमन्यन्न भासयेत् ॥ ३३७ ॥
एकमेव तु भानं स्याद्भानभेदो न सिद्ध्यति ।
तस्मिन्प्रकाशमाने धीर्भासते विविधाकृतिः ॥ ३३८ ॥
रूपात्मिका कदाचित्सा शब्दस्पर्शात्मिका क्वचित् ।
तत्तदिन्द्रियमासाद्यात्रिकायैव स्वभासकम् ॥ ३३९ ॥
भासते त्वमहंरूपाऽपि खे मेघावलिर्यथा ।
तस्मात्सर्वं भान एवाऽहमिभानं न तिष्ठति ॥ ३४० ॥
येन यद्भास्यते तस्य तत्रस्थत्वं तु युज्यते ।
सौरालोकावभास्यानां सौरालोकस्थता यथा ॥ ३४१ ॥
श्रोतृत्वं शब्दवेत्तृत्वमपि ते न प्रसिद्ध्यति ।
वेदनं नामधीचेष्टा धियां सा स्यान्न तु त्वयि ॥ ३४२ ॥
अर्थाश्चुम्बकसंकाशा आयसप्रतिभंमनः ।
यदाकृष्टं भवेदेतत्तद्रूपं जायते ध्रुवम् ॥ ३४३ ॥
पुरैवोक्ताऽत्रोपपत्तिः स्मृतिस्वप्नादिदर्शनम् ।
मानसाकारताभावे विषयाणां न संभवेत् ॥ ३४४ ॥
शब्दस्य वेदनं तर्हि शब्दवृत्त्युत्तरक्रिया ।
धीरेवाभासिता तस्यै वृत्तये परि चेष्टते ॥ ३४५ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तां चेष्टमानां पश्यं स्त्वं स्वरूपेणैव चेत्कथम् ।
शृणुया अपि पश्येर्वा जिघ्रेरास्वादये: स्वयम् ॥ ३४६ ॥
जडा तु धीस्तथाकारान्भजमानापि नेक्षते ।
उपजीव्योभयं चेत्स्याद्द्रष्टृत्वादि मृषैव तत् ॥ ३४७ ॥
नैव प्रतीतिसामर्थ्यात्तथा धर्म्यवधार्यताम् ।
तस्यासिद्धेर्भ्रमेणैव श्रोतृत्वाख्यासम्भव: ॥ ३४८ ॥
वृत्तौ ज्ञानत्वमारोप्य तद्वतो ज्ञानिता भवेत् ।
हृद्यहं भावमारोप्याहं जान इदमित्यपि ॥ ३४९ ॥
योऽहं मन्ये स एवार्यजानामीति प्रतीयते ।
यतो ज्ञात्वाहमुक्तं वो प्रयच्छामि तदुत्तरम् ॥ ३५० ॥
ज्ञातृत्वं वृत्तिमत्त्वाख्यमत्स्यैवाहंक्रियावत: ।
वृत्तिं भजत इत्येव जानात्यर्थो भ्रमान्मत: ॥ ३५१ ॥
अयमेव भवेत्तस्य मुख्योर्थ इति नोच्यताम् ।
जानन् वृत्त्याश्रयं नैव भजते क्वापि विक्रियाम् ॥ ३५२ ॥
त्रय: समुदिता ह्यर्था: प्रथावृत्तिर्धिय: क्रिया ।
घटाकारा तु धीवृतिस्तदुत्पत्तिस्तु धीक्रिया ॥ ३५३ ॥
प्रथेते ते ततश्चास्ति प्रकाशाख्या तयो: प्रथा ।
एते त्रयोऽविवेकेन गृहीता ज्ञानमुच्यते ॥ ३५४ ॥
मानसीचेत्क्रिया ज्ञानं साभिव्यक्तिफला मता ।
तद्वृत्तिस्यान्मनस्येव द्रष्टृत्वं लोकसंमतम् ॥ ३५५ ॥
प्रकाश्यते यदेतेन स्वस्याभासप्रवर्तनात् ।
ज्ञानित्वमपि चास्यैव तत्तद्वृत्तिसमाश्रयात् ॥ ३५६ ॥
सर्वोयं संकरेणैव चिच्चिच्छायाजडात्मनाम् ।
व्यवहारोस्ति लोकानां नटानामिव नाटकम् ॥ ३५७ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्माद्भ्रान्तिकृतं सर्वं द्रष्टा दृश्यं च दर्शनम् ।
उपेत्य तद्भाति यत्र स्वयं सोऽसि सदाशिवः ॥ ३५८ ॥
एवमेव तु सर्वेस्युः सन्त्येव परमार्थतः ।
गुरुशास्त्रप्रवृत्तिस्तु भ्रमनाशाय केवलम् ॥ ३५९ ॥
कस्मिन्कारणमेतेषां जीवो नास्त्येव तन्नये ।
एवं चेन्न दयन्तेपि कस्मिन्केपि न वेत्सि किम् ॥ ३६० ॥
भ्रमोस्ति चेद्बाधकोपि मायिकोस्तीति बुद्ध्यताम् ।
वस्तुस्थितौ तु न भ्रान्तिर्भ्रान्तो नाप्युपदेशनम् ॥ ३६१ ॥
कथं भात्यपि सर्वस्मिन्नास्तीति प्रतिपाद्यते ।
भानेनैवास्तितायां किं शुक्तौ रौप्यं न सद्भवेत् ॥ ३६२ ॥
वस्तुस्थितिं तु निर्णीय भ्रान्तत्वमितरस्य च ।
पश्चात्पुरेव चेद्भाति भातु नाम क्षतिर्न हि ॥ ३६३ ॥
वस्तुस्थितिं त्वविज्ञाय बद्धोस्मीत्यभिमन्यते ।
स एव बोधमापन्नो मुक्तोहमिति मन्यताम् ॥ ३६४ ॥
नित्यमुक्तश्चिदात्मैव नामरूपविलक्षणः ।
कथं मुक्तास्तु कथ्यन्ते याज्ञवल्क्यशुकादयः ॥ ३६५ ॥
अथवात्मानात्मनोर्ग्रन्थिर्बद्धो ऽज्ञानेन भासते ।
ज्ञानेन मुक्तिमापन्नः सग्रन्थिर्मुक्त उच्यते ॥ ३६६ ॥
रज्जुखण्डे यथा मुक्ते ग्रन्थिमुक्त्या प्रसिद्धतः ।
तथैवात्मानात्मसंघस्तन्मुक्त्या व्यपदिश्यते ॥ ३६७ ॥
आत्मा नात्माभेदबुद्धिर्ग्रन्थिर्नाम न चापरः ।
तयोर्विवेकावगतिर्ग्रन्थिभेदः स उच्यते ॥ ३६८ ॥

शेषमग्रे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh